

Fig. 1. Koret set mod øst. Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Chancel looking east.*

RUDKØBING KIRKE

NOTER S. 1473

HISTORISK INDLEDNING. Byen, der ligger midt på vestsiden af Langeland, er øens købstad og opstået dér, hvor overfarten fra Fyn og Tåsinge var lettest. Navnet optræder fra slutningen af 1200-tallet i formen »Rutkiøbing«, der er afledt af olddansk *ruth*, som betyder rydning af skov, og *køping*, handelsplads.¹

Byen synes opstået som handelsplads i 1100-tallet og kan have opnået status af købstad endnu i første halvdel af 1200-tallet (jf. ndf.). Den nuværende kirke, der er ombygget til en teglstenskirke hen imod midten af 1200-tallet, indeholder i vestre del rester af en ældre (†)kampestenskirke (jf. s.

1366). Det er tænkeligt, at Rudkøbing i 1100-tallet har været en større landsby med sejlene bønder, som så har udviklet sig til en handelsplads.² Fra anløbsbroen førte en vej ind i landet, og omkring denne vej (Brogade) er torvepladsen (Torvet) opstået. Tæt herved byggede man den første kirke, men hvornår området blev et selvstændigt sogn, ved vi ikke.

Rudkøbing omgives af to gamle landsogne, Simmerbølle mod nord og Skrøbelev mod øst og syd (begge i Langelands Nørre Hrd.). Kirken har måske til en begyndelse hørt til et af de to sogne, hvis kirke således har været dens moderkirke.

Fig. 2. Prospekt af Rudkøbing set fra nordøst. Yderst til højre ses Strynø. Farvelagt tegning af Søren L. Lange 1820. I NM. – *View of Rudkøbing from the north east. Far right: Strynø.*

Den lille ø, Siø, mellem Langeland og Tåsinge hørte i hvert fald i 1500-tallet til købstadssognet.³

Byens *købstadsprivilegier* blev bekræftet 1287, 1296 og 1355 – ikke af den danske konge, men af de sønderjyske (slesvigske) hertuger.⁴ Ved Valdemar Sejrs død 1241 arvede nemlig sønnen Abel Langeland sammen med hertugdømmet Sønderjylland, og øen forblev herefter med enkelte afbrydelser i Abels slægt indtil 1358.⁵ Den ældst kendte bekræftelse af byens rettigheder, fra 1287, er udstedt af hertug Valdemar IV Eriksen, der i et dokument, udfærdiget på Tranekær, forbød alle fremmede, som kom til Langeland, at 'forurette Rudkøbings borgere ved køb eller salg eller at ændre deres friheder'.⁶ Byens privilegier blev 1296 tilsvarende stadfæstet af Erik Eriksen Langeben,

'herre til Langeland', der udtrykkeligt henviste til privilegier i sin far, Erik Abelsens tid (†1272), og sin farbror, Abel Abelsens tid.⁷ To generationer senere, 1355, tog hertug Valdemar V på samme måde byen under sin beskyttelse; men nu skete det med den formulering, at indbyggerne skulle nyde de rettigheder, som de havde haft i hans forfædres tid – 'såvel som i kong Valdemars tid'.⁸ Den sidste skrivemåde *kan* henvise til Abelslægtens forfader, Valdemar Sejr (konge 1202–41), men der kan også blot være tale om en almindelig henvisning til 'gamle dage' uden nærmere præcisering.⁹

Den lille by med det begrænsede opland spillede kun en beskeden rolle i middelalderen, og der er bortset fra rester af en teglovn, fundet i Brogade, og selve kirken, ikke bevaret bygninger

fra middelalderen. Et forslag om, at byen ligesom Svendborg, Faaborg og Assens allerede i middelalderen skulle have været befæstet og omgivet af volde og grave, har ikke kunnet bekræftes ved arkæologiske undersøgelser.¹⁰ Som det var tilfældet med andre købstæder havde borgerne – trods deres privilegier – svært ved at få de omkringboende bønder til at lade deres handel gå over byen. De sejlene og handlende bønder benyttede i stedet ulovlige havne, Lohals, Bagenkop og Spodsbjerg, og drev i 15-1600-tallet en betydelig handel med bl.a. heste, som opkøbtes i Skåne og udførtes til Tyskland.

Om byens og kirkens vilkår i årtierne efter reformationen vidner jordebogen for Langelands Nørre Hrd. 1576. Kirken havde ingen fast ejen-

dom (landgilde eller jord), og dens faste årlige indtægter bestod alene i borgernes korntiende af deres avl (på bymarkerne) og den tiende, som de to bønder på Siø betalte. Og disse tiender kunne knap nok dække udgifterne til 'vin, brød og lys'. Kirken var forfalden, og borgerne så forarmede, at de ikke selv kunne hjælpe den 'til rette'.¹¹

Rudkøbing blev ramt af ødelæggende brande 1580 og 1610. Efter nogle år med relativ velstand fulgte krige og besættelser. Særligt hård var Svenskekrigen, da Karl Gustav gik i land 1658, og både land og by oplevede forarmelse og hungersnød. Nedgangstiden og en tilbagegang i befolkningstallet varede ved 'i den fattige og ringe by' (byfoged Claus Berthelsens udtryk 1699) til ind i 1700-tallet. Endnu 1769 udgjorde befolkningen kun 814

Fig. 3. Prospekt af Rudkøbing fra Peder Hansen Resens *Atlas Danicus*, 1677. Udsnit med kirken og dens omgivelser. 1. Kirken. 2. Skolen. 3. Rådhuset. 4. Brogade. 5. Torvet. 6. Østergade. 7. Ramsherred. 8. Sladdegade (nu Sidsel Bagsgade). 9. Piledamsgade (nu Nørregade). 10. Piledam. 11. Torvegade (nu Grønnegade). 12. Vinkældergade. Bebyggelsens udstrækning er korrekt angivet, men husene er blot signaturer. – *View of Rudkøbing in Peder Hansen Resen's Atlas Danicus, 1677. Detail with the church and its surroundings. 1. Church. 2. School. 3. Town Hall. 4. Brogade. 5. Square. 6. Østergade. 7. Ramsherred. 8. Sladdegade (now Sidsel Bagsgade). 9. Piledamsgade (now Nørregade). 10. Piledam. 11. Torvegade (now Grønnegade). 12. Vinkældergade. The built-up area is correctly shown, but the buildings are only shown as map symbols.*

personer, som dog 1801 var steget til 1141. En egentlig havn blev anlagt 1822. Indtil da lagde skibene til ved skibsbroen, mens de om vinteren blev opankret i Lindelse Nor godt 5 km syd for byen.

Den langvarige stagnation i handel og indbyggertal kan til dels aflæses i kirkens bygningshistorie. Kirken blev o. 1500 udvidet med en korsarm ('den nye kirke', jf. s. 1384), men ellers undergik bygningen ikke større ændringer. Skibet beholdt sit træloft, og først 1621 fik købstaden et kirketårn, der – meget sigende – opførtes for penge, som var afkrævet de rige landsogne, for at rudkøbingerne kunne reparere deres forfaldne kirke (se s. 1387). Inventarets hovedstykker, en *renæssancealtertavle, nu i Langelands Museum, prædikestolen og et \dagger korgitter, blev anskaffet i årene 1608–12.

Kirkeregnskaberne, der er bevaret siden 1682, vidner om byens og kirkens nære kontakt med Lübeck endnu i 1700-tallet. I hansestaden indkøbtes byggematerialer, mursten, tagsten og bly; lysekronerne blev sendt til reparation her (s. 1452 f.), og i Lübeck lod man også 1711 fremstille en

ny vejrfloj, efter at 'den gamle hane' var blevet bragt hertil (s. 1404).

Af middelalderlige \dagger alterstiftelser kendes kun et såkaldt 'Kalente-alter', der nævnes på reformationstiden, da det ejede fire gårde.¹² Sidealteret må have været knyttet til et præstegilde (et kalente, konvent) for præsterne på Langeland. Alterets *værnehelgen* er ikke oplyst, lige så lidt som navnet på kirkens helgen. Fra katolsk tid kendes navnene på en række *præster* i den senere middelalder.¹³ Den ældst kendte er Henning, som nævnes 1476.¹⁴

Patronatsretten over kirken har i senmiddelalderen efter alt at dømme tilhørt kongen, sådan som det var tilfældet efter reformationen. Kirkeværgernes regnskab blev i 1500-tallet revideret af den kongelige lensmand på Tranekær.¹⁵ Efter enevælden blev regnskabet revideret af stiftsøvrigheden, dvs. biskop og stiftsamtmænd, der da omtaltes som 'kirkens patroner'.¹⁵

Anneksforhold. Skrøbelev var i det mindste siden 1400-tallet og indtil 1894 anneks til købstaden. Rudkøbing udgør siden 1990 ét pastorat sammen

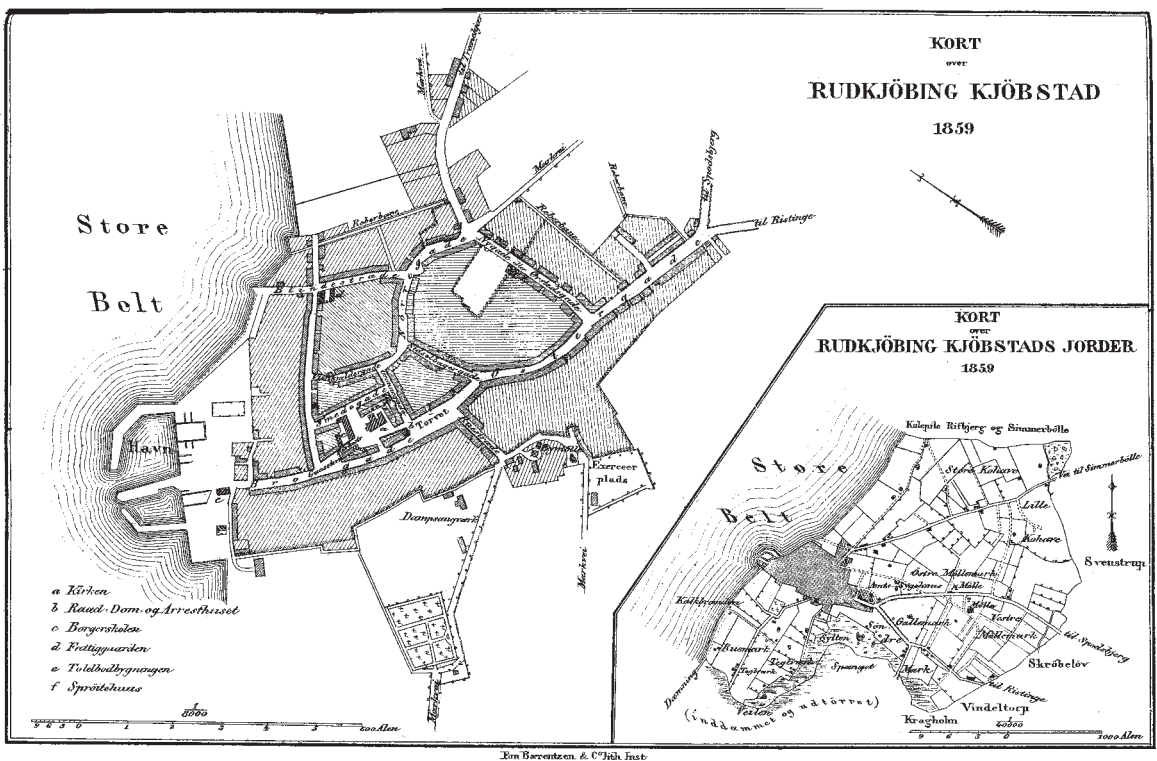

Fig. 4. Kort over Rudkøbing 1859. 1:10.000. Trap, 1. udg. – Map of Rudkøbing, 1859.

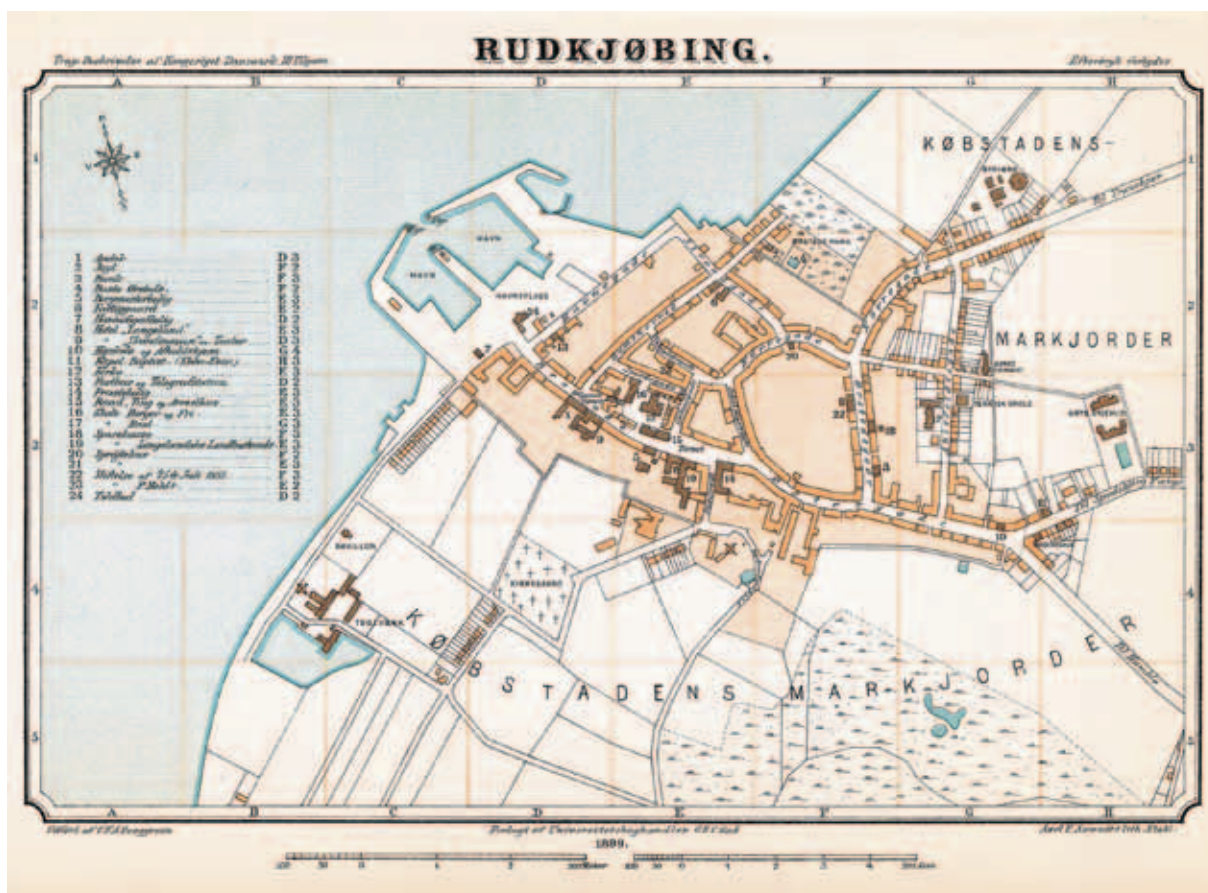

Fig. 5. Kort over Rudkøbing 1899. 1:10.000. Trap, 3. udg. – Map of Rudkøbing, 1899.

med Simmerbølle, og fra 1974 er præsten i Strynø Sogn (Sunds Hrd.) kapellan i købstadssognet. Strynø hørte i middelalderen under sognepræsten i Rudkøbing, indtil øen 1587 fik egen præst.

Gudstjenesteskikke m.m. Latinskoleelevernes *korsang* var i 16-1700-tallet ikke blot en pligt, mens også en ret, fordi skolen fik betaling derfor. Dette kunne give stridigheder med organisten. 1732 bestemtes det, at den af drengene, der sang bedst, altid skulle stå 'på orglet' og synge, så organisten kunne rette sig efter ham, mens rektor og de øvrige disciple sang i koret. Organisten måtte ikke spille til barkedåb og bryllupper, med mindre drengene også blev engageret; modsat måtte rektor ikke levere musik i koret, uden at organisten også spillede.¹⁶

Byens fattiglemmer havde i 1700-tallet pligt til at deltage i gudstjenesten, og vægterne skulle

1723 påse, at alle, der modtog bistand, passede deres kirkegang.¹⁷ Efter fattiglovens bestemmelse var stolestaderne i korsarmen forsynet med klapper, hvor 'fattige kvinder' fik anvist plads (jf. s. 1438). Det blev i 1700-tallet flere gange indskærpet, at alle var pligtige til at betale for et stolestade, der var en meget vigtig del af kirkens indtægter (jf. s. 1436). 1771 blev det ved revisionen af regnskabet bemærket, at de, der ikke lejede et stade, efter reglementet skulle betale kirkeskat.¹⁵

Under Englandskrigen var allierede spanske tropper en tid indkvarteret i kirken. I november 1808 betaltes en mand for at rengøre kirken, efter at soldaterne igen var draget bort. Den følgende måned blev der oplagt nogle tagsten, fordi de gamle var blevet 'ruineret af spaniolerne'.¹⁸

Byens historiker, P. Rasmussen, fortæller, at mange borgere 1716-39 blev idømt bøder for at udebli-

ve på bededagene. I hans egen tid (1840'erne) stod 'kirkerne næsten tomme under gudstjenesten'.¹⁹

Majning. 1777 fandt revisionen, at pyntning af kirken med bøgeløv til pinse for fremtiden kunne spares, da den ikke var 'til nogen nytte eller prydelse' og i øvrigt var afskaffet andre steder.¹⁵

Klokkeringningsskikke (jf. s. 1457 f.). I 1870'erne ringede klokkeren med Tolvklokken (Mellemklokken) kl. 12 og 19, og med Tiklokken kl. 8, 10, 14 og 17. Nattevægteren ringede med Stormklokken kl. 22, når han gik på vagt, og igen om morgenen kl. 4 (om vinteren dog kl. 5).²⁰

Byens *kirkegård*, der er indviet 1812, ligger i den søndre udkant (s. 1513). Den afløste en ældre *†*kirkegård omkring kirken. Metodisterne opførte 1896 en kirke ved Reberbanen, *†Skt. Peters Kirke*, som blev nedrevet 1982 (s. 1521). Den romersk katolske kirke, *Skt. Bendts Kapel*, er 1925 indrettet i et ældre hus i Brogade (s. 1493).

KIRKENS OMGIVELSER OG †KIRKEGÅRD

BELIGGENHED. Kirken, der indtil 1812 var omgivet af en *†*kirkegård, ligger nord for byens hovedgade, Brogade, der fra havnen (skibsbroen) fører op til Torvet og fortsætter i Østergade. Bygningen er rejst tæt ved torvepladsen, og kirken har – også før tårnet kom til – raget op over byens tage og kunnet ses fra havet. På torvet når terrænet en højde af 11 m over havet, omkring kirken skråner det dels lidt mod nord, dels mod vest ned mod havnen, der i middelalderen har ligget kun godt 100 m fra kirken.

På et stik i Resens Atlas o. 1670 (fig. 3) var området uden for kirkegården endnu stort set ubebygget, bortset fra en lille gård ved Gåsetorvet sydvest for kirkegården og *†*latinskolen med endnu et par huse i Smedegade nord for kirkegården. I de følgende årtier blev der bygget

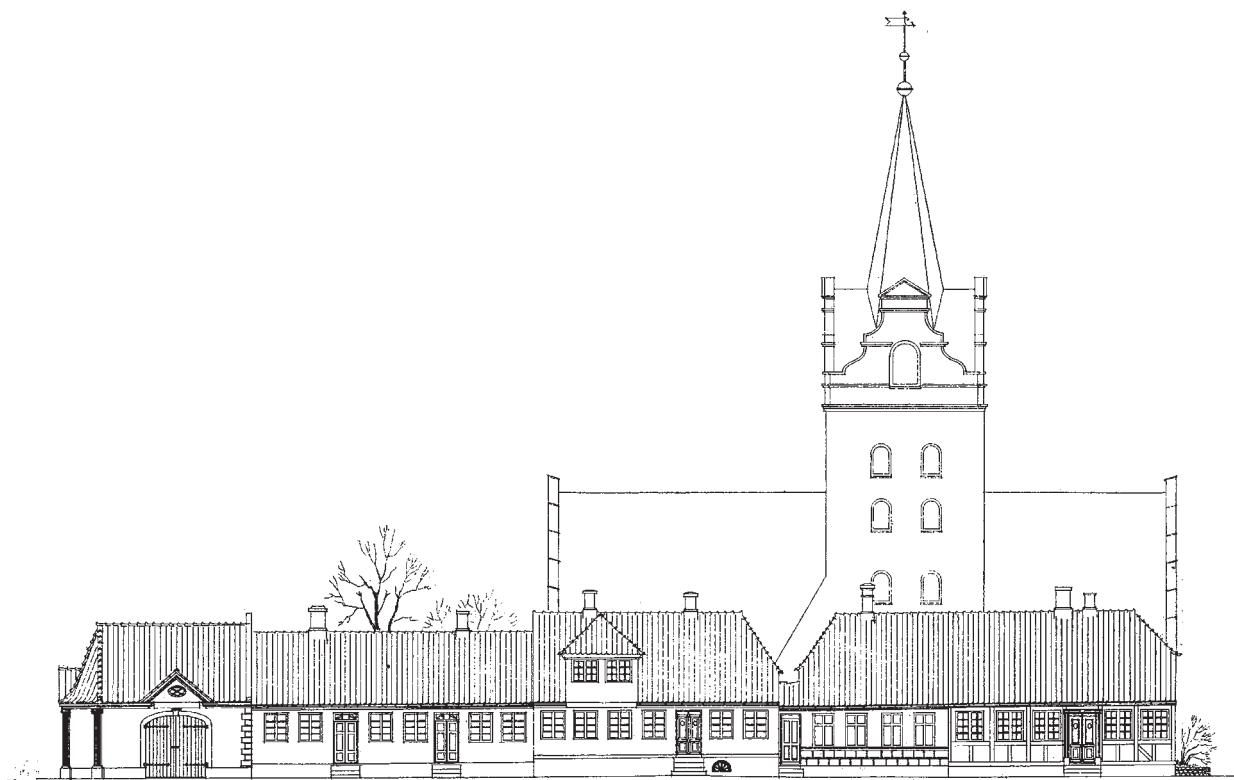

Fig. 6. Smedegade, den søndre husrække set fra nord med kirken i baggrunden. Tryk efter opmåling og tegning af Jens Dall 1943. I NM. – *Smedegade, southern row of houses seen from the north with the church in the background.*

Fig. 7. Kirken og kirkepladsen set fra nordvest ved indkørslen fra Smedegade. Foto Arnold Mikkelsen 2015. – Church and church square seen from the north west on the way in from Smedegade.

Fig. 8. Bebyggelsen omkring kirken, området nord for tårnet set mod øst. Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Built-up area around the church; the area north of the tower, looking east.*

omkring kirkegården, så der ved optegnelsen af en brandtaksation 1761 var husrækker både mod nord og øst og klynger af småhuse i Brogade. Og nede ved stranden udfyldtes i løbet af 1700-tallet også østsiden af Ramsherred med lejeboder. Byens centrum, torvet sydøst for kirkegården, var

oprindeligt blot en langstrakt udvidelse af hovedstrøget Brogade-Østergade med rådhuset stående på det højeste sted. Rådhuset vendte i ældre tid bagsiden i nord ind mod kirkegården og forsiden ud mod Brogade. Ved opførelsen af et nyt rådhus 1791 blev bygningen drejet og orienteret med

Fig. 9. Kirkens sydside og kirkepladsen set mod øst før restaureringen 1895-97. Foto i NM. – *South side of church and church square looking east before the restoration, 1895-97.*

facaden i øst mod Torvet, hvorved den nuværende, sluttede torveplads opstod.²¹

Området omkring kirken, nu Kirkepladsen, er ligesom i kirkegårdens tid tilgængelig fra fire sider. Dog er kun indkørslen i syd, fra Brogade, markeret som en egentlig *indgang*, der er udført i forbindelse med pladsens regulering 1940. Det er en køreport flankeret af to låger, som er lukket af smedjernsgitterfløje mellem lave granitpiller, afsluttet med en pyramide. En smal gade, Kirkestræde, leder ind til kirkepladsen fra Gåsetorvet i vest, der er en lille trekantet plads foran apoteket, fysikeren H. C. Ørsteds fødested.

Fra Smedegade i nord er der siden 1940 igen fri adgang for kørende trafik. Tidligere var indkørslen spærret af en kampestensmur med granitpiller og terrænet hævet en halv meter (jf. fig.

10). Endelig er der i sydøst adgang fra Grønnegade og Torvet gennem en lille passage, der går norden om det tidligere rådhus (jf. ndf.).

Afgrænsningen af kirkens område udgøres af den omgivende, uensartede *bebyggelse*. I syd langs Brogade og i forlængelse af rådhuset rejser byens tidligere arresthus sig. Mod sydvest er der en klynge tæt sammenbyggede småhuse fra 1800-tallet, de fleste i gulkalket bindingsværk og med den katolske kirkes lille klokkestabel på hjørnet (fig. 11). I skellet mod vest ligger byens tidligere borger-skole, opført 1835 og 1846, der fungerede indtil 1956 og en tid også var politistation. Det er et stort 12 fag langt hus i to etager med halvvalm og klassicistisk gesims. Mod nord og øst omkranses kirken af baggårde og haver til husrækkerne langs Smedegade og Grønnegade, små huse, der

Fig. 10. Kirken og kirkepladsen set fra Smedegade i begyndelsen af 1900-tallet. Postkort i Rudkøbing Byhistoriske Arkiv. – *Church and church square seen from Smedegade at the beginning of the 1900s.*

Fig. 11. Bebyggelsen sydvest for kirkepladsen. Foto Chr. Traberg 1937. I Rudkøbing Byhistoriske Arkiv. – *Built-up area south west of the church square.*

tilsammen tæller 10 matrikler. Den brogede kædebebyggelse med sorttjærede plankeværker, der veksler med små gulkalkede udhuse (fig. 8), fik 1953 arkitekt Marinus Andersen til at tale om en hel 'Dragørstemning'.²² En asfalteret vej med brolagte fortove forbinder søndre og nordre indgang. Der er græsplæner syd for kirken og i pladsens sydvestre hjørne anlagt 1940. Området umiddelbart rundt om kirken har forskelligartet brolægning. På plænen syd for kirken er plantet en amerikansk eg og 1980 opstillet en *bronzefigur* (jf. fig. 28) forestillende en lille pige, Annette, der er udført af billedhuggeren Keld Moseholm Jørgensen og skænket af Albani Fonden.

†KIRKEGÅRDEN²³ omkring kirken udgjorde ved nedlæggelsen 1812 en uregelmæssig firkant, kortest i vestsiden. Den strakte sig i 1600-tallet helt ud til Smedegade og Grønnegade mod nord og øst, mens den mod vest nåede ind på den

grund, hvor nu borgerskolen ligger; her fandt man menneskeknogler i 1945.²⁴ Mod syd nåede skellet frem til en linje, som flugtede med nordsiden af arresthuset.

Arealets størrelse er opregnet i regnskabsbogen 1720,¹⁵ da kirkegårdens sider målttes til 84 alen i syd og 82 i nord, mens den i øst var 75 alen lang og i vest 66 alen.²⁵ De angivne mål viser, at der da var afgivet kirkegårdsjord til de nytilkomne huse langs gaderne i nord og øst.

Hegnene bestod i 16-1700-tallet af forskellige og blandede materialer: *stengærder*, *teglstensmure* og – over lange stræk – *plankeværker*, der idelig blæste om kuld og måtte rejses igen. Fra det sydøstre hjørne og et stykke vestover stødte kirkegården som nævnt op til nordsiden af trådhuset og en lille våning, der lå vest herfor. Videre frem til det sydvestre hjørne var der en teglhængt mur, som i midten indeholdt kirkegårdens hovedindgang (se ndf.). Muremester Hans Hansen betales 1709

for at reparere muren fra porten og østover 'hen til rådhuset og lægge nye tagsten på'.¹⁵ Og igen 1723 beordrede provsten og byfogeden, at den forfaldne 'kirkemur ved den søndre side' blev omsat og belagt med tag.¹⁵ I vest var der først et stengærde og så et plankeværk,¹⁵ og mod nord og øst dels stendiger, dels plankeværker, som stødte op imod småhusenes baggårde.

Det brogede billede med forskelligartet indhegning fremgår af en aftale, som tallotterikollektor Rasmus Møller 1781 indgik med de kirkelige myndigheder. Hans gårdsrum i Grønnegade, ud mod kirkegården, var da afgrænset med en solid, 7¼ alen lang kampestenmur, som han ønskede at udskifte med et plankeværk. Hermed kunne han inddrage den plads som muren optog. Ønsket blev anbefalet af byfogeden med den begrundelse, at nabogrundene allerede havde plankeværker, og med Møllers tilbud ville kirken slippe for vedligeholdelse af kampestenmuren. Plankeværket skulle være 3¼ alen (2 m) højt, og der måtte ikke være direkte adgang til kirkegården eller graves render under plankeværket til vand og andre 'urenligheder'.²⁶

Indgangene, en i hver side, omtales i 16- 1700-tallet almindeligvis som 'ristene' efter de *†jernriste* (i træammer), der lå i bunden af dem, og som årligt måtte renses for skarn. To mænd betales således 1694 for at optage alle fire riste og rense gruberne under dem, så 'svin og får ikke skulle komme ind'.¹⁵ Hovedindgangen i syd fra Brogade var 1723 en tømret, tagafdækket *port*, der blev strøget med 'brunrødt'.¹⁵ Den blev senere afløst af en muret *portal*, i hvert fald tales der 1780 om 'muren over kirkegårdsporten'.²⁷ De øvrige indgange og låger, fra Kirkestræde, Smedegade og Torvet ('risten ved rådhuset'), var alle af træ.

Som i andre købstæder var kirkegården præget af *trafik*, leg og uro. Den var en let genvej fra torvet til skolen; mellem Brogade og Smedegade var der lagt en egentlig *†stenbro*.¹⁵ 1626 blev det påbudt, at svin og kvæg, der blev indfanget på kirkegården, skulle sælges, og pengene gives til de fattige.²⁷ Gang på gang blev det indskærpet, at borgerne ikke efterlod deres affald på kirkegården, ja, 1769 fik de omkringboende

endog en skriftlig påmindelse.²⁸ 1730 blev der ved kirken opstillet en *†gabestok* til afstraffelse af folk, der havde haft lemfældig omgang med ild og lys.²⁹

Inddeling og takster for begravelse. Forordninger 1624 og 1683 skelnede imellem jord på de 'hæderligste steder', dvs. omkring kirken og 'kapellet' (korsarmen), og 'andre steder', hvor der betaltes det halve. Fattigfolk kunne få en grav nord for sakristiet kvit og frit.²⁷ 'De fattiges jord' i kirkegårdens nordøstre hjørne var i 1700-tallet et fast udtryk i regnskabsbogen, og endnu i 1805 talte man om 'urtegården' (se ndf.), 'første klasses jord' og 'fattig-pladsen'.²⁶

Gravskikke. De aflange jordtuer, der lå frit imellem hinanden, blev i 1700-tallet passet ved en stadig tilførsel af jord og 'opklapning', så tuen fremtrådte med stejle sider. Da mange foretrak at blive begravet tæt op ad kirken, gerne ved sydsiden, strakte jordsmonnet sig efterhånden 2 alen op ad kirkemuren. Ifølge en indberetning 1781 havde man dertil den skik at strø *sand på gravene*, ikke blot årligt, men 'næsten ugentligt', hvad der yderligere bidrog til, at terrænet voksede.³⁰

Den nævnte *urtegård* var oprettet af apoteker Gottfried Christopher Becker 1727 og udgjorde et indhegnet jordstykke øst for korsarmen. Apotekeren tilbød for egen regning at lade indrette en 'sirlig, såkaldt kirke-urtegård' på en lille plads nord for kirken, hvor der længe ikke var foretaget begravelse. Den ene halvdel af pladsen skulle bruges til familiebegravelse, mens den anden skulle komme kirken til gode, ved at folk 'af lige stand og vilkår' (som han selv) kunne begraves her for en særlig (høj) takst.³¹ 'Urtehaven', som den også kaldtes, var først omgivet af et plankeværk, senere af et stakit med en aflåselig dør. 1773 var stakittet malet sort med hvide lister.²⁸ Den sidste begravelse blev foretaget 1812, men stedet opretholdtes længe herefter, og endnu 1845 betales en mand for at planere og grave i 'urtehaven på den gamle kirkegård'.³² I dag er det grusbelagte areal indhegnet af et jerngælender, der opsattes 1883.³³ – Udtrykket 'den nye urtegård', der optræder 1799,¹⁵ kan referere til endnu en indhegnet gravplads på kirkegården.

Fig. 12. Kirken og dens omgivelser 1888. 1:2.000. Den indtegnede, stiplede linje angiver den omtrentlige grænse for den gamle †kirkegård ved nedlæggelsen 1812 (s. 1359). Efter kort i *Historiske huse og gårde i Rudkøbing*, 1988. Efterarbejdet af Mogens Vedsø 2016. – *The church and its surroundings, 1888. The drawn-in broken line indicates the approximate boundary of the old †churchyard at the time of its closure in 1812.*

BYGNINGER OMKRING KIRKEN. Det tidligere *rådhus* østligst ved kirkegårdens sydside er opført 1843 som en nyklassicistisk bygning efter tegninger af arkitekt og kgl. bygningsinspektør Jørgen Hansen Koch. Huset er 2012 overtaget af menighedsrådet og under indretning som sognegård. – De forudgående †*rådhusbygninger*, der siden 1500-tallet har afløst hinanden, har efter alt at dømme ligget på samme sted i Brogade. Rådhuset brændte 1580 og et nyt rejstes inden 1626, men blev 'ruineret' af svenskerne 1659. Den følgende bygning, der bestod af 12 fag bindingsværk i to etager (jf. fig. 3), afløstes 1791 af et grund-

muret hus, som var tegnet af byfogeden Steffen Jørgensen. Det var som nævnt orienteret mod torvet og var et klassicistisk hus med høj kælder til arrest; rådstuen var i stueetagen. To sidehuse af bindingsværk var indrettet dels til sprøjtehus, dels til fangevogterens bolig.³⁴

Byens tidligere *arresthus* og arrestforvarerbolig mod Brogade er en høj, noget dominerende klassicerende bygning, der er opført 1882 af arkitekt Carl Lendorf.

†*Latinskole*. De to småhuse, Smedegade 7 og 9, øst for indkørslen til Kirkepladsen, ligger på samme sted som byens gamle latinskole, der havde til

huse her i hvert fald fra begyndelsen af 1600-tallet.³⁵ Efter institutionens nedlæggelse 1739 rummede bygningerne en 'dansk' skole under navnet 'Christendomsskolen'; undervisningen videreføres fra 1835 i den ovennævnte borgerskole, den lange længe vest for kirken.

Latinskolen rakte som institution tilbage til reformationstiden, da skolevæsenet i Danmark blev nyordnet ved Kirkeordinansen 1537. Første vidnesbyrd om skolens eksistens er fra 1539, da det bestemtes, at skolemesteren, rektor, tillige skulle være degn i Tullebølle.³⁶ Efter byens brand 1580 fik han sammen med sognepræsten og kapellannen anvist kronens part af tienden i Skrøbelev Sogn.³⁷ Skolen sagdes 1690 at være en gammel 'træbygning' på 10 fag, som holdtes ved lige for kirkens midler og var opført 1618 af enken Margrethe Torkildsdatter (jf. *†epitafium* nr. 2).³⁸ Det må være det hus, der er afsat på stikket i *Re-sens Atlas* (fig. 3). Den lille bygning, der rummede både skolestue og bolig for skolemesteren, blev ombygget og nybygget flere gange før og efter, at den 1739 overgik til at være almindelig skole. Det vestre hus, Smedegade 9, som 1847 er overgået til privat eje, er i dag en lille gulkalket bindingsværkslænge på seks fag med tegltag og halvvalm.³⁹

Rektor var som oftest tillige kirkens kapellan, mens de ældste elever var *løbedegne* i de nærliggende landsogne, Skrøbelev, Simmerbølle, Longelse og Fuglsbølle. Dertil deltog drengene med sang ved gudstjenester og kirkelige handlinger (jf. s. 1353).

FRA KIRKEGÅRD TIL KIRKEPLADS. Efter begravelsernes ophør 1812 var gravene endnu markeret en tid. 1819 holdtes der auktion over gravsten på kirkegården, hvad der blev bekendtgjort af en trommeslager.¹⁵ Inden 1836 var de sidste gravsten og monumenter forsvundet fra 'den indenbys kirkegård'.³²

Området omkring kirken blev herefter en almindelig offentlig plads, der benyttedes som *le-geplads* af ungdommen også uden for skoletiden. Kirkeinspektionen måtte 1838 forbyde 'dreng og karle' at bruge den gamle kirkegård som 'lege- og tumleplads', en uorden, der især foregik i helligdagene og bestod i 'stenkast, boldspil og deslige'. Husbonder og håndværksmestre skulle hver især advare deres undergivne.³² 1840 bad en pumpemager om at måtte bruge noget af arealet som arbejdsplads.²⁶ – 1826 opførte man på den tidligere kirkegård (uvist hvor) et *†sprøjtehus* til byens brandredskaber,²⁶ og 1879 fremlagdes et forslag til indretning af en vognport til ligvognen mellem korsarmen og sakristiet, hvad der dog ikke blev til noget.²⁶

Mod Brogade i syd opsattes 1830 en tømret *†port*, som tidligere havde været opstillet på den nye udenbys kirkegård.²⁶ 1901 nedrev man østre halvdel af et lille gadehus i samme gade for at lette adgangen til kirkepladsen.⁴⁰ I nord blev terrænet mellem kirken og skolen 1847 hævet og stampet med ler og grus,³² og i åbningen mod Smedegade opsattes en lav kampestensmur med fire granitpiller (jf. fig. 10). Denne mur er som nævnt fjernet ved pladsens seneste regulering 1940.

Fig. 13. Kirken set fra sydøst. Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *The church seen from the south east.*

BYGNING

OVERSIGT. Kirken er en romansk-senromansk bygning af *tegl* med kor og skib i ét. Den vestre del af denne langhusbygning, skibet, indeholder forinden rester af en ældre (†)kirke af *kampesten* formentlig fra sidste del af 1100-tallet, hvis †kor er nedrevet i forbindelse med bygningens omdannelse til et langhus ved midten af 1200-tallet. Et sakristi ved korets nordside er opført samtidig med det nye korafsnit. Ombygningen i 1200-tallet blev indledt i øst med koret, der fik hvælv fra første færd ligesom også sakristiet. Herefter fulgte nybygningen af skibet, der til gengæld aldrig fik hvælv. Gavltrekanterne i henholdsvis øst og vest har forskelligartede blændinger, der er med til at fastlægge rækkefølgen i byggeriet.

Til skibets nordside er o. 1500 føjet en korsarm (kaldet 'nye kirke'), over hvis nordvestre hjørne der 1621 er rejst et tårn med renæssancespir. Et senmiddelalderligt †våbenhus foran skibets †syddør blev nedrevet 1837, da hovedindgangen henlagdes til kirkens vestende. En lille †tilbygning af ukendt alder foran (†)præstedøren i korets sydside har muligvis været et våbenhus for præsten. Ved korets nordside, mellem sakristi og korsarm, lå der 1707-1815 et mindre †gravkapel. Skibet beholdt sit flade †bjælkeloft indtil 1696, da det afløstes af et tøndehvælv af træ.

Kirken blev istandsat af murermester Hans Jacob Dahr 1780-81 og af arkitekt Niels Sigfred Nebelong 1837. I dag fremtræder den i hovedtrækkene i den

skikkelse, som den fik ved arkitekt Hector Estrups omfattende restaurering 1895-97. Herunder blev vinduerne ændret, og puds og hvidtekalk banket af væggene, så kirkerummet stod med røde munkesten. Ved den seneste større istandsættelse 1956 ved arkitekt Marinus Andersen blev væggene igen hvidtet.

På grund af *terrænets* gradvise stigning på den omgivende *†*kirkegård (jf. s. 1360) lå kirkegulvet 1837 en alen under kirkegårdens overflade, hvorfor der blev foretaget en afgravning af jordlagene.⁴¹

Kirkens *orientering* (målt i langhusets midtakse) har nogen afvigelse mod syd.

TIDLIGERE OPFATTELSE AF KIRKEN. Den lille købstadskirke har ikke i synderlig grad påkaldt sig arkitekturhistorikernes interesse; bygningen har kun været behandlet af lokale historikere og i korte beskrivelser i *Trap Danmark*. Den grundigste fremstilling er Chr. Kiilsgaards afsnit (fra 1955) i hans firebinds købstadshistorie 1949-74.⁴²

Byskriveren, den lærde prokurator *Peder Rasmussen* (1790-1865), redegjorde 1849 som den første for kirken. Hans udsagn har særlig værdi, fordi han har oplevet bygningen før istandsættelsen i 1837. Kirken bestod ifølge ham af 'en meget gammel bygning (skibet) med forskellige senere tilbygninger'. Den vestre ende af kirken havde tykke mure, som indtil en højde af 3 à 4 alen var bygget af 'store og mindre, runde eller kantede kampesten'. Koret tillige med sakristiet var af mursten, og det var 'meget kendeligt', at de var senere tilbygninger, men hvornår de var opført, vidste man ikke. Kirkens vestre del, mente han, var bygget allerede i kong Erik Ejegods tid. Det fremgik af en indskrift med året 1105 på en omsmellet *†*klokke, som var nedtaget 1740 (jf. *†*klokke nr. 1, s. 1460). Denne tidlige datering, der hviler på en meget tvivlsom læsning, vandt lokal tilslutning, en tid også af Chr. Kiilsgaard. – Interessant er det, at Rasmussen opfattede kor og sakristi som jævngamle, en vurdering, som nu kan bekræftes. Skibet, mente han fejlagtig, havde stået med murede hvælv indtil 'for omtrent 50 år siden' (o. 1800), da de afløstes af en træhvælving.⁴³

Arkitekten *J. B. Løffler*, der 1875-76 sammen med arkæologen Henry Petersen berejste Langeland (de såkaldte herredsrejser), leverede en første 'professionel' beskrivelse af kirken. Bygningen syntes for ham at tilhøre 'det 13. århundredes første halvdel', idet den var opført i en 'sildig romansk stil' af store røde teglmunkesten 'i regelmæssigt munkeskifte'. Den havde oprindeligt bestået af 'en langagtig, firkantet bygning' med fladt bjælkelofter og 'uden noget i det ydre særskilt fremtrædende kor'; men indvendigt fandtes spor til, at den 'ved en tværmur' havde været delt i en større vestlig del og en mindre østlig. På begge langsider sås små tilmurede, rundbuede vinduer og i østre gavl tre sammenkoblede vinduer. På nordsiden skimtede man

endnu en tilmuret, oprindelig dør med rund afslutning. De to gavle havde begge oprindelige kamtakker, den østre var smykket med rundbuede blændinger, den vestre med to vandrette, 'trappeformet' afsluttede blændinger. Den bevarede hovedgesims bestod af to afrundede skifter over et retkantet. Sakristiet og korsarmen var efter hans opfattelse tilføjet 'i en sildig gotisk periode' (o. 1500), da også hovedbygningens bjælkelofter blev ombyttet med fem fag 'spidsbuede krydshvælvinger'. Heraf var nu kun de to østre fag, over koret, bevaret, mens de tre vestre var nedbrudt i nyere tid. De tre vestre over skibet har dog, som det vil fremgå ndf., aldrig eksisteret. – Det kan overraske, at Løffler ikke nævner kampestenspartierne i bygningens vestre del, måske fordi muren, som han skriver, var overstrøget med en 'grårod kalkfarve'.⁴⁴ Løfflers aldrig trykte beskrivelse blev lagt til grund for kirkens restaurering i de følgende år;⁴⁵ og den repræsenterede i mange år den grundliggende opfattelse af bygningen.

1895 gjorde antikvaren *Jacob Kornenup* sig også overvejelser om bygningens historie, da han under den indledte restaurering af korets indre besigtigede fremkomne *†*kalkmalerier (jf. s. 1405). I skibets mure sås rester af 'en gammel kampestenkirke, som er blevet halvt nedrevet og forlænget mod øst med et aflangt firkantet kor af munkesten'. At denne forandring var foregået o. 1250 fremgik af den tilmurede gruppe af tre 'smalle, rundbuede vinduer' i korgavlen. Korets to (senere nedtagne) hvælvinger, der havde spidse 'hoved- og skjoldbuer og fine skarpkantede korsbuer', måtte efter hans opfattelse derimod være noget yngre end ydermurene.⁴⁶

Under den fortsatte restaurering af kirken blev der 1896 gjort flere *bygningshistoriske iagttagelser*, som blev målt og tegnet (jf. fig. 16 og 37), men ikke kom til offentlighedens kundskab.⁴⁷ Vigtigst var udhugningen af to romanske vinduer i skibets sydside, der viser, at teglstenspartiet her har haft smalle rundbuede åbninger med dobbelte false både ude og inde (østre vindue er i dag markeret i facaden, men uden at afsløre den usædvanlige udformning). Oplysningen om vinduerne giver et afgørende fingerpeg om etaperne i kampestenkirkens ombygning til et langhus af tegl.

Beskrivelsen i *Trap Danmark*, 4. udgave (1923), hviler hovedsagelig på Løfflers gamle indberetning fra 1875/76, uden at man har kunnet udnytte de iagttagelser, der blev gjort 1896: Skib og kor er ud i ét, en senromansk murstensbygning 'med en mere eller mindre høj kampestensfod'. 5. udgave (1957), forfattet af Erik Horskjær, tilføjer kun lidt nyt, og der er ikke gjort brug af *Chr. Kiilsgaards* indgående beskrivelse, der var udkommet to år forinden.⁴⁸ Heri dokumenterede Kiilsgaard efter arkivstudier, at skibet aldrig blev overhvælvet, ligesom han ved en udgravning 1940 havde påvist fundamenterne til hele de tilbygninger ved kirkens sydside. Kiilsgaard konkluderede – som allerede

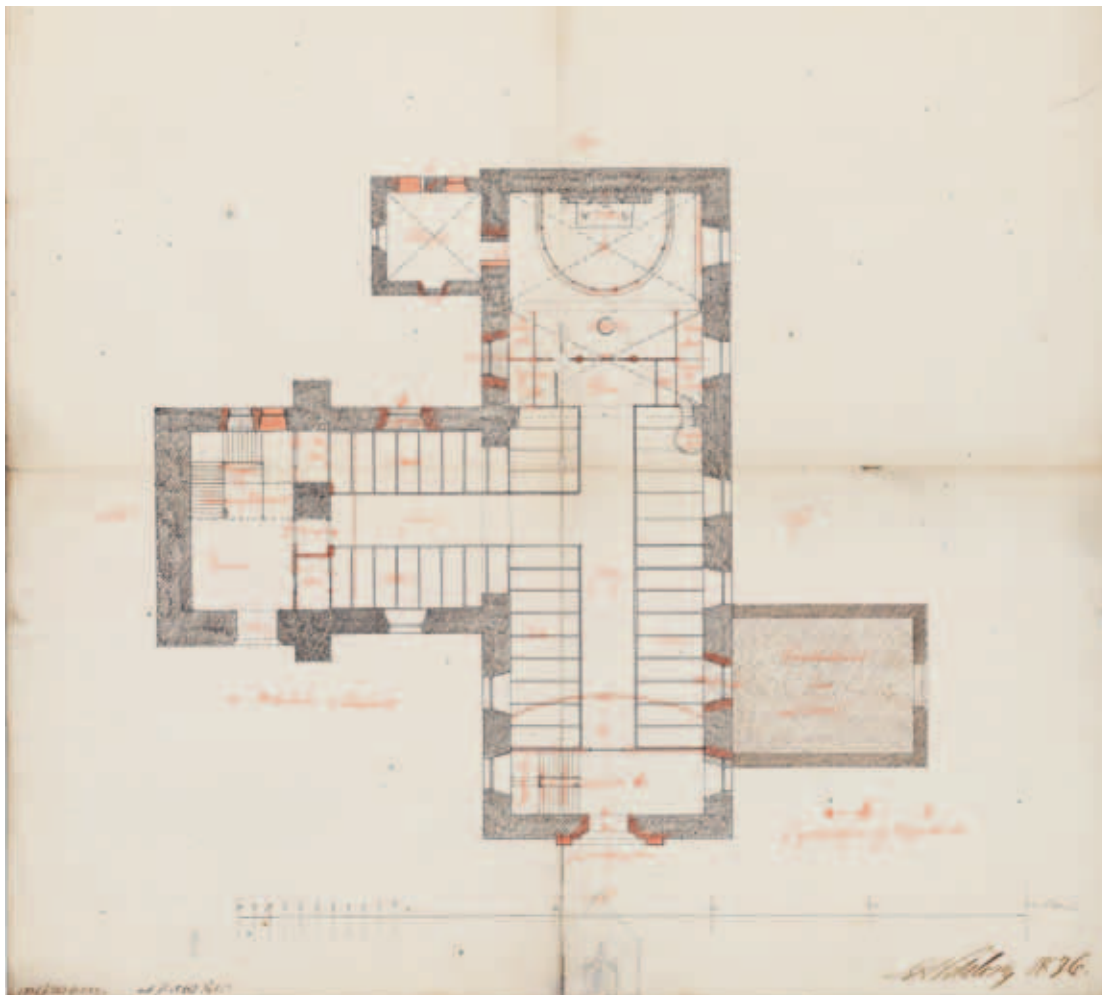

Fig. 14. Grundplan af kirken med forslag til restaurering ved N. S. Nebelong 1836 (s. 1391). 1:300. Øst opad. Tegningen har skitsemæssig karakter. Bygningen er vist med rette vinkler, og der er ikke gjort rede for langmurenes divergerende forløb. Rødt angiver forslag til ændringer hovedsagelig af murværket. Stolestaderne (med sort) er tegnet, sådan som de var tænkt efter \ddagger våbenhusets nedrivning. I LAFyn. – *Ground plan of church with proposals for restoration by N. S. Nebelong, 1836. East upward. The drawing is sketch-like. The building is shown with right angles and the diverging courses of the long walls are not shown. Red indicates proposals for changes, mainly in the masonry. The pews (in black) are drawn as they were intended to be after the demolition of the \ddagger porch.*

Langelands historiker Vilhelm Lütken⁴⁹ – at kirken oprindeligt havde været en kampestensbygning fra o. 1100, hvis mure til dels blev stående, da den godt 100 år senere blev ombygget af munkesten og fik et helt nyt kor.⁵⁰

TEGNINGSMATERIALE. Vigtigst er den opmåling, som Hector Estrup 1892 foretog af kirken (fig. 15a-f) forud for restaureringen i de følgende år. Opmålingerne er udført, mens facaderne endnu stod pudsede, hvorfor fordelingen af kampesten og munkesten i skibets langmure ikke er helt korrekt gengivet (jf. ndf. s.

1379). Også gengivelsen af korets \ddagger hvælv er inkonsekvent, idet gjordbuen er tegnet dels med, dels uden vægpiller. Forslaget til restaureringen fremlagde Estrup i et tegningssæt 1894 (fig. 36a-e). I hans arkiv findes foruden de ovennævnte bygningshistoriske registreringer tillige adskillige udkast til vinduer og tegninger til bl.a. vestportal og dørfloje.

Den ældst bevarede opmåling af kirken er en grundplan af N. S. Nebelong fra 1836 (fig. 14). Fra arkitekt Jens J. Eckersbergs hånd findes to forslag til istandsættelse (fra 1887 og 1889), som han dog aldrig kom til at udføre (fig. 34-35).

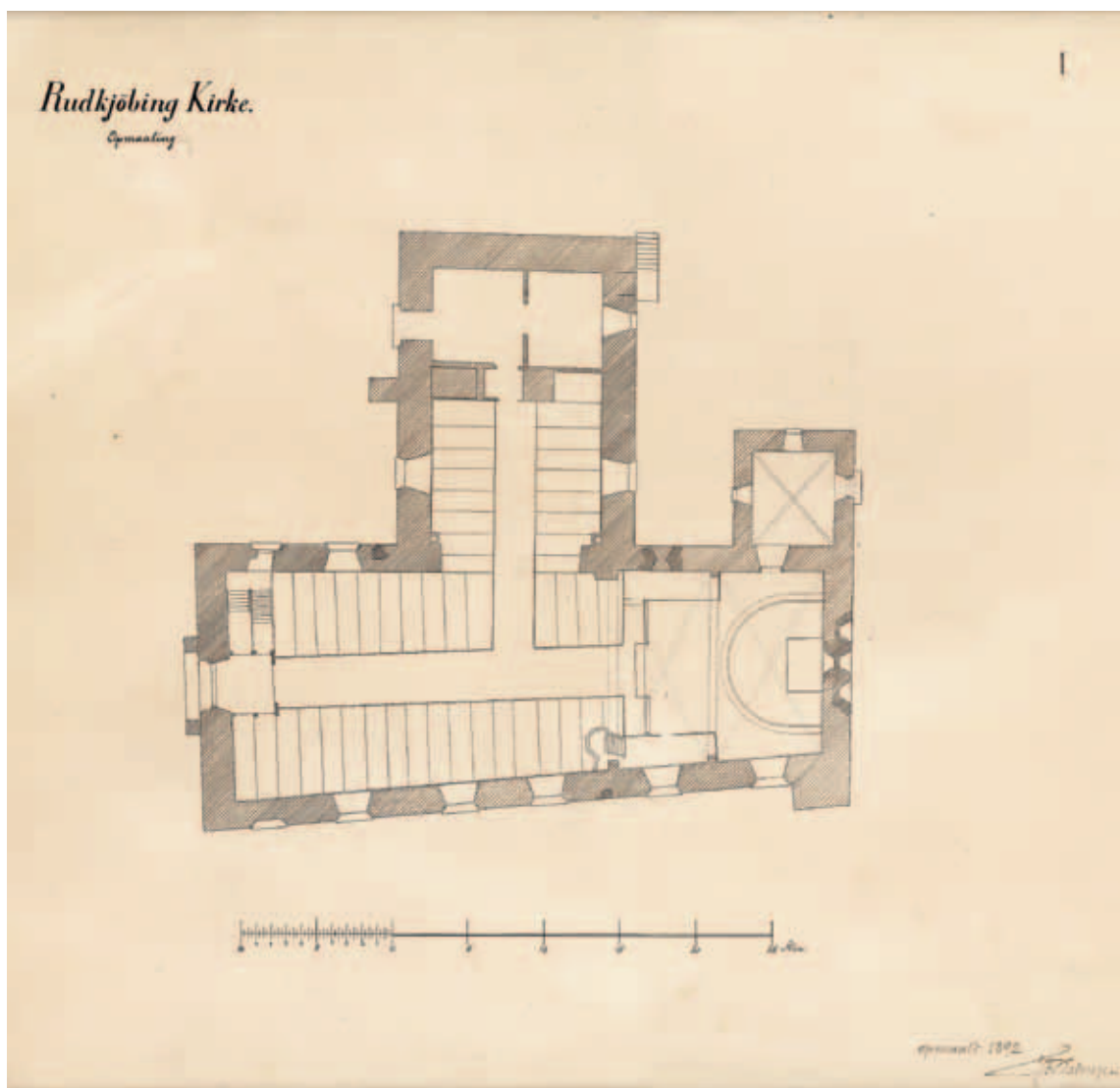

Fig. 15a-f. Plan, opstalter og snit. 1:300. Opmålinger af kirken ved Hector Estrup 1892. I kirkens arkiv. a. Plan. Udhugninger af tilmurede åbninger m.m. er angivet med særlig signatur. – Plan, elevations and sections. Scale drawings of the church by Hector Estrup, 1892. a. Plan. Carved-out bricked-up openings etc. are indicated by a special symbol.

(†)KAMPESTENSBYGNINGEN

Langhusbygningen rummer som nævnt rester af en ældre bygning af kampesten, der må have udgjort skibet i en forudgående kirke, hvis \dagger kor er nedrevet i forbindelse med kirkens udvidelse og omdannelse til teglstensbygning. Bevaret er i de tre facader (i nordmuren kun over et kortere stræk) murpartier af rå og kløvede marksten, der gennemgående når en højde af godt 2 m over jorden,

omkring det sydøstre hjørne dog næsten 4 m (fig. 17). En udragende sten i korsarmen (inden for arkadens østre vange) godtgør, at kampestenene må have rakt lige så højt i det gamle skibs nordøstre hjørne. I kirkens vestende (i det nuværende våbenhus, jf. fig. 105) ses kampestenene endnu på plads i indervæggene, mens den indvendige sten-beklædning er fjernet i kirkens sydvæg. Som det skal omtales nedenfor (s. 1379), har man i 1200-tallet erstattet kampestensmuren med tegl helt fra bunden

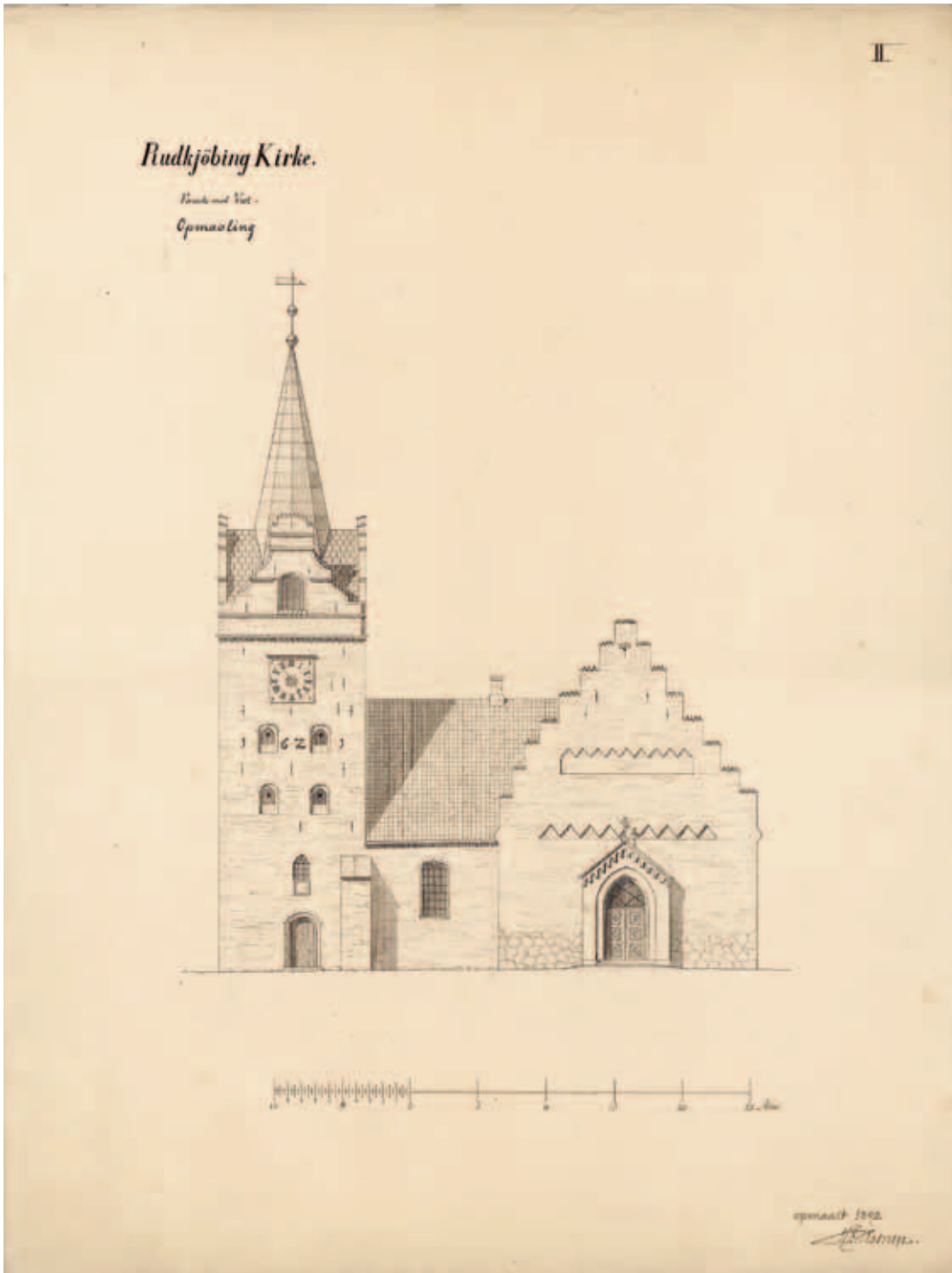

Fig. 15b. Opstalt af vestfacaden. 1:300. Jf. fig. 15a. – Elevation of west facade. Cf. fig. 15a.

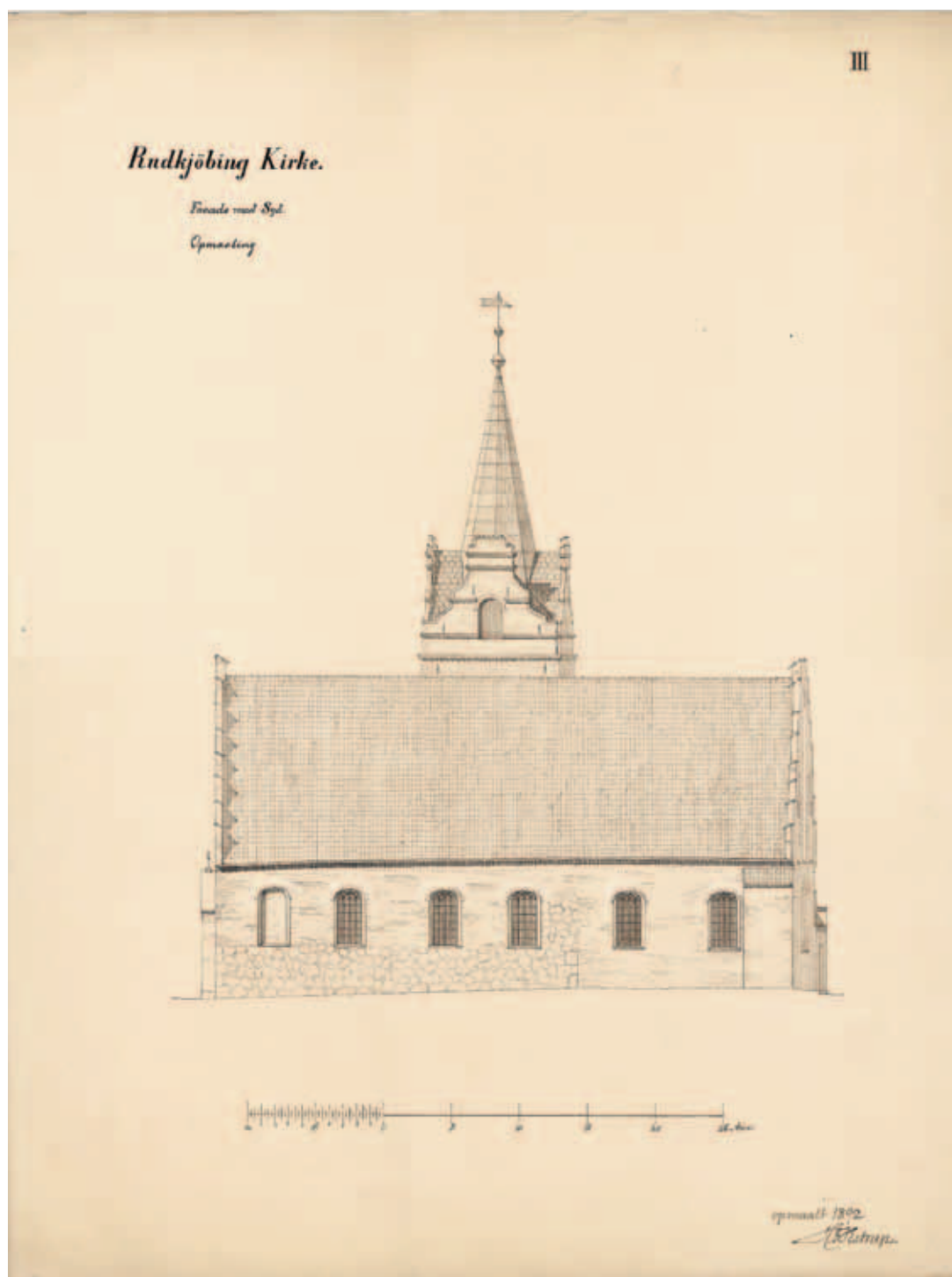

Fig. 15c. Opstalt af sydfacaden. 1:300. Jf. fig. 15a. — *Elevation of south facade. Cf. fig. 15a.*

Fig. 15d. Opstalt af nordfacaden. 1:300. Jf. fig. 15a. – Elevation of north facade. Cf. fig. 15a.

Fig. 15e. Opstalt af ostfacaden. 1:300. Jf. fig. 15a. — Elevation of east facade. Cf. fig. 15a.

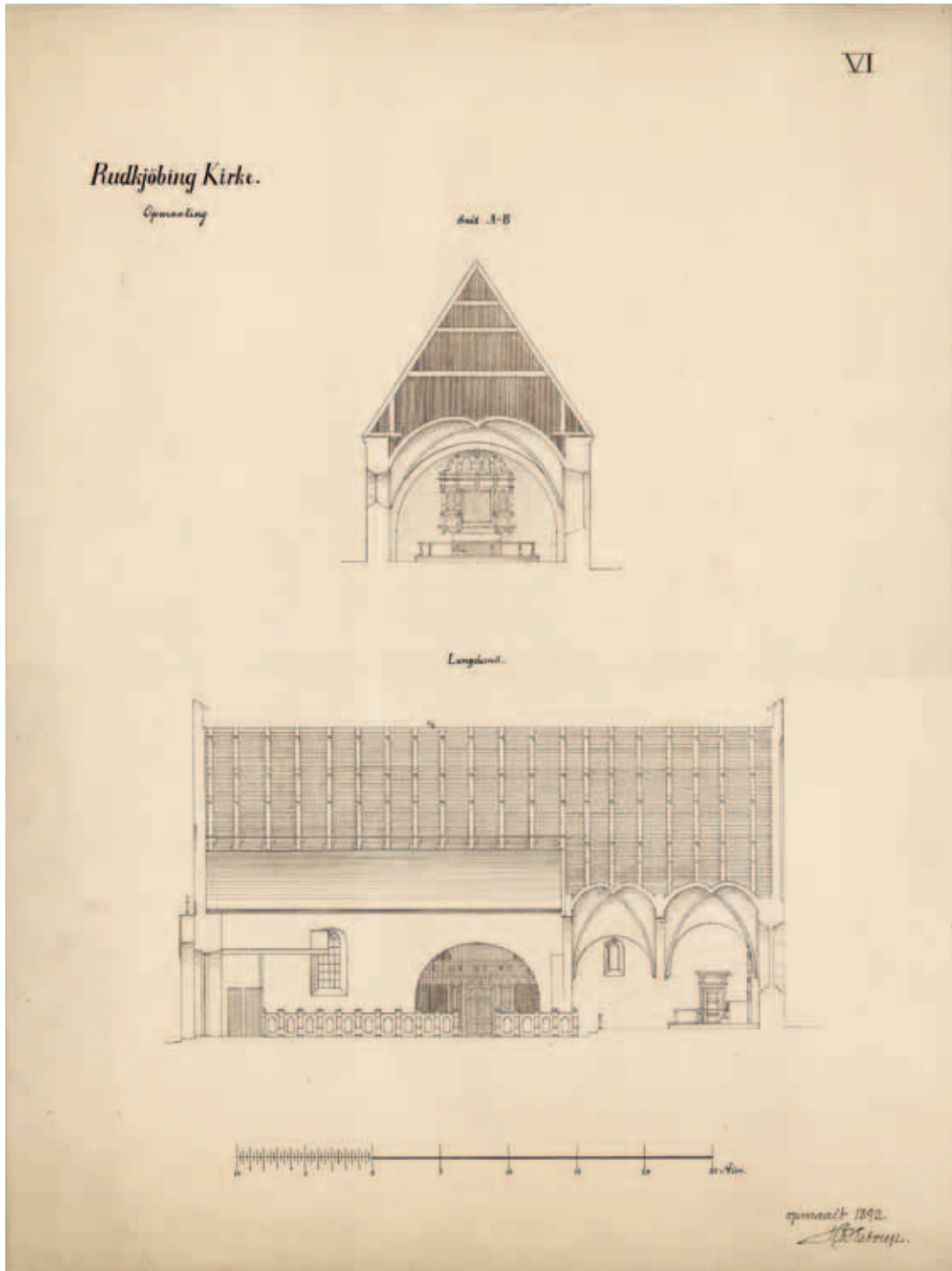

Fig. 15f. Tværsnit set mod øst og længdesnit set mod nord. 1:300. Jf. fig. 15a. — Cross-section looking east and longitudinal section looking north. Cf. fig. 15a.

Fig. 16. Kirkens sydmur, plan og opstalt. 1:200. Opmåling, 18. aug. 1896, med registrering af detaljer og ældre åbninger foretaget under restaureringen, formentlig af Hector Estrups konduktør J. Nielsen (s. 1364). I Horsens Museum. – South wall of church, plan and elevation. Scale drawing, 18 August 1896, registering details and older openings made during the restoration, presumably by Hector Estrup's clerk of works, J. Nielsen.

over et stræk på ca. 4 m omkring de to dørsteder. Omkring norddøren ses teglstenspartiet stadig (jf. fig. 104), i syd har man ved restaureringen 1896 igen beklædt den nedre del af ydermuren med kampesten af hensyn til facadens helhedsvirkning.

Byggematerialet består af rå og kløvede marksten i store og middelstore formater. I hjørnerne, hvoraf de vestre er de mest oplysende, er der brugt store, banede (ikke glathugne) sten, som danner hjørnekæder.

Stenkirkens bredde har svaret til den nuværende, og der har altså været tale om en bygning af en vis størrelse. Grundplanen viser, at langmurene konvergerer stærkt østover: I vest er bygningen 12 m bred, i øst (omkring den nuværende koråbning) kun 10,5 m. Denne skævhed i afsætningen – bevidst eller ubevidst – er i 1200-tallet videreført i det nye langhuskor, hvis østgavl kun er 9,5 m bred.

Om bygningens videre udformning tør vi kun sige, at den har været uden sokkel. Der er ikke bevaret detaljer af tildannede sten, hverken fra døre eller vinduer, og om kirkens alder kan der kun gisnes. Intet synes dog at gøre den forholdsvis store stenbygning ældre end 1100-tallets slutning.

DEN SENROMANSKE TEGLSTENSKIRKE.

Udvidelsen og omdannelsen af kampestenkirken til et langhus med kor og skib i ét må være foretaget i to etaper begyndende i øst. Langhuset fremtræder i dag som en harmonisk teglstensbygning med stejle tagflader og kamtakkede gavle, hvis forskelligartede blændinger er med til at fastlægge gangen i byggeriet. Efter ombygningen har kirken på flere måder mindet om købstadskirkerne i Skælskør og Vejle.

KORAFSNITTET, der er rejst op imod den ældre stenkirkens skib, er jævnbredt med dette, men fordi murene som sagt flugter med den gamle kirkens mure, smalner koret til i øst. Sammenføjningen mellem det nye kor og det ældre skib kan studeres på kirkens sydside (i nord dækkes muren af korsarmen). Det ses her (jf. fig. 17), at bygmesteren i 1200-tallet har ladet korets sokkel flugte med skibets mur, så det kampestensatte hjørne herover står frit og springer ca. 6 cm frem i forhold til koret. De to murplaner nærmer sig hinanden opefter og mødes over kampestenspartiet ca. 4 m over jorden.

Den nye bygningsdel synes at være resultatet af et nøje planlagt byggeri: Koret var bestemt til at skulle have to fag hvælv, og der var på forhånd forberedt et sakristi ved nordsiden. Vinduerne er placeret forholdsvis lavt under hensyntagen til hvælvene, og dørene er anbragt, så en (†)præstedør i syd sidder midt i vestre hvælvfag, og den indvendige dør til sakristiet midt i østre fag.

Murværket er forholdsvis velbevaret; dog er facaderne som i den øvrige kirke i vid udstrækning skalmuret under restaureringen i 1890'erne, da også hvælvene blev fornyet. Formentlig i forbindelse med Nebelongs istandsættelse 1837 er der opført en kraftig (nu skalmuret) støttestøtte ud for det sydøstre hjørne utvivlsomt for at afhjælpe en revnedannelse i korgavlen. Munkestenene er

lagt i *munkeskifte*, hvad der nu bedst kan iagttages i korets overvægge. Murene, der er ca. 110 cm tykke, svarende til fire munkesten, har oprindelig hvilet på en skrånket *sokkel* af teglsten, hvoraf en rest er bevaret i sakristiet (fremspring: 6 cm). 1896 blev den forvitrede sokkel i øst og syd erstattet af en ny af sort bornholmsk granit, der afsluttes med to skifter teglsten, det øverste med skrånket. Korets nordmur, mellem sakristi og korsarm, hviler ligesom sakristiet (jf. ndf.) på et trekvart meter højt parti af mindre, rå og kløvede kampesten.

Korpartiets største pryde er østgavlen med dens trefoldighedsvindue og gavlblændinger (fig. 19, 21). *Tregruppevinduet* (fig. 20), der er genåbnet 1896, har smalle rundbuede åbninger og smigede sider. Buerne er dannet af tilhuggede kilesten

Fig. 17. Udsnit af kirkens sydside. Sammenstødet mellem skibet, hvoraf den nedre del stammer fra (†)kampestenskirken, og koret (s. 1372). I koret ses tilmuret (†)præstedør (s. 1374). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Detail of south side of church. Intersection of the nave, the lower part of which is from the (†)fieldstone church, with the chancel, a bricked-up (†)priest's door.*

med små petringer mellem stikkene, og sålbænkene er aftrappede både ude og inde. Afstanden mellem de tre åbninger, hvoraf den midterste er lidt højere end de flankerende, svarer til én sten.

Taggavlen har ommurede, teglhængte kamme, der ikke er helt symmetriske og takkerne tillige lidt ude af trit. Gavlen smykkes af tre rundbuede *twillingsblændinger*, de ydre med stigende buer. De hviler på en lille aftrappet konsol, og bunden i blændingerne, der formodentlig har været pudset, er i de nedre partier muret af gule munkesten. I den midterste blænding er 1896 indsat en rundbuet dør ind til loftet, og samtidig ommurede man to små glugger øverst i samme blænding.

I korets sydmur var der adgang udefra gennem en nu for længst tilmuret (†) *præstedør*, 150 cm bred i murflugten, rundbuet og falset. Buen

med halvstensstik ses stadig indvendig; udvendig er det øverste af buen genskabt af Hector Estrup 1896, efter at toppen var ødelagt af et større vindue (jf. fig. 17). Foran præstedøren stod tidligere en lille †tilbygning, der kan have tjent som præstens 'våbenhus' (jf. s. 1386). *Døren* i nordmuren, der leder ind til sakristiet, er nu rektanglet og lidt udvidet mod koret, mens den mod sakristiet har bevaret sin runde bue og smigede sider.

Foruden de koblede vinduer i øst får korrumbet lys fra et ligeledes rundbuet og dobbelt-smiget *vindue* i nord (fig. 20), der blev genåbnet forud for restaureringen i 1890'erne. Vinduet, der i ydre flugt måler 172×95 cm, har dannet forbillede for to nye vinduer, som Estrup 1896 lod udføre i syd, efter at man havde tilmuret to store, sekundære åbninger.

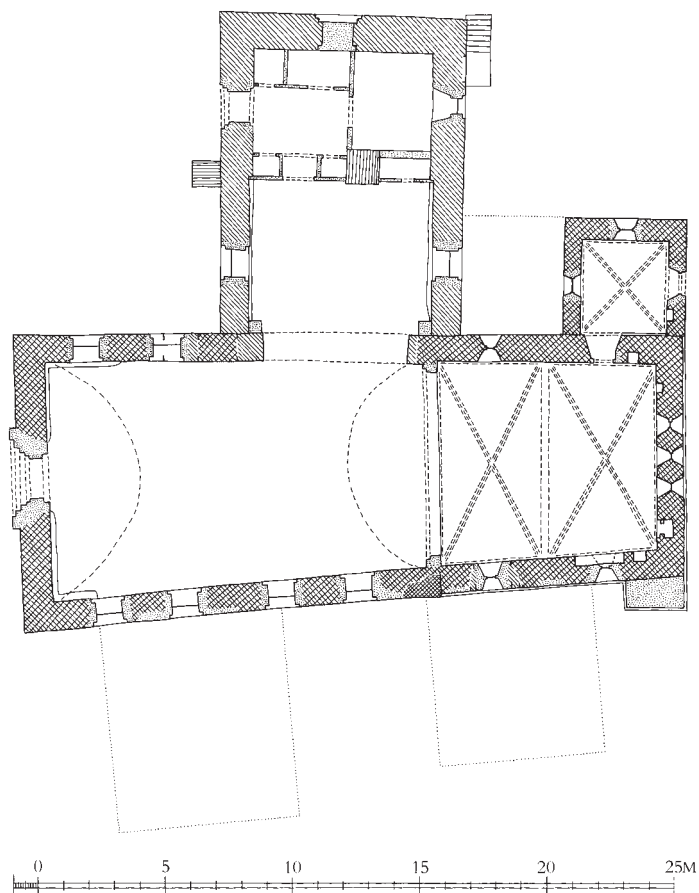

Fig. 18. Grundplan 1:300. Efter opmåling af Hector Estrup, suppleret af Niels Jørgen Poulsen og tegnet af Anders C. Christensen 2016. – *Ground plan.*

Fig. 19. Koret og sakristiet set fra nordøst (s. 1378). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Chancel and sacristy seen from the north east.*

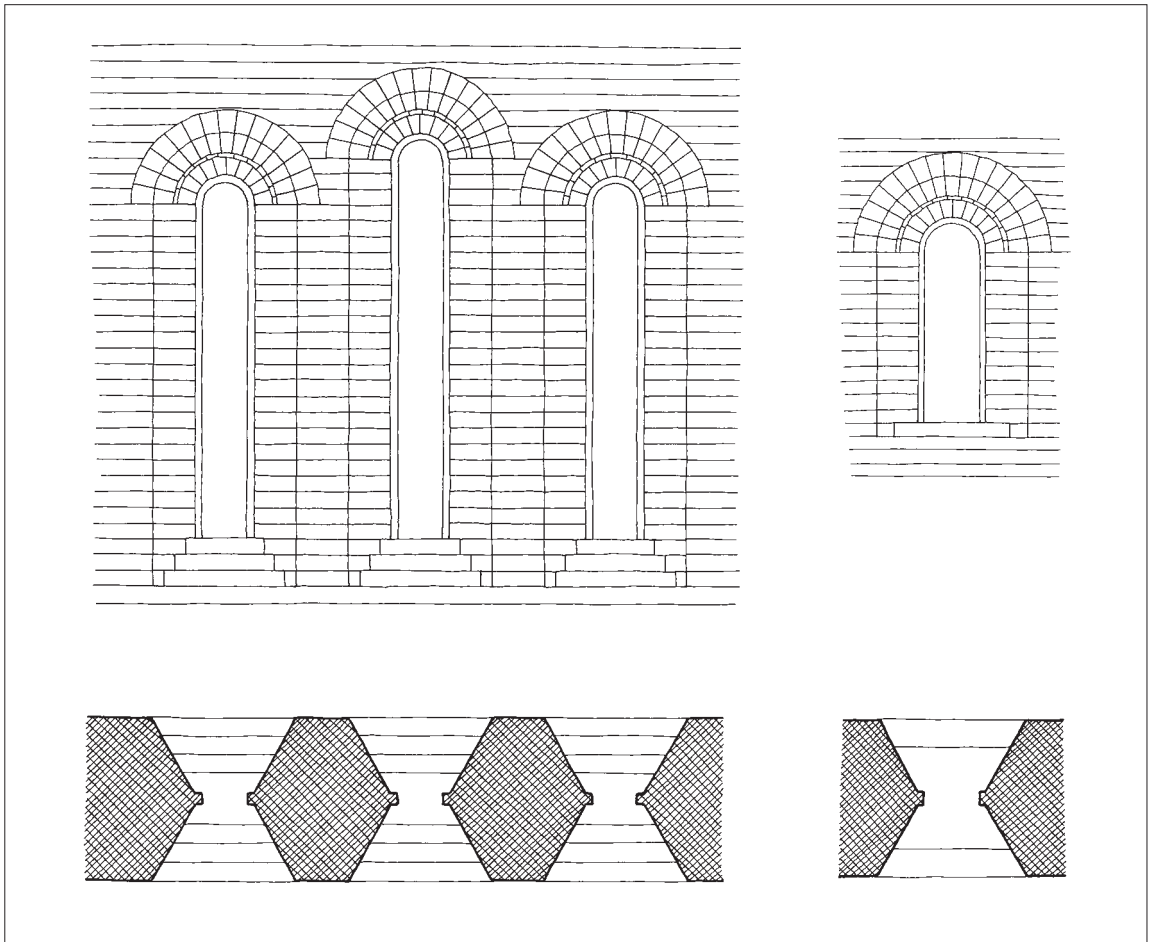

Fig. 20. Opmåling af romanske vinduer, fremdraget under restaureringen 1896 (jf. fig. 37). 1:50. Trekoblet vindue i korgavlen (s. 1373) samt vindue i korets nordside (s. 1374). Rentegnet af Anders C. Christensen 2016. – *Scale drawing of Romanesque windows, discovered during the restoration of 1896 (cf. fig. 37). Triple window in chancel gable and window in north side of chancel.*

I det *indre* (fig. 1) er det harmoniske korrumbævet to trin over skibet. Trinnene ligger nu i koråbningen, hvortil de er flyttet 1896; på længdesnittet 1892 ses de en meter østligere. De to fag *hvælv* er nymuret 1895-96, efter at de gamle, der som sagt var samtidige med bygningen, måtte nedtages på grund af skrøbelighed. Kapperne, der er af halve munkesten, udspringer af væggene, som det også var tilfældet med de oprindelige \ddagger hvælv. Vederlaget er i væggene markeret som spinkle, spidsende skjoldbuer. Gjordbuen hviler nu på aftrappede konsoller, mens der tidligere var spinkle \ddagger pillen midt i langvæggene. De profilerede ribber, der efterligner de gamle (jf. sakristiets

hvælv), er skarprykkede og har retkantede skuldre. – Det oprindelige hvælvbyggeri var forberedt med *hvælvfortandinger* af udkragede bindere, der stadig ses i tagrummet (fig. 23).

Vægnicher (jf. fig. 1 og 22). I korets østre del er der i væggene omkring hovedalteret muret ikke mindre end seks nicher (en syvende befinder sig i sakristiet). De er af forskellig størrelse og genåbnet ved restaureringen i 1890'erne. Nicherne har bund 60-80 cm over nuværende gulv og er alle afsluttet med en flad bue. Fire mindre *gemmenicher* er ca. 50 cm høje: to i østvæggen og én i hver flankemur. De to østre er én sten dybe, de to i flankemurene halvanden sten.

Fig. 21. Korgavlen (s. 1373). Sammensat af flere fotooptagelser. Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Chancel gable.*

En ejendommelig, større niche sydligst i øst-væggen (fig. 22) rækker dybt ind i muren, hvor den udgør et lille, hvælvet kammer, 95 cm bredt, 42 cm dybt og 110 cm højt; den fladbuede og faldede åbning er 42 cm bred.

En niche i sydvæggen (fig. 22) er stor nok til at kunne have tjent som en slags 'siddeniche' eller *celebrantsæde*(?) for præsten måske med en foranstillet fodskammel (jf. Horsens Vor Frelser (DK Århus 5422) og Gudum Kloster (DK Ringkøbing 1039). Nichen, der er halvanden sten dyb, er 195 cm bred og 160 cm høj til midten af den flade bue.

Sakristiet (fig. 19) ved nordsiden er opført i umiddelbar forlængelse af korbyggeriet. Hvælvet forandinger i korets nordmur (jf. ndf.) viser, at tilbygningen var planlagt samtidig med koret, hvilket også fremgår af, at sakristiets mure ligesom korets nordside nederst er påbegyndt med små

kampesten. Sakristiets østmur flugter med korgavlens sokkel, hvorfor murplanet springer lidt frem. Teglstensfacaderne, inklusive den kamtakke gavl trekant, er helt præget af ændringer og nyere skalmuringer, hvorved bygningens oprindelige fremtræden er gået tabt. Som et ægte sakristi, beregnet til opbevaring af de hellige kar, har det lille hvælvede rum oprindeligt kun været tilgængeligt fra koret og har måske kun haft et enkelt vindue. De nu rundbuede og smigede åbninger, en udvendig dør i øst samt et vindue i hver af de øvrige sider, er tegnet af Hector Estrup 1896. De erstattede da henholdsvis en rektant dør, der kan være brudt i muren 1716,³² og spidsbuede vinduer med støbejernsrammer (jf. fig. 15d-e). Forbindelsesdøren fra koret, vestligt i sakristiets sydside, er som nævnt placeret under hensyn til korets hvælv.

Det lave rum (fig. 25) dækkes af et samtidigt hvælv, hvilende på forlæg i væggene, der som

Fig. 22. Korets sydøstre hjørne med tre vægnicher, i øst en opbevaringsniche, i syd en siddeniche (s. 1378). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Southeastern corner of the chancel with three wall niches; in the east a storage niche, in the south a seat niche.*

Fig. 23. Hvælvfortanding øverst i korets sydvæg, set fra loftet mellem de to hvælv (s. 1376). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Vault toothing at top of south wall of chancel, seen from the ceiling between the two vaults.*

hvælvne i koret er markeret med spinkle skjoldbuer. Kapperne, der tager afsæt en halv meter over gulvet, er kun svagt indskårne ved de profilerede, skarpryggede ribber, der har retkantede skuldre. I loftsrummet (fig. 24) ses det, at hvælvet – ligesom også korhvælvne – er forberedt med murede *hvælvfortandinge*, dels i korets nordmur, dels øverst i sakristiets østsvæg. – En lille *gemmeniche* i østvæggen dækkes af et trappestik.

Sakristier er sjældne i det tidlige kirkebyggeri i Danmark. Nogle få forekommer dog i 1200-tallet, f. eks. Odense Vor Frue Kirke (*DK Odense* 1051) og Agerskov Kirke (*DK Sjyll* 868). I Nordtyskland er det til gengæld ikke ualmindeligt, at 1200-tallets kirker fra første færd var forsynet med et sakristi.⁵¹

Det blev 1770 beklaget, at nogle kirkegængere benyttede sakristiet som indgang til kirken, og for at hindre misbrug blev der herefter kun udleveret nøgler til fire: de to præster, kordegnen og kirkeværgen selv. Derudover måtte kun klokkeren og de disciple, der havde opgaver i forbindelse med gudstjenesten, have adgang til sakristiet.²⁶

SKIBET. Efter færdiggørelsen af det nye korparti må arbejdet være fortsat vestover med skibets nybygning. Størsteparten af kampestensmurene blev taget ned og granitten erstattet med tegl fra et niveau ca. 2 m over jorden, indvendig i flankemurene og i partierne omkring de to døre dog helt fra jordens overflade. Kun i skibets sydøstre hjørne, der støder op til det nye kor, er kampestensmuren som nævnt bevaret noget højere. Nebelongs opmåling 1836 (fig. 14) antyder, at en lille rest af skibets gamle *†*østmur (triumfmuren) endnu var bevaret nær skibets indvendige hjørner (jf. også foto 1895, fig. 42). Det må være disse murpartier, J. B. Löffler 1875/76 betegnede som 'spor' af, at kirken oprindeligt havde været delt ved en 'tværmur' (jf. s. 1364).

Skibet bevarede sit bjælkeloft indtil 1696, og det var næppe heller planlagt til at skulle have hvælv (ligesom koret var det) – herpå tyder vinduernes placering kun 70 cm under murkronen. Det nye skib var karakteriseret ved rundbuede åbninger, andre detaljer er ikke bevaret bortset fra gavltrekantens trappesfriser. Vestmuren synes at have været uden åbninger, indtil der 1837 blev

Fig. 24. Hvælvfortandinger set fra sakristiets loft, øverst i korets nordmur og i sakristiets østvæg (tv.) (s. 1379). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Vault toothings seen from the ceiling of the sacristy, at the top of the north wall of the chancel and in the east wall (left) of the sacristy.*

etableret en †portal, som 1896 er afløst af den nuværende portal (s. 1391, 1400). Facaderne, af munkesten i munkeskifte, er som i kirkens østre parti præget af talrige vinduesændringer og skalmuringer senest under restaureringen 1896.

(†)Døre og vinduer. Af de to (†)døre vestligt i langmurene står den nordre (fig. 104) udvendig som en 140 cm bred, tilmuret åbning, afsluttet med et rundbuet halvstensstik. Den er formentlig lukket i forbindelse med korsarmens tilføjelse. Østsiden af den faldede åbning var hugget fri 1892 (jf. fig. 15a). †Syddøren var i brug indtil 1837, da indgangen blev henlagt til kirkens vestende. Det tilmurede dørsted og det omgivende teglstensparti blev registreret 1896 (jf. fig. 16), før det blev dækket af en ny kampestensbeklædning; indvendig mente Chr. Kiilsgaard 1955 at kunne spore stikket over den tilmurede dør.⁵²

Skibet må efter alt at dømme have haft tre (†)vinduer i hver langmur, hvoraf de vestre var anbragt vest for dørene. Et vindue på hver side af syddøren var hugget fri og blev opmålt 1896

(jf. fig. 37). Konturerne af det østre (svarende til det midterste af sydsidens tre vinduer) er markeret i facaden. I nordvæggen, lige vest for åbningen til korsarmen, spores endnu et vindue, der tilsvarende må have udgjort det midterste af tre. Vinduerne har været smalle, rundbuede og smigede åbninger karakteriseret ved dobbelte false både ude og inde (fig. 27). De var afsluttet med et halvstensstik og havde aftrappet sålbænk; i murflugten målte de 245×113 cm, i lysningen kun 185×36 cm. – Rundbuede vinduer med dobbelte false kendes tillige i Svendborg Skt. Nikolaj Kirke, hvor de optræder både i koret og i korforlængelsen (s. 125, 129). Navnlig forlængelsens vinduer minder meget om Rudkøbings.

Gesimserne, der er fælles for bygningen, har bevaret deres gamle skikkelse, således som Löffler beskrev dem 1875/76. De består af to afrundede skifter over et retkantet.

Taggavlen i vest har bibeholdt sin udsmykning med to vandrette *trappefriser* (fig. 26), hvis bund kun er trukket få cm tilbage fra murplanet. I den

Fig. 25. Sakristi, indre set mod sydøst. Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Sacristy, interior looking south east.*

Fig. 26. Kirken set fra sydvest. Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *The church seen from the south west.*

nedre frise, hvis underkant ligger i niveau med murkronen, udgøres de ni 'trapper' af seks skifter, i den øvre, kortere frise af fem. De takkede kamme er ommuret og ligesom i den østre gavlspids lidt uregelmæssige. – Brugen af trappefriser som gavludsmykning er usædvanlig i Danmark.⁵³ Her ses sådanne friser som oftest under gesimsen i bygningens langsider eller som afslutning på murblændinger.

Indre. Den nuværende spidse, faldede *korbu* er nymuret under restaureringen 1896. Den ældre *†korbu* (jf. fig. 42, 45) havde samme form, men ingen fals. Gavlspiden over buen, der ligeledes er fornyet, er kun en tynd skillevæg.

Rummet var som nævnt dækket af et *†bjælkeloft*, der 1696 blev erstattet af et tøndehvælv af træ (se s. 1390). Skibets bredde har krævet loftsbjælker af betydelige dimensioner, idet bredden i vest er næsten 10 m.

Fig. 27. Opmåling af dobbeltfalsset romansk vindue i skibets sydside (s. 1380, jf. fig. 16 og 37). 1:50. Rentegnet af Anders C. Christensen 2016. – *Scale drawing of Romanesque double-rabbeted window in south side of nave (cf. fig. 16 and 37).*

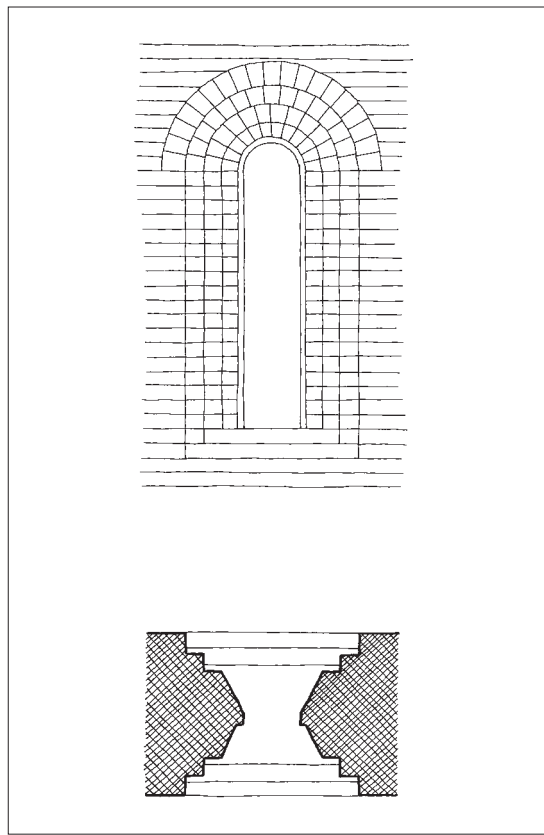

Fig. 28. Kirkens sydside. Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *The south side of the church.*

Arkitektoniske forudsætninger. Teglstenskirken har ved færdiggørelsen fremtrådt som et langt, helstøbt hus med en stejl taghældning. Indvendig skilte det hvælvede kor sig ud fra skibet, der kun havde fladt bjælkeloft. Langhusformen, som ellers kendes i tiggermunkenes kirker og blev en almindelig type i den senere middelalder, er sjælden i 1200-tallets danske kirkebyggeri. Nærmeste paralleller er købstadskirkerne i Skælskør og Vejle (*DK Sorø* 242 f. og *DK Vejle* 90–98). Skælskør Kirke er opført som et langhus oprindeligt uden hvælv, mens Vejle Skt. Nikolai Kirkes vestre del er bygget som en toskibet hal.

I Rudkøbing har man under den etapevise nybygning af kirken fra øst mod vest gjort brug af forskellige stiltræk, vel fordi de tilrejsende bygmestre hver kom med deres forudsætning. Den fint disponerede korgavl med et trefoldighedsvindue og blændinger med stigende rundbuer i gavlspejdet viser slægtskab med bl.a. Vor Frue Kirke i Odense (*DK Odense* 1047). Og de dobbelt faldede vinduer i skibet kendes som nævnt også fra koret og korforlængelsen i Svendborg Skt. Nikolaj Kirke. Selvom der ikke kan peges på konkrete lån, fornemmer man, ligesom det også gælder for kirken i Svendborg, en udveksling af idéer og motiver med det nært liggende Nordtyskland, hvor teglstensbyggeriet i disse år udfoldede sig for fuld kraft. Set i denne sammenhæng kan det ikke overraske, at teglstenskirken i Rudkøbing – ligesom mange kirker i Mecklenburg – fra første færd blev forsynet med et sakristi.

Datering. Kirkens omdannelse til et langhus er formentlig påbegyndt i anden fjerdedel af 1200-tallet. De koblede vinduer i korgavlen kan næppe være meget ældre end 1225, og brugen af rundbuede åbninger også i skibet antyder, at byggeriet næppe kan være afsluttet meget senere end midten af 1200-tallet – en datering, der ikke modsiges af vestgavlens trappefriser.

SENMIDDELALDERLIGE TILFØJELSER

Korsarmen i nord, der længe benævntes ‘den nye kirke’,⁵⁴ lader sig ikke nærmere datere, men kan meget vel være tilbygget o. 1500. Bygningen holder samme bredde som korgavlen og er 12,5 m lang. Murene er nogle skifter lavere end langhusbygningen, og tagspidsen ligger tilsvarende halvanden meter lavere. Huset blev stærkt ændret ved rejsningen af tårnet 1621, da \dagger gavltrekanten i nord blev nedtaget.

Murene er af munkesten i munkeskifte med mange fornyede partier; facaderne afsluttes med en falsat gesims. Tilbygningen må oprindeligt have været disponeret med to \dagger hvælvfag, det nordre med en dør i vest. Vinduernes antal og fordeling står ikke helt klart, men i hvert fald det vestre vindue i søndre fag må være gammelt. Dette og et senere tilkommet vindue i østsiden, faldede og fladrundbuede, fremtræder nu i Hector Estrups omdannede skikkelse fra 1896 svarende til skibets vinduer. Hertil har rummet oprindeligt været oplyst af et stort (\dagger)vindue (fig. 37b) midt i nordgavlen, fladbuet og falsat og med bund 2,5 m over terræn. Vinduet, der er tilmuret i forbindelse med tårnbyggeriet, står siden 1896 som en blanding i nordfacaden.

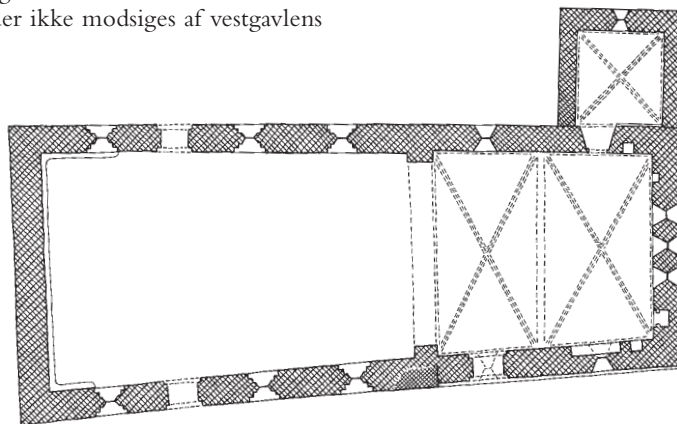

Fig. 29 Grundplan af den senromanske kirke (langhusbygningen med sakristi). 1:300. Rekonstruktion ved Niels Jørgen Poulsen, tegnet af Anders C. Christensen 2016. Planen er tegnet i vinduesniveau. Levn af den ældre (\dagger)kampestenkirke (s. 1366) ses i skibets sydøstre hjørne og som en ‘bænk’ i vestenden. Der er usikkerhed mht. vinduerne i sakristiet og i skibets østre afsnit. – *Ground plan of the Late Romanesque church (nave building with sacristy). The plan is drawn at window level. Remains of the older (\dagger)fieldstone church are visible in the southeastern corner of the nave and as a ‘bench’ at the western end. There is some uncertainty about the windows in the sacristy and in the eastern section of the nave.*

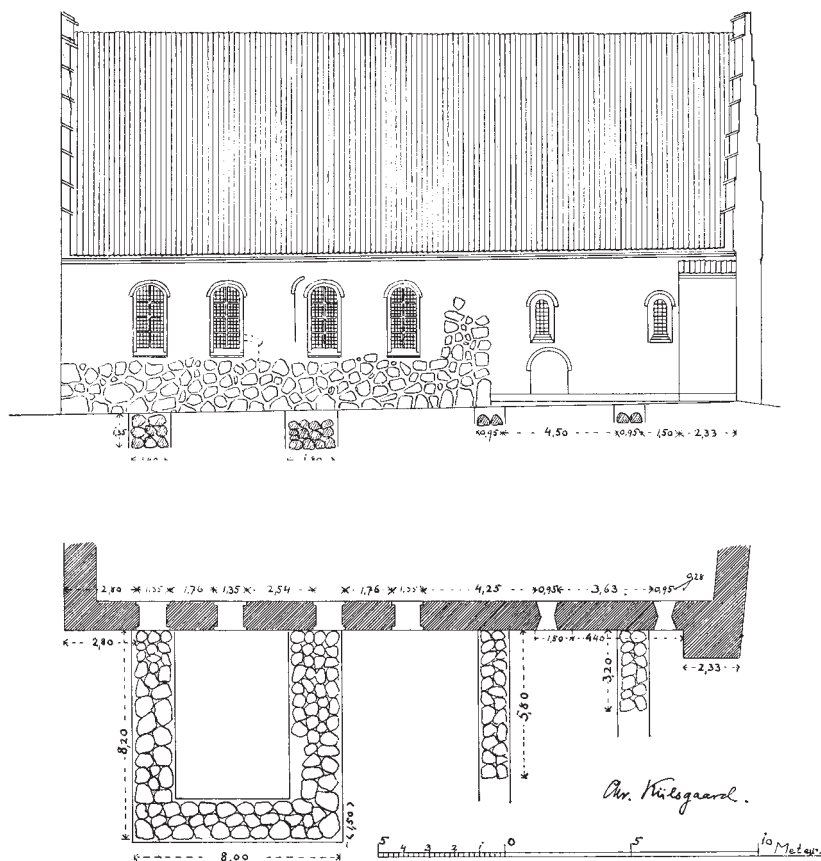

Fig. 30. Fundamenter til to †tilbygninger ved kirkens sydside, udgravet 1940. Tv. †våbenhus, nedrevet 1837 (jf. fig. 31, s. 1385), th. ukendt †tilbygning foran koret (†våbenhus for præsten?) (s. 1386). Plan og opstalt med snit gennem fundamentene. 1:300. Tegnet af Chr. Kiilsgaard 1940. Efter Kiilsgaard II. – Foundations of two †extensions on the south side of the church, excavated in 1940. Left: †Porch, demolished in 1837 (cf. fig. 31). Right: Unknown †extension in front of chancel (†porch for priest?). Plan and elevation with section through foundations.

I det indre (fig. 83) er korsarm og kirke forbundet med en bred, rundbuet arkade, der er brudt i langhusets nordmur. Den nordvestre del af rummet optages af det indbyggede tårn, mens pladsen øst for dette 1862 er indrettet til *ligkapel*. Et tilbagespring i langvæggene godt 2 m over gulv (svarende til vinduernes underkant) viser, at rummet indtil tårnets tilkomst som nævnt var dækket af †hvælv. Under hvælvvederlaget ses regulært gennemløbende skifter, mens vægfladerne herover er ru og ujævne. Rummet dækkes siden tårnets tilkomst af et fladt *træløft*, der siden 1780 står gipset.

†Våbenhuset foran skibets †syddør, der stod indtil 1837, ses på Resens Atlas o. 1670 (fig. 3)

som en lille tilbygning med tagryggen vinkelret på kirken. Det optræder jævnligt i kirkens regnskaber, uden at vi dog nærmere kan bestemme dets alder. Kendskabet til huset skyldes en udgravning af fundamentene 1940 og en beskrivelse i byens brandtaksation 1771.⁵⁵ Hertil kommer Nebelongs opmåling 1836 (fig. 14), der dog er af skitse-mæssig karakter, idet murene er angivet for tynde.

Udgravningen (fig. 30-31) viste, at de svære teglstensmure har hvilet på usædvanlig brede og solide *fundamenter* af store og mellemstore, ukløvede kampesten, hvoraf de øverste havde rester af kalkmørtel. Fundamenterne stak 1,35 m i dybden og var 1,4-1,8 m brede. Omfanget målt

til 8,2×8 m, svarende til at husets udvendige mål på Nebelongs tegning er angivet til 7,8×6,3 m. Murene var 1½ alen tykke (0,95 m) og 5 alen høje (3,1 m).⁵⁶ Efter de opgivne mål må tagspidsen have strakt sig et pænt stykke op over kirkens murkrone.⁵⁷

Nebelongs tegning viser døren i sydgavlen, men ingen vinduer. Gulvet benyttedes i 16- 1700-tallet til begravelser, og i rummet, der var dækket af et bjælkeloft, var opmagasineret et større antal brugte \dagger gravsten, som var taget op af kirkegulvet eller hentet ind fra kirkegården (jf. s. 1463); her opbevaredes også kirkens ligbåre. 1644 afholdtes et 'kirkemøde' i våbenhuset.⁵⁸ Efter opsætningen 1704 af et \dagger pulpitur (nr. 2) ved skibets sydvæg (jf. s. 1446) var der adgang til pulpituret (og til orglet) via en trappe i våbenhuset, som ledte op til en højt placeret \dagger dør i kirkens mur.⁵⁹

Huset omtales 1741 som 'det sydlige våbenhus' for at adskille det fra tårnrummet, der tjente som en nordre forhal.³² Nedrivningen 1837 blev begrundet med, at våbenhuset skyggede for lyset

til kirkerummet, og i øvrigt fandt arkitekt Nebelong, at 'udbygningen' var 'en vansir for kirken'.²⁶

En \dagger tilbygning af ukendt alder ved korets sydside (jf. fig. 30) har måske tjent som \dagger våbenhus(?) for præsten. 1940 afdækkede man foran (\dagger)præstedøren *fundamenterne* til en lille bygning, der var rejst på omgravet kirkegårdsjord og indvendig har været godt 4 m bred.⁶⁰ Fundamenterne, hvori der var rester af kalkmørtel, var ca. 0,9 m brede og 0,4 m dybe. De var kun bevaret under flankemurene, hvoraf den vestre kunne følges 5,8 m sydover.

Huset nævnes ikke i regnskaberne og ses ikke på stikket til Resens Atlas o. 1670 (fig. 3). Chr. Kiilsgaard, der foretog udgravningen, foreslog, at bygningen kunne have været brugt som sakristi eller kapel.⁶¹ Men da det nu er konstateret, at teglstenskirken allerede fra første færd havde et sakristi, kan denne mulighed udelukkes. Fuldt så sandsynligt er det formentlig, at bygningen i katolsk tid har været brugt som en slags forstue ('våbenhus') for præsten, når han før gudstjenesten skulle iføre sig sine mes-

Fig. 31. Fundament til \dagger våbenhuset foran skibets sydside, udgravet 1940 (s. 1385). Foto Chr. Kiilsgaard. I NM. – Foundations of the \dagger porch in front of the south side of the nave, excavated in 1940.

seklæder.⁶² Middelalderlige våbenhuse ved koret kendes i Danmark kun i Møgeltonder og Kliplev (DK Sjy 1300 og 1974), hvor begge tilmed er fornyede. I Nordtyskland er sådanne *Südvorhallen* i tilknytning til koret derimod ikke ualmindelige og er da som oftest fra 1400-tallet.⁶³ Hvis der i Rudkøbing er tale om et sådant våbenhus til præsten, kan det være kommet til i den senere middelalder og være revet ned igen efter reformationen, da der ikke længere var brug for det.

TÅRNET

Renæssancetårnet fra »1621« (jærncifre med arabertal på vestfacaden) er opført over korsarmens nordvestre hjørne. Det afsluttes med et højt spir, som rejser sig over fire svungne gavle. Højden til murkronen er 16 m, til spidsen af vindfløjen 32,5 m. Grundplanen er et kvadrat med en side på 6,7 m (i syd dog kun 6,3 m på grund af en skævhed i korsarmen).

Tårnet har i alt fire stokværk, hvoraf det nederste siden 1862 er delt i to etager. Kun øverste stokværk går fri af kirken og har åbninger til alle sider. Klokkerne er ophængt i tagrummet bag de fire gavle. Tårnets vestside (fig. 32) er den vigtigste facade med en dør nederst og herover to åbninger i hvert stokværk; øverst er urskiven anbragt.

Forud for opførelsen har man nedtaget korsarmens \ddagger hvælv og dens nordre \ddagger gavltrekan. Munkestenene herfra er genanvendt i det nederste af tårnets mure (i vestsiden op til bunden af de første åbninger). Herover er *materialet* små munkesten, 'renæssancesten' (ca. 25×12×6,5 cm), der er muret i krydsskifte. I forbindelse med tårnbyggeriet opførtes en støttestøtte ved hver af korsarmens langsider. Heraf er den vestre stadig i behold om end noget ommuret, mens den østre \ddagger pille, der endnu ses på opmålingen 1836 (fig. 14), er nedtaget kort tid efter. Indvendig hviler tårnet på en pille i rummet, der bærer det sydøstre hjørne. Pillen forbindes med vest- og nordmuren med rundbuede arkader, der har toppunkt 5,3 m over

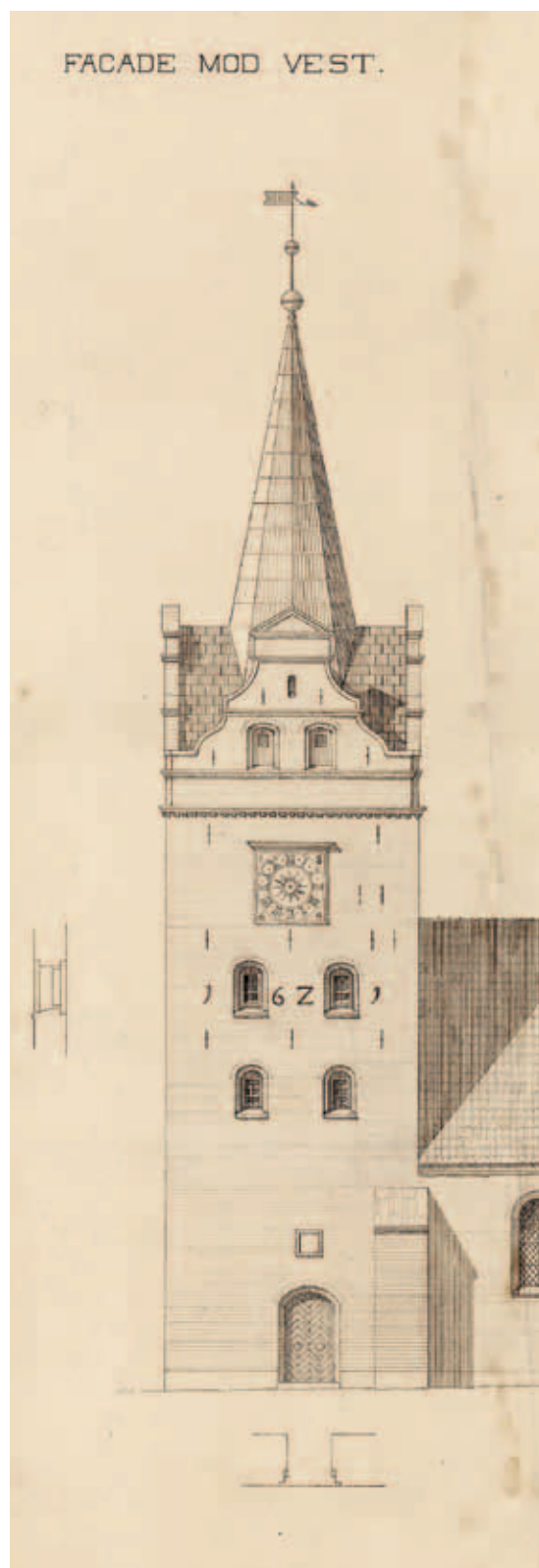

Fig. 32. Tårnets vestfacade (jf. fig. 15b) (s. 1387). 1:200. Målt og tegnet af Hector Estrup 1892. – *West facade of tower.*

gulvet (jf. fig. 83); en mindre arkade forbinder pillen med korsarmens østmur.

Nederste stokværk udgjorde indtil 1862 et 6 m højt 'tårnrum' med bjælkeloft, der tjente som forhal inden for indgangsdøren i vest (jf. opmålingen 1836, fig. 14). Østre del af rummet (under østre tårnarkade og i korsarmens 'afsnørede' nordøstre hjørne) var optaget af en tømret \dagger trappe med flere

løb og repos'er, som ledte op til de øvre stokværk og til et \dagger pulpitur (nr. 1) mod kirkerummet. Ved indretningen 1862 af et *ligkapel* ('ligstue', nu kaldet kisterum) i rummets østre del deltes stokværket i to etager, idet der blev indskudt et nyt bjælkelag (jf. fig. 83). Den indvendige trappe afløstes af en ydre adgang gennem korsarmens østmur, hævet 1,5 m over jorden, hvortil man kommer ad

Fig. 33. Ringere i tårnets mellemstokværk. Foto Chr. Traberg 1937. I Rudkøbing Byhistoriske Arkiv. – *Ringers on the middle floor of the tower.*

en trappe af kampesten (jf. opstalt 1892, fig. 15e). Fra den nye, indskudte etage er der via tømrede trapper videre adgang til de tre øvre stokværk.

De kurvehanksbuede, faldede luger er siden 1896 lukket af brunmalede fløje med små vinduer. Andet stokværk har to åbninger mod vest, tredje stokværk to mod vest og to mod nord, mens fjerde stokværk, hvor et klokkespil nu er installeret, har to åbninger mod hvert verdenshjørne; heraf er de vestre dog lukket af hensyn til urskiven.

Tårnets fire *gavlspidser* prydes af svungne konturer og deles af vandrette kordongesims. Gavl-foden er markeret af en kraftig gesims båret af en bloktandfrise. I hver gavl er der et stort, kurvehanksbuet og falsat glamhul. Gavlene afsluttes af trekantfrontoner, der er tegnet af Hector Estrup 1896, da de erstattede aftrappede og teglhængte toptinder, som formentlig er kommet til ved en af de foregående reparationer. Gavl-kammene var oprindelig smykket med murede *†fialer*, 1780 omtalt som 'en del små piller oven på svejfnin-gerne'. Fialerne ønskedes da nedtaget, da de 'ikke var til tårnets nytte', men en bekostelig ulempe, idet de måtte repareres hvert andet år.⁶⁴

De svungne gavlkamme er ligesom de kryd-sende sadeltage og det ottedelte, 8,5 m høje *spir* tækket med kobber. Spiret afsluttes i en stor kugle, og midt på fløjstangen er anbragt endnu en kugle. Den nuværende vindfløj bærer årstallet »1746« (jf. s. 1404). Regnvandet afledes gennem *vandspyr* af kobber i de fire hjørner.

Tårnet kan sammenholdes med de lidt ældre kirketårne i Horne (Sallinge Hrd.) og Ringe (Gudme Hrd.). Sidstnævnte er opført 1614, samme år som man ombyggede Korsbrødregården i Nyborg, hvis svungne gavl har stor lighed med tårnet i Rudkøbing (jf. s. 867).

Der er ikke efterretninger om et tidligere tårn i Rudkøbing, og klokkerne må endnu ved 1600-tallets begyndelse have hængt i en stabel på kirkegården. Opførelsen af tårnet 1621 blev helt eller delvis finansieret af øens ti landsogne – dog under det påskud, at kirken var forfalden, og at borgerne ikke ved egen hjælp kunne istandsætte den. Efter ødelæggende ildebrande 1580 og 1610 var byen forarmet, og borgerne magtede end ikke at genopføre deres rådhus.⁶⁵

I en henvendelse til kongen 1620 anmodede borgmester og byråd om, at andre kirker på Lan-geland, der havde en vis formue, måtte komme dem til hjælp ved kirkens reparation.⁶⁶ Kongen instruerede først lensmanden om at lade landkir-kerne bidrage med tilsammen 2-300 dlr., men da en forespørgsel blandt kirkeværgerne viste, at flere af kirkerne havde betydelige formuer, kom de ti kirker til samlet at yde ikke mindre end 600 dlr.,⁶⁷ et beløb, som formentlig har kunnet dække det meste af tårnets opførelse.⁶⁸ Tårnbyggeriet omtales dog ikke; ifølge ordlyden i kongens ordre skulle landsognene blot 'kontribuere til den bygfældige Rudkøbing Kirkes reparation'.⁶⁹ Men vi må tro, at stiftsøvrigheden, biskop og lensmand, har været indforstået med, hvad pengene blev brugt til.⁷⁰

Spiret stod i mange år med en rødmalet beklæd-ning af *†egespån*, indtil tækningen 1886 blev afløst af kobber, et arbejde, der udførtes af kobbersmed Christen Krogh.⁷¹ Samtidig blev tagsten over sa-deltagene erstattet med skifer.¹⁵ – Hans Laurid-sen 'i Fyn' tækkede 1694 med spån,¹⁵ og 1699 lod byfoged Claus Berthelsen igen spånklædningen renovere (jf. bygningstavle s. 1404); hertil var ind-gået en kontrakt med snedkeren Hans Madsen.¹⁵ Nye egespån kom til 1744, som to år senere blev strøget med 'brunrødt'.¹⁵ 1783, da spiret forbedre-des med spån, blev der foruden tjære og harpiks igen indkøbt 'brunrødt'.¹⁵ 1850 var spiret tjæret.³²

Tårnet havde i ældre tid et verdsligt præg. Det var byens og borgernes tårn, og når der blev fore-taget syn, blev kirken og tårnet synet hver for sig.¹⁵ Sejerværket (jf. s. 1456) blev anskaffet og holdt vedlige på byens regning, indtil det 1773 blev overladt til kirken. I tårnrummet ('nordre våben-hus under tårnet') indrettedes 1777 et afskildret rum til opbevaring af byens *brandredskaber*, her fandtes i forvejen kirkens egne redskaber.²⁶ Bru-gen som sprøjtehus varede ved til 1791, da byen fik eget sprøjtehus. Endnu 1832 blev byens store brandstiger og lange brandhager opbevaret i tår-net, hvad der dog var 'uskikket' og besværligt. Man overvejede derfor at hænge dem under tagskægget på østsiden af *†våbenhuset*.²⁶ Et *krudtmagasin* (for bybevæbningen), der blev indrettet i kirken under Englandskrigene 1808, må ligeledes have været henlagt til tårnrummet.¹⁵

†GRAVKAPEL

Det lille kapel ved korets nordside, der blev nedrevet 1815, var opført 1707 af byfoged Claus Berthelsen og konsumptionsforvalter Rasmus Pedersen, som var gift med hans steddatter. De to søgte 1706 stiftsøvrigheden om tilladelse til at opføre 'en muret begravelse' på kirkegården, hvortil der fandtes en 'bekvem, øde plads'.¹⁵ Bygningen var indrettet imellem sakristiet og korsarmen,²⁶ idet man udnyttede de flankerende sidebygningers mure og nøjedes med en tværmur i nord, som flugtede med sakristiets nordside. Den hvidtede bygning var dækket af et teglhængt sadeltag med en gav i nord. En murer betales 1774 for at rengøre 'renderne' mellem 'begravelsen' og de to omgivende bygninger.¹⁵ Der har øjensynligt ikke været nogen ydre adgang; derimod blev det 1706 tilladt at bryde en indvendig dør fra kirken, blot denne ikke var til hinder for stolestaderne. Døren, der var forsynet med et vindue, har formodentlig siddet i korsarmens østmur. Endnu et vindue, fra det fri, var anbragt i kapellets nordside.¹⁵ Rummet var dækket af et muret hvælv (»Gevølv«).⁵⁶ – Vedligeholdelsen af det private gravkapel påhvilede de to ejere og deres arvinger, en ordning, der medførte tilbagevendende stridigheder.⁷² Kirkens bestyrelse fik 1815 bemyndigelse til at nedbryde 'aflukket' på nordre side af kirken, efter at man først (jf. også s. 1469) havde forhandlet med ejerne.²⁶

VEDLIGEHOLDELSE OG REPARATIONER
I 16-1700-TALLET

I tiden efter reformationen lød det gentagne gange, at borgerne ikke magtede at holde deres kirke ved lige, og det var da ofte landsognene, der måtte komme dem til hjælp. Efter at de havde henvendt sig til kongen, blev kirkeværgerne 1578 bevilget tre års indtægt af kongetienden af Tryggelev og Fodslet sogne til kirkens istandsættelse. Det skete med den begrundelse, at kirken var meget forfalden ('bygfalden'), og at borgerne alene ikke formåede at sætte den i stand.⁷³ Samme begrundelse blev brugt i henvendelsen 1620, der som nævnt udløste en klækkelig sum fra samtlige øvrige kirker på Langeland, stor nok til at borgerne kunne

lade tårnet opføre (se s. 1389). – 1688 beklagede biskop Thomas Kingo, at kirkeværgerne i stedet for til kirken havde brugt dens midler på præstegården og andre 'unødvendige' udgifter.²⁶

Tøndehvælv over skibet 1696. Vigtigt for kirkerummets fremtræden var det, at bjælkeloftet over skibet 1696 blev afløst af et tøndehvælv af træ. Det krævede en særlig indsamling blandt menighedens medlemmer og var forberedt ved, at man efteråret 1695 havde lagt 'deller' (brædder) til tørre på det gamle loft, for at de kunne bruges 'til det nye kirkeloft næste år'. Murermester Hans Hansen betales for at 'udbrække' dybe huller i muren til indlægning af jernankre under de langsgående remme, der skulle bære loftet. Og der indkøbtes savskårne 'krumme' egetræer til buerne under 'loftets runding'. Arbejdet udførtes af snedkeren Hans Madsen, mens en maler, 'monsieur Steenwinkel', betales for at anstryge loftet (jf. †loftsmalerier s. 1405).⁷⁴ Nogle år senere, 1720, hedder det, at skibet har et 'ovalt loft', som den daværende byfoged Claus Berthelsen 'lod indlægge og male ved egen og borgerskabets hjælp anno 1696'.¹⁵

En *reparation »1746«* (vindfløjens årstal) omfattede foruden spiret også kirkens østgavl, sakristiet og 'tårnets udskuds østre side' (korsarmens nordøstre parti). Arbejdet blev ledet og til dels udført af 'entreprenørerne' (tømmerne) Mads og Peder Johansen.¹⁵

Endnu en *reparation 1780-81* blev foretaget under ledelse af murermester Hans Jacob Dahr, Odense, der vandt en udbudt licitation. Anledningen var bl.a. tårnets dårlige tilstand, efter at en af gavltinderne under en storm 3. til 4. dec. 1779 var styrtet ned og havde ramt skolehuset, hvor klokkeren boede.⁷⁵ De forskellige arbejder kendes fra et overslag på i alt 2.996 rdlr., som er indført i Odense bys tingbog.

For oplægningen af flere tusinde nye tagsten blev tagværket over 'den gamle kirke' (langhuset) erstattet af 'nyt tømmer af norsk fyr', som i det store og hele må svare til det nuværende tagværk. Tømmeret over koret (syv ud af i alt 21 spærfag) forblev dog urørt, fordi det var fornyet kort tid forinden. Vinduerne blev uniformeret og harmoniseret, så de ved udhugning ude og

inde fik samme 'facon'. Glarmesteren betales for otte nye vinduer, formentlig de otte store, indvendigt smigede åbninger, der er angivet på tegningen 1836 (fig. 14): fem i langhusets sydside, to i vestendens nordside og et vindue i korsarmens vestside. Tøndehvælvet over skibet og det flade loft over korsarmen blev gipset og forsynet med gesimser af gips og kalk. Omkring lysekronerne i skibet opsattes to små 'rundinger' med gesimser. Endelig blev gulvet overalt i kirke, kor og sakristi omlagt med 4000 nye mursten. Efter arbejdets afslutning erklærede et syn 13. sept. 1781, at alt var lavet i overensstemmelse med licitationen.²⁷

Med store ensartede vinduer og hvide stuklofter fik kirkerummet en senbarok fremtræden. Dette interiør fastholdtes efter opsætningen af et nyt, stort †orgelpulpitur 1789 (nr. 2) og prægede kirken, indtil den 1837 blev restaureret af en akademisk uddannet arkitekt, N. S. Nebelong (se ndf.).

I mellemtiden havde et syn i sommeren 1805 afsløret, at spiret var i dårlig stand; det hvilede på klokkestolen og bevægede sig, når der blev ringet med klokkerne. Byen blev derfor pålagt enten at ombygge eller nedtage spiret. Efter at det var oplyst, at det ikke var et 'sø- eller lodsmærke', tillod biskoppen, at det kunne erstattes af et pyramidetag – en plan, der som bekendt ikke kom til udførelse.²⁶ Spiret måtte dog vente til en almindelig *istandsættelse 1815* af hele kirken, som blev ledet af muremester Niels Frederichsen. Herunder fik spiret nyt tømmer, og der opsattes en ny klokkestol.³² Samtidig nedbrød man som nævnt †gravkapellet ved korets nordside.

N. S. NEBELONGS RESTAURERING 1837

Kirkens istandsættelse 1837 ved Niels Sigfred Nebelong (1806–71) hører til den unge arkitekts tidligste arbejder. Hans lærermester på akademiet, den toneangivende arkitekt Gustav Friedrich Hetsch, forestod i de samme år 1836–37 ombygningen af herregården Steensgård (Snøde Sogn), og det er nærliggende at tro, at Nebelong har fungeret som Hetschs konduktør på Steensgård, samtidig med at han fulgte arbejdet på kirken i Rudkøbing.⁷⁶ Kirken trængte ifølge myndighe-

derne højlign til 'udbedring og forskønnelse', og med sit forslag, dateret 15. juni 1836 og ledsaget af en grundplan (fig. 14), ville Nebelong skaffe mere lys til rummet. Nye vinduer krævede imidlertid, at man nedrev våbenhuset, som dog alligevel var 'en vansir for kirken'. Hovedindgangen skulle henlægges til kirkens vestende, hvorved den ville komme til at ligge lige over for byens nye skole. Efter Nebelongs mening bevirkede det store †orgelpulpitur (nr. 2, s. 1450), at kirken oplevedes 'mørk og lille'; det optog 'næsten det halve af kirken' og havde tilmed en 'uheldig' form. Da en tilbageflytning af orglet (og pulpituret) ville blive for kostbar, foreslog han i første omgang en vestibule med en trappe op til orglet (hvortil man hidtil kom via †våbenhuset).²⁶ Allerede 1844 blev †orgelpulpituret dog afløst af det nuværende, noget mindre.

Hans forslag kom i hovedtræk til udførelse, idet man afstod fra at bryde et nyt vindue i korets nordside. Resultatet fremgår af Estrups opmålinger 1892 (fig. 15a–f): Den pudsede og hvidtede bygning fik en klar midterakse og en harmonisk fremtræden med otte store, fladrundbuede støbejernsvinduer, heriblandt et nyt vindue på †våbenhusets plads og ét i korsarmens østside.⁷⁷ Nebelongs signatur blev en nygotisk †portal i vest (fig. 15b), som 60 år senere måtte vige for den nuværende, nyromanske portal. Det fremspringende dørparti, hvis åbning er brudt i den middelalderlige mur, var dækket af et zinktag kronet med et jernkors. Over dørens dobbelte fløje var et stort, spidsbuet vindue, hvis ramme er bevaret på kirkens loft. Indvendig fuldførtes kirkerummets renovering med indsættelsen af et nyt alterbillede og opstillingen af en nyklassicistisk døbefont.

N. S. Nebelong arbejdede ligesom sin lærermester uden videre interesse for kirkens middelalderlige bygningshistorie og 'stil' – hertil var tiden endnu ikke kommet – og ligesom Hetsch brugte også han de nye materialer: cement, støbejern og zink.

1862 indrettede man som nævnt *ligkapel*, det nuværende kisterum, i tårnummet, og samtidig blev der etableret en ny adgang til tårnet via en højtiddende *dør* i korsarmens østmur.

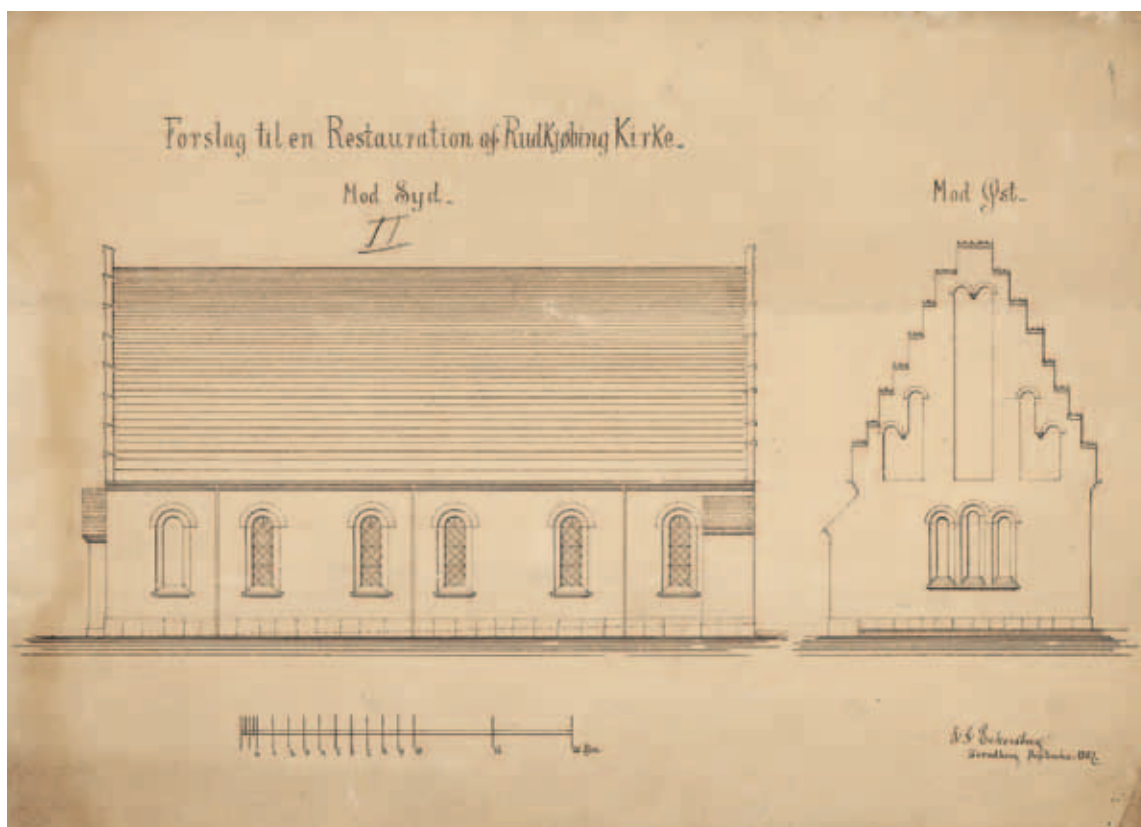

Fig. 34. Forslag til restaurering af kirken ved J. J. Eckersberg september 1887 (s. 1392). Opstalter af syd- og østside med pudsede facader og skifertag. 1:300. I kirkens arkiv. – *Proposal for restoration of the church by J. J. Eckersberg, September 1887. Elevations of south and east side with dressed facades and slate roof.*

Jens J. Eckersberg, arkitekt i Svendborg, udarbejdede 1885-89 flere forslag til en istandsættelse af kirkens ydre.⁷⁸ Ingen opnåede ministeriets godkendelse på grund af modstand i Det Særlige Kirkesyn, blandt hvis medlemmer (fra 1887) var arkitekt H. B. Storck. De gentagne afvisninger illustrerer brydningen mellem en ældre, traditionelt skolet klassicist og en ny tids arkæologisk orienteret arkitekt. Af to bevarede tegninger viser et forslag fra sept. 1887 (fig. 34) kirken med pudsede facader og skifertag, mens den i et sidste, revideret forslag, fra marts 1889 (fig. 35), er i blank mur og tækket med tagsten. På begge tegninger foreslog Eckersberg, at de romanske vinduer i korgavlen skulle forblive uåbnede.

Medlemmerne af Det Særlige Kirkesyn besøgte i sommeren 1888 Rudkøbing Kirke, efter at Eckersberg forinden havde ladet udhugge ældre,

tilmurede åbninger. Synet foreslog herefter ministeriet, at det fremdragne, romanske vindue i korets nordside blev gentaget i syd, mens en ny hovedportal i vest passende kunne udformes efter den 'senromanske dør' i Ringsted Kirkes nordre korsarm. Gavlene måtte ikke ændres, ej heller tårnet, hvis overhvidtning dog skulle fjernes.⁷⁹

J. J. Eckersbergs sidste forslag 1889 blev afvist med den begrundelse, at han ikke havde fulgt Synets påpegning af ældre spor og motiver, 'således som det arkitektoniske studium nu kræver over for en restaurationsopgaves løsning'.⁸⁰ Kirkens istandsættelse blev herefter overladt til H. B. Storcks elev, Hector Estrup (han skrev sig H. F. J. Estrup), der havde været hans konduktør ved den netop afsluttede restaurering af Horsens Vor Frelseres Kirke (DK Århus 5461 ff.) og derpå havde etableret sig som arkitekt i Horsens.

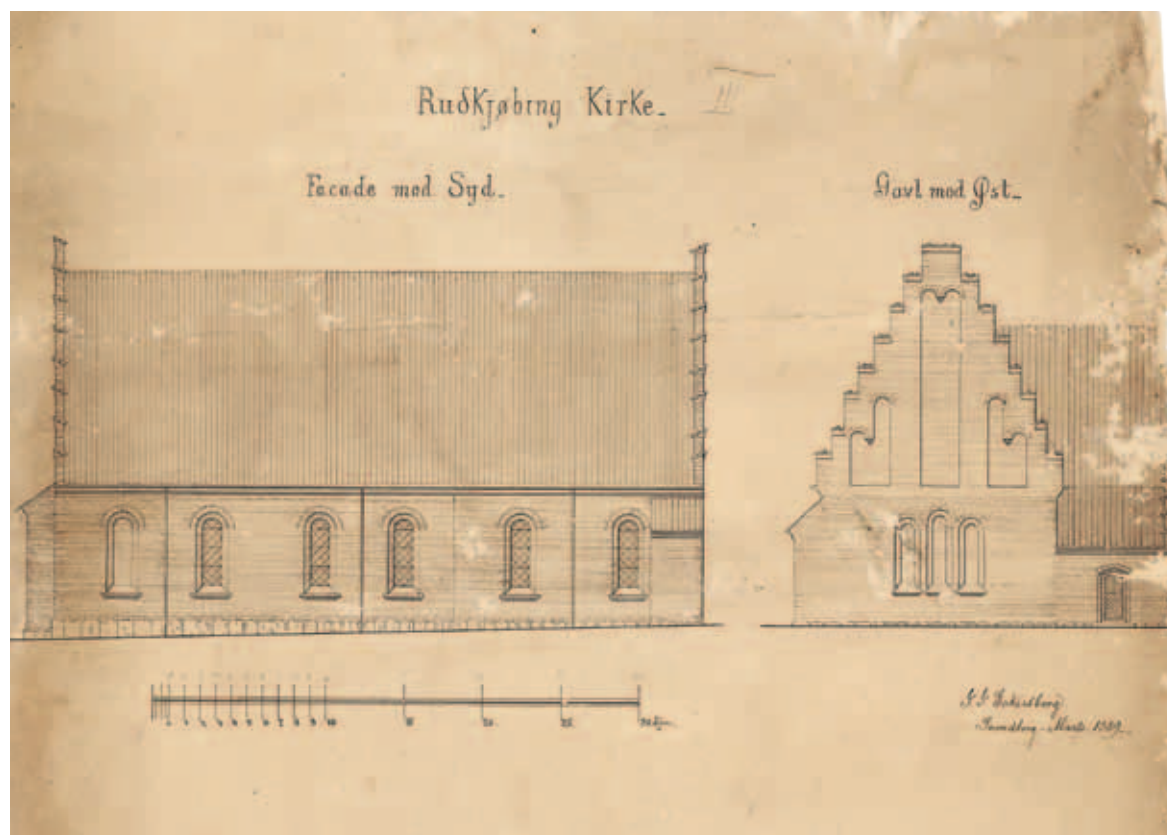

Fig. 35. Revideret forslag til restaurering af kirken ved J. J. Eckersberg marts 1889 (s. 1392). Opstalter af syd- og østside med murstensfacader og tegltag. 1:300. I kirkens arkiv. – *Revised proposal for restoration of the church by J. J. Eckersberg, March 1889. Elevations of south and east side with brick facades and tiled roof.*

HECTOR ESTRUPS RESTAURERING 1895-97

Restaureringen, der blev forsinket på grund af manglende finansiering, var forberedt ved en opmåling af kirken (fig. 15a-f), som Estrup 1892 foretog sammen med muremester M. Lange. Et nyt sæt tegninger, 'Forlag til Istandsættelse' (fig. 36a-e), er dateret 1894. Arkitektens egen redegørelse for restaureringen (se ndf.) omtaler først og fremmest arbejderne på kirkens ydre, der indledtes 1. juli 1896, efter at der var opnået sikkerhed for et statstilskud. Men allerede efteråret forinden var håndværkerne gået i gang med korets indre, hvor de ved afbankning af pudsen var stødt på kalkmalerier og samtidig havde konstateret, at de to \ddot{H} vælv var gennemrevnede.⁸¹ Det lokale kirkesyn foreslog, at hvælvene erstattedes af træhvælvinger,

hvad der dog ikke blev til noget, utvivlsomt fordi man i mellemtiden havde rådført sig med Estrup. De nuværende hvælv, der i det store og hele efterligner de gamle (jf. s. 1376), må nemlig være muret under ledelse af arkitekten. Fig. 42 viser situationen i koret (1895), efter de gamle \ddot{H} vælv var taget ned, og før de nye var blevet muret.

Om arbejdet på kirkens ydre (jf. fig. 41) skriver Estrup:

'Væsentlige partier af de gamle mure, bestående dels af kamp, dels af munkesten, var i tidernes løb i den grad blevet forandret ved indsætning af vinduer og reparationer med nye, mindre mursten, at det var blevet en beklagelig nødvendighed at dække over den manglende ensartethed ved overkalkning. Arbejdet bestod i en grundig istandsættelse af alle ydermure ved delvis udhugning af forvitrede og små mursten, indmuring af munkesten og indsætning af granit, hvor der ikke forud fandtes kamp i jordlinjen (dvs. i korets øst- og

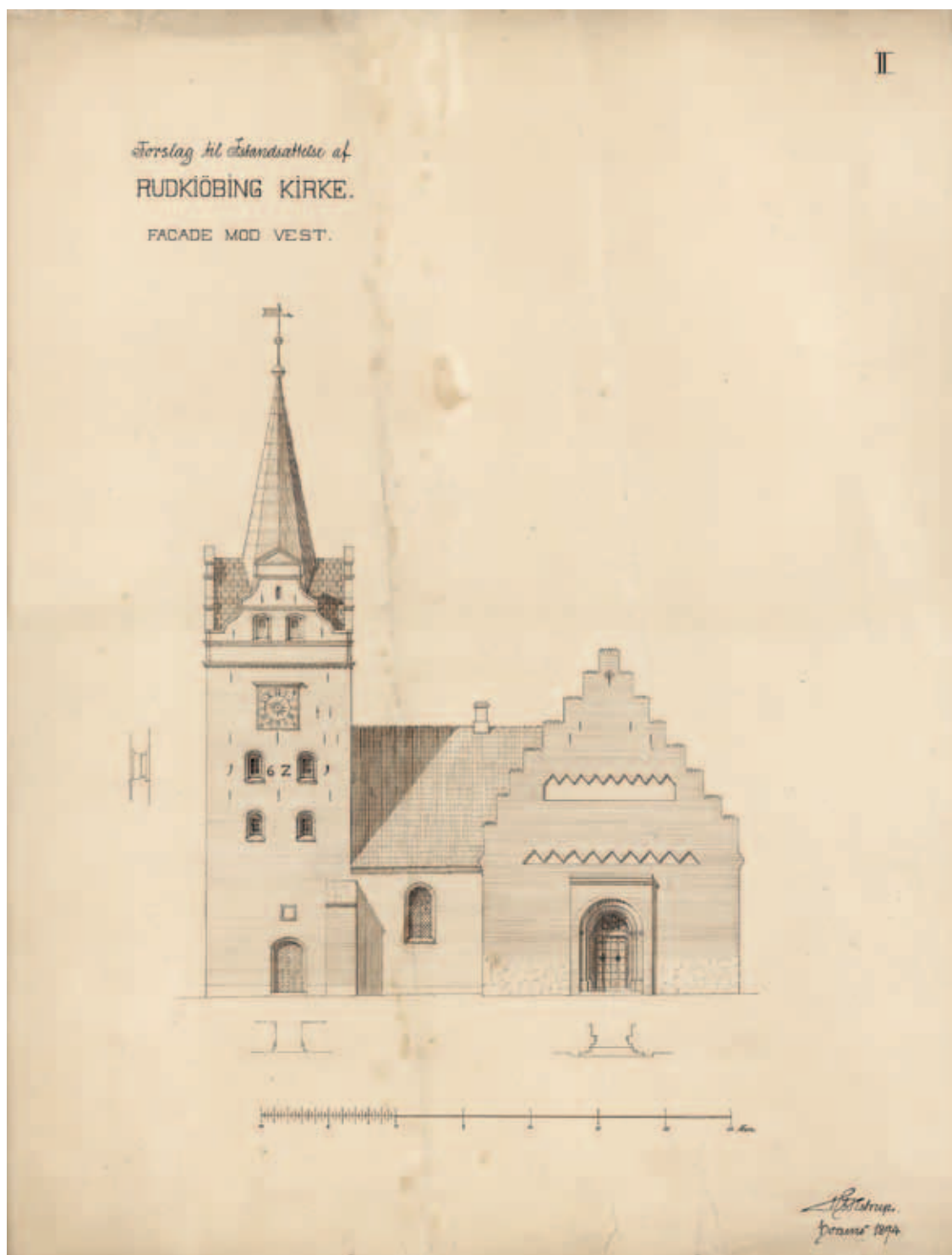

Fig. 36a–e. Forslag til kirkens istandsættelse ved Hector Estrup 1894 (s. 1393). 1:300. Opstalter og snit. I kirkens arkiv og Horsens Museum. a. Opstalt af vestfacaden. – *Proposal for repair of church by Hector Estrup, 1894. Elevations and sections. a. Elevation of west facade.*

Fig. 36b. Opstalt af sydfacaden. Jf. fig. 36a. 1:300. – b. Elevation of south facade. Cf. fig. 36a.

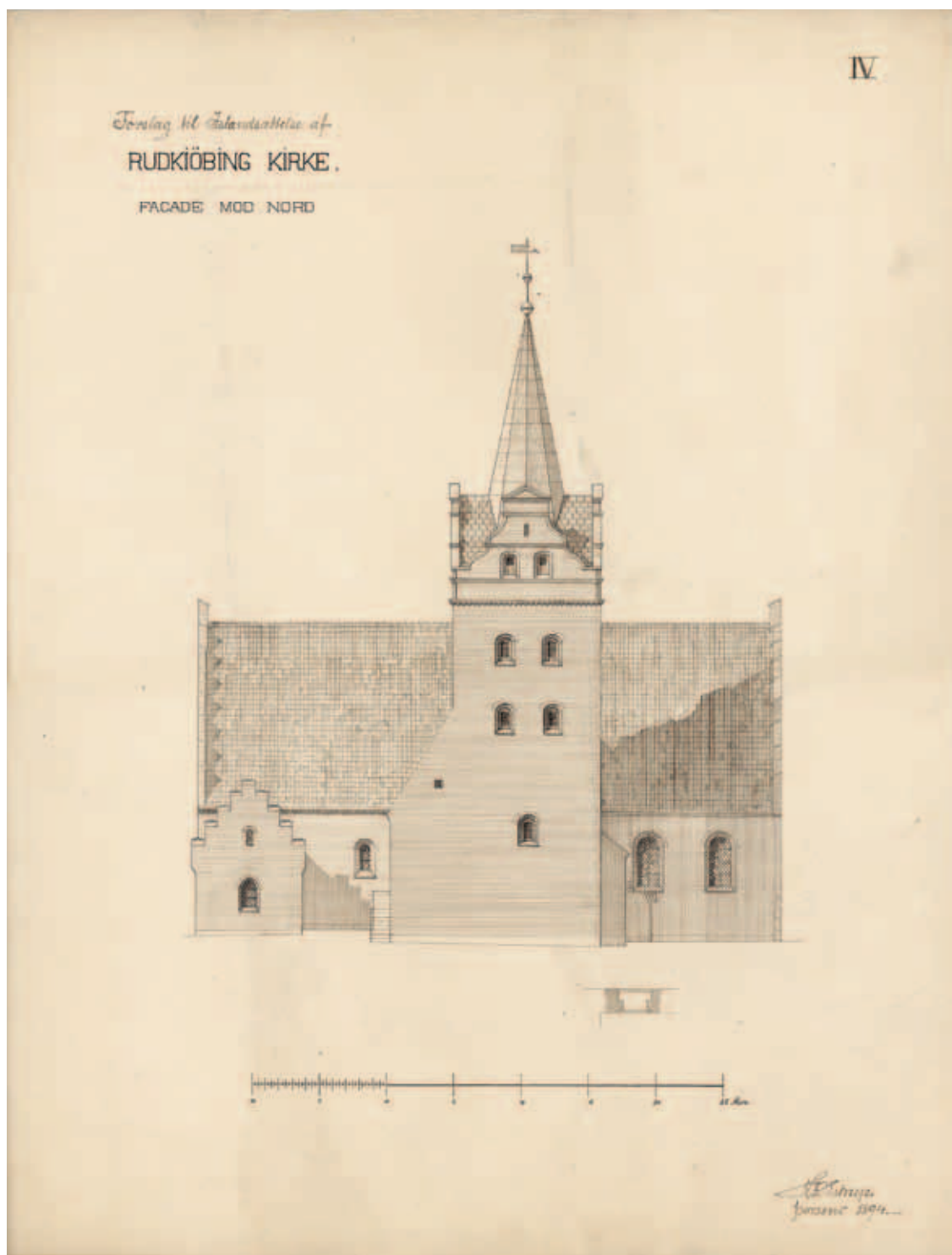

Fig. 36c. Opstalt af nordfacaden. Jf. fig. 36a. 1:300. — c. Elevation of north facade. Cf. fig. 36a.

Fig. 36d. Opstalt af østfacaden. Jf. fig. 36a. 1:300. — c. Elevation of east facade. Cf. fig. 36a.

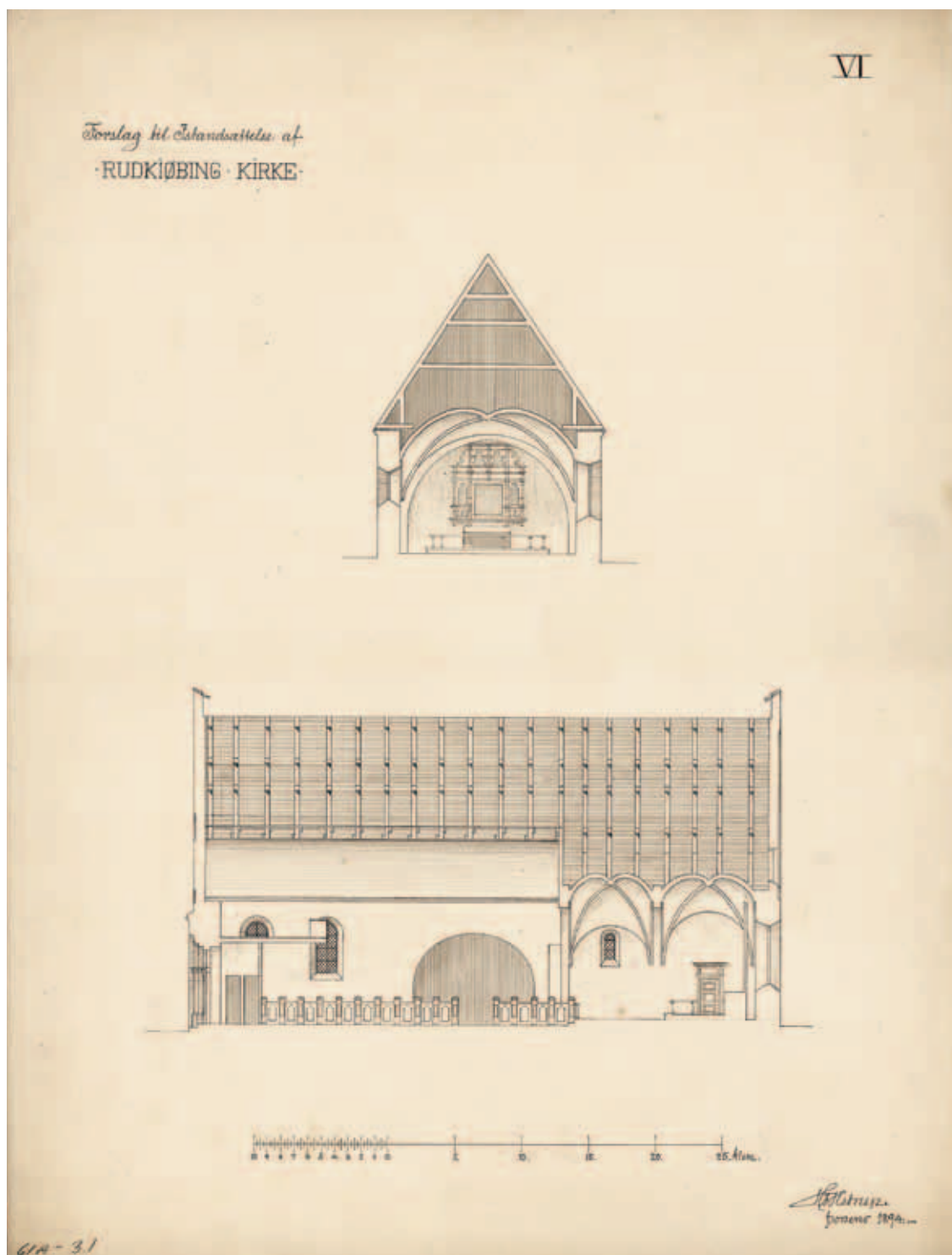

Fig. 36e. Tværsnit set mod øst og længdesnit set mod nord. Jf. fig. 36a. 1:300. — b. Cross-section looking east and longitudinal section looking north. Cf. fig. 36a.

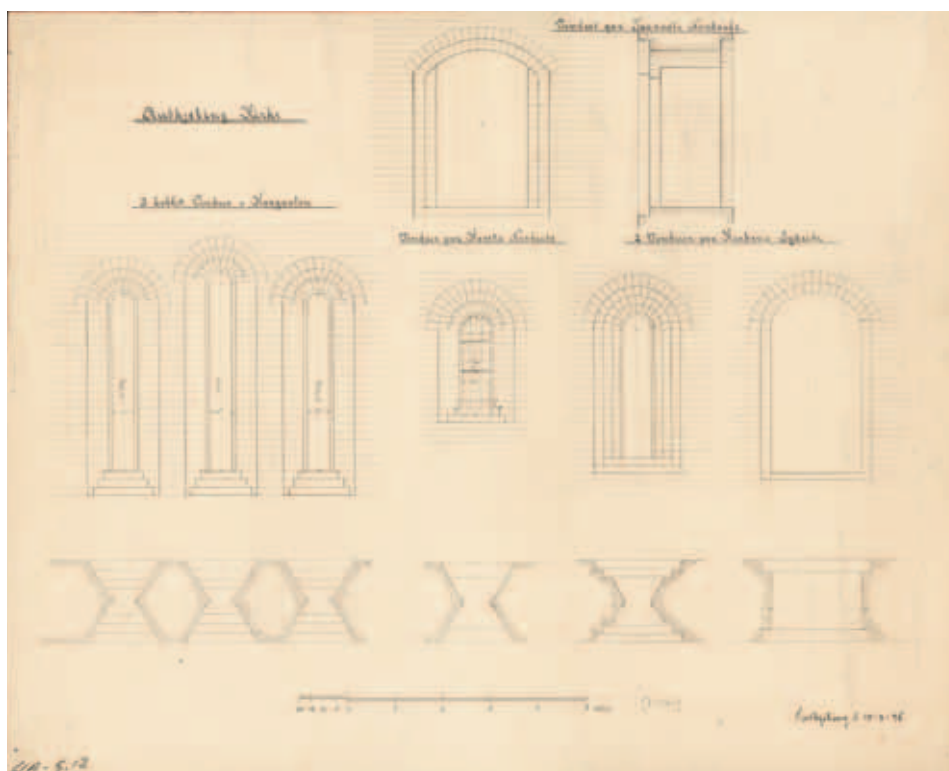

Fig. 37a-e. Opmåling af vinduer, fremdraget under restaureringen 1896. Opstalter, planer og snit. 1:100. a. Trekoblet romansk vindue i korgavlen (s. 1373). b. Fladbuet vindue i korsarmens (tårnets) nordside (s. 1384). c. Romansk vindue i korets nordside (s. 1374). d. Romansk, dobbeltfalslet vindue i skibets sydside (s. 1380). e. Yngre, fladrundbuet vindue i skibets sydside (s. 1403). Målt og tegnet 1896, formentlig af Hector Estrups konduktør J. Nielsen. I Horsens Museum. – a-e. Scale drawing of windows, discovered during restoration, 1896. Elevations, plans and section. a. Triple Romanesque window in chancel gable. b. Segmentally-arched window in north side of transept (tower). c. Romanesque window in north side of chancel. d. Romanesque, double-rabbeted window in south side of nave. e. Later, segmentally round-arched window in south side of nave. Measured and drawn in 1896, presumably by Hector Estrup's clerk of works, J. Nielsen.

sydside samt omkring skibets gamle syddør). Støbejernsvinduerne er erstattet af smedejernsrammer med blindfattede ruder og det omgivende murværk, der bestod af små og gule mursten, er erstattet af nye indfatninger af munkesten efter (vinduernes) ældre renæssanceformer. Korets vinduer (i syd) er genskabt i overensstemmelse med det oprindelige romanske vindue i nord, og det trekoblede vindue i østgavlen er genåbnet og forsynet med blindfattede ruder. – Tårnets fire gavle er restaureret efter de fremkomne ældre spor og med anvendelse af motiver fra sydfynske gavle fra tiden o. 1600; luger og lydhuller er istandsat efter den oprindelige form, og støbejernslemmene erstattet af træluger.⁸²

I sit forslag til kirkens istandsættelse 1894 havde Estrup regnet med seks lige store, rundbuede vinduer i kirkens sydside (fig. 36b) med diagonalt stillede blysprosser. Efter henstilling fra Det Særlige Kirkesyn og fremkomsten af spor af ældre vinduer valgte han efter flere udkast (fig. 38-39) at give åbningerne den form, der blev den endelige: to små 'romanske' vinduer i koret og fire fladrundbuede og falsede 'renæssancevinduer' i skibet. Vinduesjernene udførtes som smedearbejde, og sprosserne blev anbragt vandret og lodret.

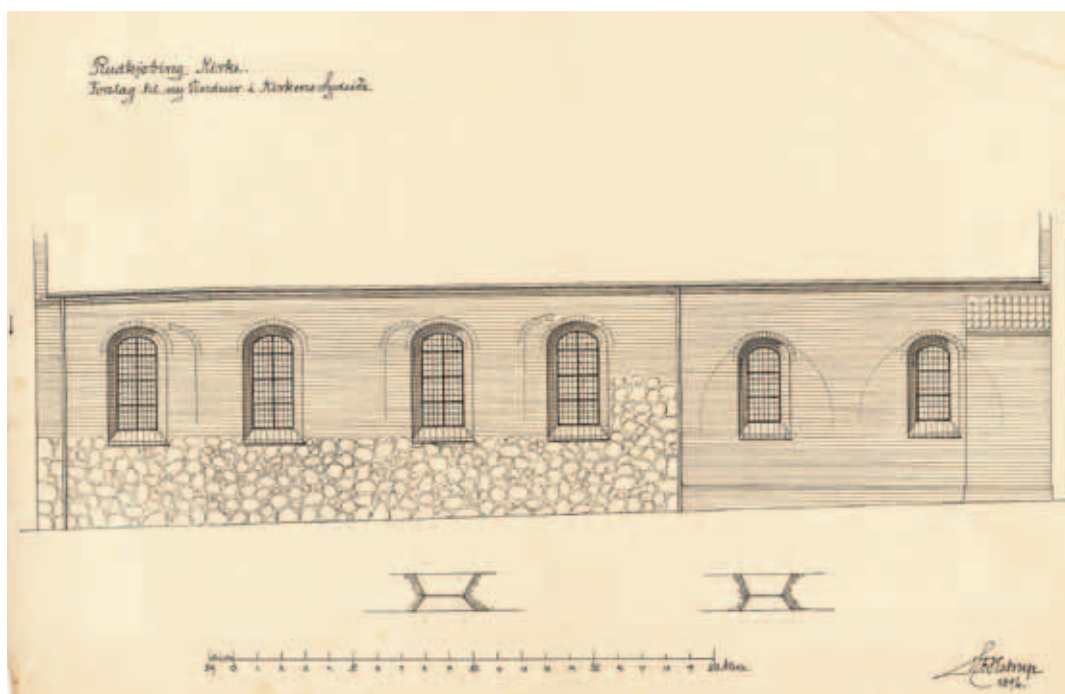

Fig. 38. Forslag til nye vinduer i kirkens sydside ved Hector Estrup 1896 (jf. fig. 36b, s. 1399). 1:200. Flad-rundbuede, smigede åbninger; to større vinduer i koret. I Horsens Museum. – Proposal for new windows in south side of church by Hector Estrup, 1896 (cf. fig. 36b). Segmentally round-arched, bevelled openings; two larger windows in the chancel.

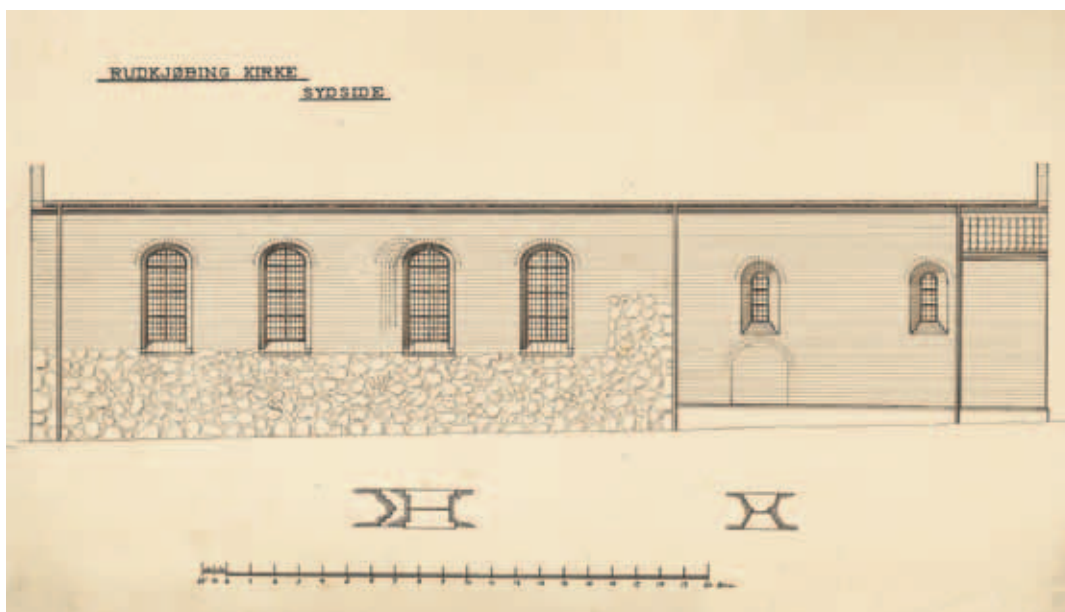

Fig. 39. Forslag til nye vinduer i kirkens sydside ved Hector Estrup 1896 (jf. fig. 36b, s. 1399). 1:200. Flad-rundbuede, faldede åbninger, tættere anbragt; to 'romanske' vinduer i koret. I Horsens Museum. – Proposal for new windows in south side of church by Hector Estrup, 1896 (cf. fig. 36b). Segmentally round-arched, rabbeted openings, placed closer together; two 'Romanesque' windows in the chancel.

I vestgavlen lod Estrup Nebelongs \dagger portal afløse af en ny rundbuet *portal*, som var stærkt inspireret af teglstensportalen i Ringsted Kirkes nordre korsarm uden dog at være helt så fremspringende som denne (DK Sorø 122 med fig. 10). Døren i Rudkøbing (jf. fig. 26) har vandret granitoverligger og derover et tympanonformet vindue. I den rigt faldede portalomramning er murede søjler, hvis kapitæler bærer en rundstav.

Vestre gavlspejls, der var ommuret med gule sten, blev nymuret med munkesten, kammene blev repareret og alle gesimser fornyet efter de gamle former.

Indvendig blev 'korbuen' og det murede parti herover nedtaget og opmuret på ny. Den nye spidse korbue er mod skibet forsynet med en fals. Et krævende arbejde var herefter afrensningen af alle vægflader for puds og kalk, hvorefter kun sakristiet og korsarmen stod med hvidtede vægge.

Det omfattende murerarbejde udførtes af firmaet M. Lange og Søn.⁸³ Sokkelstenene i koret blev leveret af Rønne Granitbrud, mens munkesten og alle former for formsten (til hvælv og portal) samt 'munketagsten' kom fra Klostermosegårds Teglværk ved Helsingør. Firmaet Kragh & Sole, Horsens, leverede 'Skramberger-fliser' til gulvet. Arkitekt Estrup fik honorar og rejseudgifterne betalt, mens hans konduktør og faste mand på pladsen, J. Nielsen, betaltes for 'ledelse og tilsyn med arbejdet'.⁸⁴

Kirkerummets fremtræden efter restaureringens afslutning 1897 fremgår af fig. 88. Væggene står med røde munkesten, gamle og nye, og med nye fuger. Alt er teglrødt bortset fra de pudsede hvælvkapper i koret (hvor kun ribberne er røde) og det gipsede tøndehvælv i skibet. I korgavlen er de genåbnede vinduer forsynet med glasmalerier (s. 1405).

MARINUS ANDERSENS RESTAURERING 1956

To generationer senere oplevede mange rummet som mørkt og dystert, og under en restaurering 1956 ved arkitekt Marinus Andersen blev væggene igen hvidtet, idet man kalkede direkte på stenene. Tanken om hvidkalkning var først frem-

Fig. 40. Bygningstavle til minde om tårnets istandsættelse 1699, opsat af byfoged Claus Berthelsen (s. 1404). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Construction tablet commemorating the repair of the tower in 1699, set up by the town recorder Claus Berthelsen.*

ført af kirkemaleren Einar V. Jensen, der fandt, at kun en hvid væg kunne give inventarets farver den rette baggrund. Idéen blev støttet af Nationalmuseet, og i en henvendelse til menighedsrådet 1951 skrev Otto Norn: 'Da kirken blev restaureret o. 1896, var det en ren modesag at afrense vore teglstenskirkers vægge og fremdrage de nøgne røde mursten. Man havde den fejlagtige opfattelse, at derved blev de middelalderlige kirkerum 'ført tilbage' til deres oprindelige skikkelse'. Set fra museets synspunkt måtte en hvidkalkning af kirkens indre næsten betragtes som en forudsætning for den kommende istandsættelse af inventaret.⁸⁵

Ved restaureringen 1956, der i væsentlig grad omfattede inventaret, fornyede man tillige skibets tøndehvælv, der er udført som en træforskalling med rør og puds.

Den velholdte kirke fremtræder i dag i den skikkelse, den fik ved Hector Estrups restaurering 1895-97, modereret af de ændringer, som Marinus Andersen foretog 1956. Som et lille, men ikke uvæsentligt raffinement er de udvendige karme og sølbænke i Estrups 'renæssancevinduer' nu også hvidtede.

TEMATISK OVERSIGT

Gulve. I koret ligger gule mursten på fladen i zigzagmønstre fra 1950'erne. Gangene i skib og korsarm er beklædt med gule, ottekantede 'mejerifliser' og sorte kvadratiske, der er lagt under den seneste restaurering 2004, da også bræddegulvene under stoleværket blev udskiftet. I våbenhuset ligger ølandsfliser, vel fra 1800-tallet. – Ældre *†gulve* var af mursten, der ifølge regnskaberne jævnligt måtte repareres.

Vinduerne fremtræder i den skikkelse, de fik ved restaureringen 1896. Oprindelige er kun de genåbnede, romanske åbninger i korets østgavl og

nordside, mens de to vinduer i korets sydside er replikker af det nordre. De seks store vinduer i skibet og de to i korsarmen, der er fladrundbuede og falsede, er kun for norges vedkommende anbragt i ældre åbninger. Vinduerne i sakristiet og det lavt siddende vindue i korsarmens østside, der giver lys til ligkapellet, er rundbuede og smigede. Alle vinduer har rammer af smedejern.

†Vinduer. Ved restaureringen 1896 udtoges de fladrundbuede støbejernsrammer, som Nebelong havde ladet indsætte 1837, heraf seks i kirkens sydside. Ved denne lejlighed afdækkedes spor af flere ældre åbninger (fig. 37): to små dobbeltfalsede vinduer fra 1200-tallets teglstenskirke (jf. s. 1380),

Fig. 41. Kirken, set fra sydvest, under restaureringen i sommeren 1896 (s. 1393). Koret er færdiggjort med en ny murskal og små romanske vinduer. I skibet har man genindsat granitten omkring det tidligere dørsted i syd; i vestgavlen er man ved at nedtage N. S. Nebelongs *†*portal fra 1837. De udtagne *†*vinduesrammer af støbejern, også fra 1837, er stillet op ad det tømrede byggestillads. Foto i Rudkøbing Byhistoriske Arkiv. – *The church seen from the south west during the restoration in the summer of 1896. The chancel is finished, with a new wall shell and small Romanesque windows. In the nave the granite around the former doorway in the south has been re-installed; in the west gable N. S. Nebelong's †portal from 1837 is being taken down. The removed †window frames of cast iron, also from 1837, are propped up against the timber scaffolding.*

Fig. 42. Indre set mod øst under restaureringen o. 1895. †Hvælvene i koret er nedtaget. I den gamle †korbue, der kort efter blev nymuret, ses bag prædikestolen rester af skibets gamle østvæg (s. 1379). Foto i Rudkøbing Byhistoriske Arkiv. – *Interior looking east during the restoration c. 1895. †The vaults in the chancel have been taken down. In the old †chancel arch, which was rebuilt shortly afterwards, remains of the old east wall of the nave can be seen behind the pulpit.*

tre store, fladrundbuede og smigede vinduer, der var placeret omtrent som Nebelongs vinduer og formodentlig var kommet til ved kirkens istandsættelse 1780–81 (s. 1390), samt ligeledes i sydsiden et (senmiddelalderligt?) fladbuget, falset vindue.

Tagværkerne over langhuset er af fyr. Tømmeret over skibet stammer hovedsagelig fra istandsættelsen 1780–81 (jf. s. 1390), da tagværket blev fornyet med norsk fyr; inden da havde man allerede udskiftet korets tagværk. Over koret er der tre lag hanebånd; spærsko og stivere er af eg. I skibet har spærfagene lange, krydsende bånd, der tjener til ophæng af tøndehvælvet, og hertil to lag hanebånd, af hvilke det nederste (lige over hvælvet) bærer et bræddegulv. I korsarmens tagværk, også af fyr, er bevaret enkelte egespær fra et ældre tagværk, der har haft krydsbånd.

Tagbeklædning. Tagene dækkes af røde vingetegl, der er fornyet flere gange, og som har afløst munke og nonner. Endnu ved en reparation 1743 genanvendte man gamle 'brugbare hulsten'.¹⁵ – Spiret er siden 1886 tækket med kobber, der afløste egespån (jf. s. 1389). Over tårnets fire spids-gavle, der tidligere var tækket med tegl, blev 1886 lagt skifer, der igen er afløst af kobber.

Vindfløjen over tårnspiret har bevaret sin fane fra »1746«, anbragt øverst på en fløjstang over en stor kugle af kobber, der 1886 afløste en kugle af træ.¹⁵

†*Vindfløje.* En fløj på spiret nævnes første gang 1699, da den skulle forbedres med en ny kobberplade.¹⁵ I december 1710 flåede en storm 'jernfløjstangen' af spiret, og i faldet slog den både tagsten og lægter i stykker. En ny fløj (vejrhane) blev

Fig. 43. †Kalkmaleri på korets nordvæg, rester af figurmaleri og buefrise, fra o. 1500(?). Nederst et af de to bevarede indvielseskors i korets østvæg (s. 1405). Akvarel efter fremdragelsen 1895 af Jacob Kornerup. I NM. – †Wall painting on the north wall of the chancel, remains of figure painting and arch frieze, from c. 1500(?). Bottom: One of the two preserved consecration crosses in the east wall of the chancel.

i foråret 1711 fremstillet i Lübeck, efter at 'den gamle hane' var blevet bragt dertil.¹⁵ Andre fløje har i ældre tid også prydet kirkens gavle i øst og vest. To tømrere nedtog 1741 'en gammel fløj af kirken' og forfærdigede en ny;⁸⁶ 1771 solgte man en gammel 'fløjjernstang' med en kobberrolle og fløj.²⁸

Opvarmningen sker siden 2004 ved et vandbåret anlæg, der er tilsluttet byens fjernvarmenet, og som har afløst et udtjent elvarmeanlæg. – Kirken har kunnet opvarmes siden 1871,⁸⁷ da der blev opstillet to kakkelovne med skorstene i korsarmens sydlige hjørner. De to ovne afløstes 1886 af en kalorifer (af fabrikatet A. B. Reck), der var installeret i tårnrummet.³² Denne varmluftsovn blev o. 1950 erstattet af elvarme.

Der blev 1896 indlagt gas til brug i lysekroerne. Kirken fik elektrisk lys 1921.

Bygningstavle (fig. 40) til minde om tårnets istandsættelse 1699, opsat af byfogeden Claus Bertelsen (jf. s. 1389). »Anno 1699 er dette taarn renoveret i spiiren med ny klædning, spaan, blyrender, taget oc synden oc vesten side af muren med kierkens egne medel oc borgerskabets omgaaende hilp. Gud fremdeles være deris belønner oc sit fattighuussis forsuar oc beskiærmere. Claus Bertelsen«. – Tavle af lys kalksten, ca. 60×60 cm; indskrift med reliefversaler. Indmuret i tårnets vestsideside.

En kraftig, teglhængt støttepille ved korets sydøstre hjørne, ca. 1×2,5 m, nævnes første gang 1848.³² Den er formodentlig opsat i forbindelse med restaureringen 1837 for at afbøde en revnedannelse i korgavlen. Pillen er 1896 skalmuret med munkesten og forsynet med en granitsokkel svarende til korets.

Murbehandling. Murene, der vel i middelalderen har været hvidkalkede, stod i 1600-tallet og senere som pudsede facader. Synsmændene foreslog 1780, at murene ved 'kirkens afpudsning' blev malet med en rød eller gul farve, og at foden, hvor den var af kampesten, blev malet blå.¹¹ Om arbejdet blev udført, vides ikke.

Klokkestolen, der er af eg, er senest repareret og delvis udskiftet 1969.

KALKMALERIER

To senmiddelalderlige *indvielses Kors* i korets østvæg (jf. fig. 1 og 43) blev fremdraget 1895. Korsene, omgivet af ringe, er malet med okkerrødt på den hvidtede væg. To lignende var malet på hver side af vinduet på korets nordvæg.⁸⁸

†*Kalkmalerier*. 1) (Fig. 43), o. 1500(?). 1895 fremkom fragmenter af et †*figurmaleri* i korets nordvæg over døren til sakristiet. I skjoldfeltet var der efter afbankning af kalklagene bevaret to hellige personer med glorie, hvoraf den ene muligvis holder en kølle og da kunne være apostlen Judas Taddæus. Herover løb en rød, vandret buefrise med trekløvere i spidserne. Jacob Kornerup, der besøgt fundet og malede en akvarel, turde ikke afgøre, hvem figurerne forestillede.⁴⁶ Malerierne, der blev betegnet som 'lidet betydelige' og til dels 'uforståelige',⁸⁹ forsvandt under den følgende restaurering.

2) (Jf. fig. 45 og 53), malet baldakin, 17-1800-tallet. Malermester C. N. Hoffgaard, Rudkøbing, betalte 1849 for at have (op)malet 'draperiet bag

altertavlen'.³² Den store baldakin, der vel var kommet til i 1700-tallet, var malet med limfarve og dækkede dele af både korets østvæg og hvælvet herover. Den forsvandt ved restaureringen 1895.

3) 1864 i forbindelse med orgelpulpiturets udvidelse blev vestvæggen bag orglet malet med blå limfarve.³²

†LOFTSMALERIER

Maleri på træhvælvet i skibet, 1696 (jf. s. 1390). En »Mons(ieu)r Steen Winckel« modtog 1696 22 rdlr. for at 'anstryge' det nyopsatte tøndehvælv og for 'guldet til (konge)kronen' og kongens monogram »C5« (Christian V), som stod at læse på 'en bjælke ved det nye loft' sammen med byfogedens navn (Claus Berthelsen).⁹⁰ Malerens navn (i bilaget »Mons(ieu)r Steen Winkell«) og titel antyder, at der formodentlig var tale om et medlem af den nederlandske kunstnerslægt Steenwinckel, der i 15-1600-tallet arbejdede i Danmark.⁹¹

GLASMALERIER

Glasmosaikker (jf. fig. 44 og 47), 1904, i de tre-koblede vinduer i korets østvæg, udført og skænket af glarmester Rasmus Berg, Rudkøbing, efter tegning af arkitekt Hector Estrup.⁸⁷ Mosaikkerne, der har geometriske mønstre, er indsat samtidig med opstillingen af det nye alter, der også var tegnet af Estrup.

Fig. 44. Indre set mod øst. Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Interior looking east.*

INVENTAR

Oversigt. Ud over foden fra den romanske *(†)døbefont (i Langelands Museum) omfatter kirkens ældst bevarede inventar kun genstande fra middelalderens senere del. Tidligst er en klokke (nr. 1) fra o. 1400, mens korbuekrucifikset kan dateres til o. 1530. Fra reformationsårhundredet stammer endvidere dåbsfadet, der er fremstillet o. 1550, og et sæt alterstager fra 1585 (nr. 1), som ifølge senere kilder er skænket af stiftslensmand Laurids Brockenhuus.

1600-talsinventaret omfatter prædikestolen fra 1608 og to lysekroner, den ene skænket 1623 af borgmester Peder Thomassen og hustru Anne Mortensdatter (nr. 1), den anden foræret 1691 af Cathrine, enke efter rådmann Niss Feddersen (nr. 2). En *(†)altertavle fra 1612 findes nu i Langelands Museum. Alterkalken fra 1689 er givet af borgmester Mogens Hansen, mens

oblatæskan fra 1695 er en foræring fra kirkevæрге Sten Jensen og hustru Karen Jacobsdatter.

Kirkens tredje lysekrone er skænket 1729 af Maria Elisabeth Kjeldsen, enke efter kirkevæрге Laurids Kjeldsen, og parrets børn. Fra 1700-tallet stammer i øvrigt alterkanden (nr. 1), der er omstøbt 1751 af den lokale guldsmed Abraham Hyphoff af sølvet fra et †altersæt og en †alterkande. Den næstældste klokke (nr. 2) er fra 1778, støbt af klokkestøber Michael Carl Troschell, København, af en ældre klokke (nr. †5). Stolestaderne er opsat 1780–81, mens en jernbeslået kiste til opbevaring af kirkens regnskaber er fra 1785/86. Det ene kirkeskib, orlogsfregatten »Kronprins Frederik«, er ophængt 1795, det andet, orlogsfregatten »Frederik«, er fra 1811; begge er skænket af søfolk.

Fig. 45. Indre set mod øst før restaureringen 1895-97. Foto i NM. – *Interior looking east before the restoration, 1895-97.*

Døbefonten i sakristiet (nr. 1) er en gave fra tidligere sognepræst og amtsprovst Hans Peter Egede Lund 1837, mens (†)altermaleriet, der hænger på korsarmens østvæg, er doneret af prins Christian Frederik (Christian VIII) i 1838; det er malet af Heinrich Edde-lien. Orgelpulpituret er opsat 1844. En porcelænsalterkande fra Den Kongelige Porcelænsfabrik er anskaffet samme år (nr. 2), mens et sæt alterstager af bronze (nr. 2) er leveret 1850 af hofgørtler Herlov Dalhoff i København; de henstår nu i kisterummet. To tremefløje i vestindgangen er udført af snedkermester Birkemose 1854, mens kirkens tredje klokke er støbt 1863 af Gamst og Lunds efterfølgere (P. J. Winstrup og Victor Gamél) i København. Et antal løse stole, placeret forskellige steder i kirken, er leveret 1884 af snedker Ludvig Hoffmann Olsen. Endelig findes fire sygesæt fra perioden 1841-o. 1920.

Alterpartiet er udført 1904 efter tegning af Hector Estrup, mens alterskranken er udført i 1950'erne efter tegning af Marinus Andersen. Kaare Klint-stolene i koret er anskaffet 1956; granitdøbefonten er udført af billedhugger Ulf Rasmussen i 1968. Tårnuret er fra 1975, orglet fra 1979. Fra 1900-tallet stammer i øvrigt

forskelligt løsøre, bl.a. alterdisken, syvstagen, fem mes-hagler, dåbskanden og salmenummertavlerne m.m.

Farvesætning. Korets nuværende farveholdning, der er fastlagt ved restaureringen i 1950'erne, er præget af naturlige, varme nuancer af træ og skind samt alterprydelsens guldbelægning. I skibet og korsarmen er træværket malet i forskellige nuancer af lys grå, der kontrasteres af stolegavlens udsmykning med rektangulære skriffelter i hhv. rødt/guld og lyseblåt/hvidt, samt af prædikestolens genskabte, polykrome farvesætning. Farveholdningen i denne del af kirken stammer fra restaureringen i 1950'erne og en istandsættelse 2004.

Ældre farvesætninger kendes kun i begrænset omfang. Det træskårne inventar har haft broget staffering, sådan som det er genfremdraget på prædikestolen og på *(†)altertavlen. 1792 blev inventaret malet med forskellige marmoreringer samt perle- og stenfarve, suppleret med forgyldte indskrifter på altertavlen, lasurer på prædikestolen og 'sarte kulører' på orglet og orgelpulpituret.²⁷ Også i forbindelse med restaureringen 1837 og atter 1857 blev inventaret malet, uden at det kan fastslås, hvilke farver der blev anvendt (jf. dog også

*†)altertavle s. 1415, prædikestol s. 1432). 1857, 1864 og igen i 1880'erne blev dele af inventaret egetræsådret, mens der i 1950'erne anvendtes rødt, brungult, sort og grønt på stoleværket.

Kilder. Det ældste, kendte inventarium er fra 1576 og nævner kun et altersæt, to alterbøger, en bibel, en messehagel og et skab, hvori de nævnte genstande uden tvivl har været opbevaret.⁹² Egentlige kirkeregnskaber er bevaret fra 1682, til dels med bilag.⁹³ Her findes fortegnelser over kirkens inventar (inventarier) samt posteringer, der viser kirkens indtægter og udgifter år for år. Regnskaberne giver dermed oplysninger om stort og småt, fra den løbende vedligeholdelse af bygningen og inventaret til nyanskaffelser, reparationer og restaureringer. To indberetninger, forfattet 1720 og 1742 af byfoged Christopher Friederich Friederichsen, indeholder fyldige beskrivelser af kirkebygningen, dens inventar og gravminder,⁹⁴ mens de omfattende arbejder, der fandt sted i 1700-tallets sidste årtier, belyses af en række licitationsforretninger.²⁷ Restaureringsarbejderne 1837 er dokumenteret i forskellige skrivelser samt i regnskaberne⁹⁵ og belyses desuden af arkitekt N. S. Nebelongs grundplan over kirken med projekterede ændringer (fig. 14). Byskriver Peder Rasmussens byhistorie fra 1849 rummer en beskrivelse af kirken, som den fremstod efter restaureringen, og hertil føjer sig en detaljeret indberetning ved J. B. Løfler fra 1875/76.⁴⁴ Endelig findes et antal fotografier af kirkens indre, optaget før eller under restaureringen 1895-97 (fig. 42, 45 og 53) samt Hector Estrups snit 1892 (fig. 15f).

Det middelalderlige kirkerum. Kendskabet til kirkens indretning og udstyr i middelalderen er yderst begrænset. Intet er overleveret om højalteret, og kun ét sidealter er kendt (s. 1352). Sidst i middelalderen tilkom korbuekrucifikset, der markerede overgangen mellem kor og skib. *†)Døbefonten, hvoraf kun foden er bevaret, har vel som vanligt stået i vestenden, mens klokkerne, der har omfattet i hvert fald to styk, må have hængt i en †klokkestabel på kirkegården (s. 1389).

Kirkerummet efter reformationen. I løbet af 1500-tallets anden halvdel må der være tilkommet en (ukendt) prædikestol og vel også faste stolestader. 1576 ejede kirken i øvrigt et altersæt, to alterbøger, en bibel og en messehagel, der opbevaredes i et aflåseligt egetræsskab i sakristiet. Genstandene kan, såvel som et senere omtalt indmuret skab sammesteds, være af middelalderlig oprindelse, om end dette ikke kan afgøres med sikkerhed. 1585 modtog kirken et sæt alterstager, ifølge senere kilder som en gave fra stiftslensmand Laurids Brockenhuus.

Kirkerummet i 1600-tallet. I begyndelsen af 1600-tallet skete flere væsentlige fornyelser. 1608 bekostede kirken en prædikestol, 1611 skænkede borgmester Niels Nielsen og hustru Anne Panck et korgitter, og 1612 gav Christen Nielsen og hans arvinger en stor

altertavle. Både altertavlen og prædikestolen er i højrenæssancestil og prydet med malerier med bibelske motiver. Såvel skibet som korsarmen var møbleret med stolestader, og flere stole fandtes desuden på to pulpiturer opført langs korsarmens nordvæg og ved skibets vestvæg; på sidstnævnte stod også orglet, tidligst omtalt 1634. Klokkerne må være flyttet til det nyopførte vesttårn 1621, og her stod også et tårnur, der var bekostet og blev holdt ved lige af bystyret. Uret er tidligst omtalt 1662, men kan være ældre. Juleaften 1623 forærede borgmester Peder Thomassen og hustru Anne Mortensdatter en lysekroner med 16 arme, som blev ophængt i eller nær ved koret.

I århundredets anden halvdel modtog kirken en lang række gaver i form af altersølv og tekstiler. Hertil kom også forbedringer af kirkens belysning. 1673 gav rådmand Niss Feddersen og hustru Cathrine to lysearme, der blev fæstnet til korgitteret, og 1691 skænkede enken en ottearmet lysekroner, som blev hængt op i korsarmen. 1682 anskaffedes endnu en klokke, og 1693 blev en ældre klokke omstøbt af klokkestøber Albert Benning.

Kirkerummet i 1700-tallet. 1704 fik kirken et tredje pulpitur, bekostet af konsumptionsforvalter Rasmus Pedersen og hustru Anna Hendrichsdatter, og opsat langs skibets sydvæg med indgang via en trappe fra Tvåbenhuset. I århundredets første årtier indrettedes desuden tre lukkede stole bagest i skibet og korsarmen. 1717 anskaffedes et nyt orgel, delvis bekostet af ovennævnte Rasmus Pedersen og byfoged Christopher Friederichsen, og 1729 gav Maria Elisabeth Kjeldsen, enke efter kirkeværge Laurids Kjeldsen, en lysekroner, som blev hængt op i vestenden. En alterskranke må også være kommet til; den omtales dog tidligst 1755 i forbindelse med en reparation. 1741/42 blev to ældre klokker omstøbt til en ny klokke, som dog atter omstøbtes 1778, og 1783 anskaffedes et nyt tårnur, udført af urmager Claus Fabricius i Ærøskøbing.

Kirkerummet 1780-1837. I årene 1780-1792 blev inventaret fornyet eller ombygget og stafferet i Louis Seize-stil. Arbejderne indledtes 1780, da stoleværket inklusiv skrifte-, præste- og degnestole blev fornyet sammen med korgitteret.²⁷ 1788-89 var turen kommet til kirkens vestende, hvor orgelpulpituret med tilhørende pulpiturstole samt de lukkede stole nedenunder blev nyopført, ligesom man anskaffede et nyt orgel. Samtidig må sydpulpituret været taget ned. Moderniseringen fuldførtes 1792 med en fuldstændig nymaling af inventaret i forskellige stenfarver og marmoreringer samt nye malerier på altertavle og prædikestol, udført af maler R. Klingenberg for i alt 235 rdlr.⁸⁶ 1795 fik kirken sit første kirkeskib, en gave fra lokale søfolk, og endnu et fulgte 1811.

Kirkerummet 1837-95. Restaureringen 1837 ved N. S. Nebelong indebar væsentlige ændringer i kirkens

Fig. 46. Alterpanel og alterprydelse, 1904 (s. 1410). 1:40. Tegning af Hector Estrup. I Horsens Museum. – *Altar panel and altar decoration, 1904.*

møbleri. I koret blev altertavlen forsynet med et nyt maleri af Heinrich Eddelien. Der blev opsat en ny alterskranke med spinkle messingbalustre og opført nye lukkede embedsstole, ligesom korgitteret blev erstattet af en lav korskranke. Kirken fik desuden en døbefont af kunststen, udført på Rendbjerg Teglværk som en næsten identisk kopi af en alabasdøbefont fra 1807 i Augustenborg Kirke. Stolestaderne blev ombygget, og i korsarmen blev pulpituret fornyet. 1844 blev orgelpulpituret afløst af et nyt og mindre, der dog atter udvidedes 1864 i forbindelse med anskaffelsen af et nyt orgel.

Ved Hector Estrups *restauration* 1895-97 fjernedes altertavlen, embedsstolene i koret og korskranke. Stolestadedørene blev aftaget, og pulpituret i korsarmen fik ny brystning. En ny alterskranke blev 1904 fulgt af det nuværende alterparti i nyromansk stil, begge dele efter tegning af arkitekten. 1932 blev orglet fornyet.

Ved *restaurationen* i 1950'erne (Marinus Andersen) blev alterpanelet afrenset og alterprydelsen belagt med guld. Koret blev møbleret med en ny alterskranke, tegnet af arkitekten, og løse stole. Stolestaderne blev nymalet og deres endegavl smykket med indskrifter, bl.a. en præsterække. 1979 anskaffedes et nyt orgel.

ALTERBORDE OG -KLÆDER M.M.

Alterbord, antagelig fra 1904, muret af røde teglsten, 152×62 cm, 95 cm højt. Siderne er dækket af alterbordspanelet (ndf.) bortset fra bagsiden, der står hvidpudset. 1951 var bagsiden afrenset, mens de øvrige sider var berappede.⁹⁶

†*Alterborde*. 1) Uvis datering. En kerne kan være bevaret i det nuværende alterbord. 2) (Jf. fig. 42), udført af snedker J. Winther,³³ anvendt under restaureringen 1895-97.

Alterpanel, (fig. 46-47), 1904, tegnet af Hector Estrup og udført af billedhugger Niels Hansen, København, sammen med alterprydelsen (ndf.), i nyromansk stil.⁹⁷ Af nåletræ med tilsvarende bordplade, 203×88 cm, 104 cm højt, udformet som en rammekonstruktion og placeret uden på alterbordet. Panelets forside har reliefskåret Kristusmonogram i cirkelslag, flankeret af alfa og omega i rudestillede rammer. I hver side er akantusornamenter, og over og under reliefferne ses en tovsnoning, forneden endvidere en tungebort. Kortsiderne er glatte. Panelet står umalet.

Den oprindelige *†*bemaling (jf. fig. 46) var udført af kunstmaler Jørgen Storck, København.⁹⁸ Rammeværket blev stafferet med grønt, rødt, brunt og hvidt, de tre centrale motiver fremhævedes med guld, alt på blå bund. Stafferingen blev afrenset i 1950'erne.⁹⁹

†*Alterklæder*. 1) Omtalt 1695, en gammel, grønblomstret kappe med frynser om, der hang 'næst' alteret.⁷⁴ 2) Omtalt 1695, skænket af Cathrine, enke efter rådmann Niss Feddersen, et forhæng af rødt taft (jf. nr. †4, †alterdug nr. 2, lysekroner nr. 2, †lysearme nr. 1-2, †gravsten nr. 4). Neden om forhænget sad to gamle kniplingskapper.⁷⁴ 3) Omtalt 1695, et 'forhæng' af vædderskind og taft (et »Wedershind Tafftes forhæng«).⁷⁴ 4) 1717, skænket af samme giver som nr. 2. Et alterklæde af rødt plys med tilsvarende kapper; såvel klædet som kapperne var kantet med guldgalon.¹⁵ 5) 1817, af karmoisinrød fløjl. Anskaffet i anledning af reformationsjubelfesten.⁸⁶ 6) 1857, leveret af J. J. Gammeltoft & Co.'s Mode- og Manufakturhandel, af velour d'Utrecht.³²

Blandt *†*alterdugene kan nævnes: 1) Omtalt 1695, en alterdug med tilhørende 'omfang'.⁷⁴ 2) 1703,

skænket juleaften d.å. af Cathrine, enke efter rådmann Niss Feddersen (jf. †alterklæde nr. 2 og 4, lysekroner nr. 2, †lysearme nr. 1-2, †gravsten nr. 4). En alterkappe af kramlærred med kniplinger om.¹⁰⁰ 3-4) 1735/36, af lærred, der var købt hos lærredskræmmer Jørgen Schrøder og kantet med fine kniplinger.⁸⁶ 5) 1773, syet af Kirstine Marie Busk, kantet med kniplinger.¹⁰¹ 6) 1780, syet af Karen Hansdatter, af lærred og kantet med kniplinger, der var leveret af kniplingskræmmer Jørgensen.⁸⁶ 7) 1856, skænket af jomfru Henriette Bay, med hæklet bort, der 1872 genanvendtes på en ny dug.⁸⁶ 8-9) 1877 og 1881, skænket af Marie Hansen; den yngste med en korsprydet bort.¹⁰² 10-12) 1918/19, hhv. skænket af fru E. Michelsen, fru apoteker Bauer og fru købmand Elling, Hvide med broderi.¹⁰²

†*Brudetæpper*. 1-2) Tidligst omtalt 1815, skænket til kirken af arvingerne efter købmand Christian Povelsen Bay.⁸⁶ Tæpperne var af hhv. grøn og gul silke med broderier.

†*Kortæppe*, 1883, bekostet og udført af kvinder i menigheden. Broderet.¹⁰³ Tæppet blev fornyet 1905 og atter 1930.¹⁰²

Knæleskammel, 1905, af nåletræ, dekoreret med en tungebort og med broderet betræk, udført af kvinder i menigheden.¹⁰² Motivet er et Kristusmonogram i lys beige på mørkeblå bund.

†*Knæleskammel*, 1700-tallet, en lille skammel, betrukket med rød fløjl.¹⁵ 1844/45 blev betrækket fornyet.¹⁵

ALTERPRYDELSER

Alterprydelsen (fig. 46-47), 1904, er tegnet af Hector Estrup og udført af billedhugger Niels Hansen, København,⁹⁷ sammen med alterpanelet (ovf.). Af nåletræ, bestående af et retabel med reliefudsmykning hvorover et krucifiks. I det fremhævede midtparti ses Korslammet under en trekloverarkade. De flankerende sidefelter har rundbuede arkader hvori evangelisternes symbolvæsner, tv. Markus' løve og Mattæus' engel, th. Johannes' ørn og Lukas' okse; alt indrammet af en prydbort med akantusløv mellem rosetmedaljoner. Retablet krones af et stort krucifiks på et trinopbygget podium. Den stående Kristusfigur

Fig. 47. Alterpanel og alterprydelse, 1904, tegnet af Hector Estrup (s. 1410). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Altar panel and altar decoration, 1904, designed by Hector Estrup.*

Fig. 48. ★(†)Altertavle, 1612 (s. 1413). I Langelands Museum. Foto Arnold Mikkelsen 2015. – ★(†)Altarpiece, 1612.

er kronet og vist med åbne øjne; det knælange lændeklæde er stærkt stiliseret. Korstræet med bladprydede korsender har cirkelglorie med fordybet versalindskrift: »INRI«. Retablet, Kristus-

figuren, korsendernes blade og strålekransen er forgyldt, mens selve korset er malet mørkebrunt. Den oprindelige \dagger staffering (jf. fig. 46), udført af kunstmaler Jørgen Storck, København,⁹⁸ omfat-

Fig. 49. Topstykke med maleri af Syndefaldet og Kristus på korset. Detalje af *(†)altertavle (s. 1413). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Top piece with painting of the Fall of Man and Christ on the Cross. Detail of *(†)altarpiece.*

tede blå, grønne, røde og hvide farver samt lidt forgyldning.⁹⁶ Ved restaureringen i 1950'erne blev Kristusfigurens hoved fornyet,¹⁰⁴ bemalningen afrenset og træet forgyldt med 'poleret guld'.⁹⁶

Alterprydelsen har forbillede i de senromanske gyldne altre og krucifikser; således er Kristusfiguren nært knyttet til Åby-krucifiksets figur (*DK Århus 1443*).¹⁰⁵

Hector Estrups første *forslag* 1899 til et alterparti med alterbord og retabel i nyromansk stil, men kronet af et gotisk inspireret krucifiks (fig. 106), opnåede anbefaling fra Det Særlige Kirkesyn, der dog tilrådede, at de gotiske elementer blev ombyttet med ældre stilformer.¹⁰⁶

*(†)Altertavle (fig. 48-53), udført 1612 ifølge skåret og malet datering, skænket af Christen Nielsen og hans arvinger.¹⁰⁷ 1839 indsattes et nyt maleri i storfeltet, udført af Heinrich Eddelien og skænket af prins Christian Frederik (Christian VIII), davæ-

rende guvernør over Fyn og Langeland ((†)altermaleri ndf.); ved samme lejlighed blev tavlen øget i højden og bredden. Maleriet blev udtaget 1895, hvorefter tavlens storfelt har stået tomt.

Den store altertavle, i højrenæssance, er arkitektonisk opbygget med postament, tredelt storstykke og todelt topstykke, kronet af en trekantgavl. Postamentet og topstykket har sidevinger, mens storstykkets vinger er gået tabt. Fire korintiske frisøjler med prydbælter med rulle- og beslagværkskartoucher med bosser, frugter og draperier inddeler storstykket i et storfelt og to smallere sidefelter. Storfeltets udsmykning mangler som sagt, mens smalfelterne, der flankeres af pilastre med ophængte draperier med frugtklaser samt kannelering, har portalindramning med beslagværk og bosser. Søjlerne hviler på høje, rektantede postamenter med rosetter, hvorunder bosseprydede krumknægte; under de to yderste

er små hængestykker med diademhoveder. Postamentet har rektantede fremspring med masker og flankeres af små rulleværksvinger med indskrift, der samlet danner årstallet »1612«. Storgesimsen, hvis underside har rektangulære felter med beslagværk, har mellem frisefelterne krumknægte med tandsnit, der gentages på kortsiden. Under felterne er små hængestykker i form af draperier og midt for et kerubhoved. Det todelte topstykke, der flankeres af kartouchevinger med rulle- og beslagværk samt frugtklase, gentager storstykkets opbygning, idet søjlerne dog er erstattet af joniske hermer. Den midterste er en skægget mand med hænderne samlet foran brystet, de to yderste er kvindelige med småvinger i stedet for arme. På skafterne er båndophængte frugtklaser. Topfelterne har arkadeindramning af udbuende pilastre og bueslag med tungebort, alt smykket med bossler og beslagværk; i sviklerne er liljeagtige ornamentter. Topgesimsen, der er todelt ved krumknægte med tandsnit, bærer det trekantede gavlstykke, der ligeledes er prydet med tandsnit langs de skrå sider.

Staffering. Altertavlen fremstår i dag med fragmenter af den oprindelige, rige renæssancestaffering, afdækket efter en prøveundersøgelse 1948

ved kirkemaler Einar V. Jensen.¹⁰⁸ Rammeværket har polykrom staffering med cinnoberrødt, violet, blå smalte, grøn og rød sølvlasur samt forsølvning og forgyldning. Sidefelterne samt postament- og gesimsfelterne har indskrift med forgyldt fraktur og forsøvede initialer på rødbrun bund. På sidefelterne læses i venstre side indstiftelsesordene, i højre side trosbekendelsen; på postamentfeltet Fadervor, mens der på gesimsen er citater fra Rom. 5,12 og et ikke umiddelbart identificerbart skriftsted (»Saa er oc liffsens Retferdighed komm(...) offuer alle menn(...)ke ved (...) Retferdighed Huilcken er Jesus Christuz som gaff sig sielf (...)«). På topstykkets postament står ordene fra 1 Kor. 11,26-28 og på topgesimsen er en delvis bevaret giverindskrift: »... Oc er Den Bekostet aff Hans Arffuenge Anno 1612«.

Altartavlen har i sin nuværende tilstand seks *malerier*, der kan være malet af den samme maler, som udførte malerierne på prædikestolen (s. 1432),⁹⁶ alle malet direkte på træet. Under storstykkets sidefelter er små, parvis anbragte malerier af evangelisterne med deres symbolvæsner, i venstre side Mattæus og Markus (fig. 50), i højre side Lukas og Johannes (fig. 51). Motiverne er

Fig. 50. Mattæus og Markus. Detalje af *(†)altartavle (s. 1413). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Matthew and Mark. Detail of *(†)altarpiece.*

udført efter forlæg, der går tilbage til træsnit af den franske maler og gravør Bernard Salomon fra 1557.¹⁰⁹ Figurerne er sat i dels landskabelige, dels arkitektoniske rammer; de er klædt i dragter i klare farver med brug af rødt, violet, gyldent og grønt. Topstykket har to malerier (fig. 49). I det venstre felt ses Syndefaldet, malet efter et kobberstik af Hendrik Goltzius efter Bartholomeus Spranger. I billedets højre side ses Evas nøgne, svajede skikkelse; hun løfter venstre arm og modtager æblet fra slangen, som slynger sig om træet; i dets venstre side anes Adams skikkelse (stærkt ødelagt) med armen rakt frem mod Eva. I det højre topfelt ses Jesus på et skråtstillet kors med lukkede øjne og hovedet hældende mod højre skulder. Han har stråleglorie, og snippen fra det smalle lændeklæde er ført ind mellem benene og bag om korsstammen. I baggrunden skimtes konturerne af byen Jerusalem foran et bjergmassiv. Begge motiver er malet i dæmpede, overvejende brunlige farver.

Ved afdækningen af den oprindelige bemaling 1948 konstateredes tre nyere overmalinger, alle bedømt som 'næppe ældre end fra 1800'erne'. Afdækningen blev foretaget på topstykkets højre

felt og en del af den tilhørende ramme samt på storstykkets venstre smalfelt. Det ældste af de tre lag havde grå felter og grå marmorering på rammeværket; det kan formentlig dateres til 1792 (jf. ndf.). I det næste lag (1817 eller 1839) var på smalfeltet malet 'anden del af indstiftelsesordene' med gul fraktur på sort bund, mens rammen havde lys grålig marmorering. Topfeltet havde grålig marmorering og rammen omkring det en lidt lysere marmorering; yderrammen med hermen var gråmalet. I det yngste lag (1839 eller 1857), som tavlen stod med til 1948, havde såvel top- som smalfelt indskrift med forgyldt fraktur på sort bund i form af skriftsteder, på smalfeltet 1. Joh. 4,16, på topfeltet Joh. 8,12. Rammeværket var malet med rødliggrå farve; søjlerne hvide.

Tilblivelse og senere ændringer. Af byfoged Christopher Friederichsens indberetninger 1720 og 1742 fremgår, at altertavlen blev skænket af afdøde Christen Nielsen og hans arvinger 1612.¹¹⁰ Giverens identitet fremgik formentlig af den nu helt udslettede, malede indskrift på topgesimsens venstre del, mens oplysningen om arvingerne samt årstallet læses på gesimsens højre del (jf. ovf.). Tavlen må således være en testamentarisk

Fig. 51. Lukas og Johannes. Detalje af *(†)altertavle (s. 1413). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Luke and John. Detail of *(†)altarpiece.*

Fig. 52. Kristus i Emmaus. (†)Altermaleri, malet af Heinrich Eddelien 1838 (s. 1418). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Christ at Emmaus*. (†)Altarpainting by Heinrich Eddelien, 1838.

gave fra den i øvrigt ukendte Christen Nielsen, idet fuldførelsen blev varetaget af arvingerne.

1718 manglede nogle lister, og tavlen trængte til renovering.¹¹¹ 1731 donerede Anna Rosina Bøthners, byfoged Christopher Friederichsens hustru, et beløb til bl.a. altertavlens istandsættelse.¹¹² Et sådant arbejde er dog først dokumenteret 1792, da maler R. Klingenberg som en del af inventarets nymaling også skulle staffere altertavlen. Ifølge overslaget skulle rammeværk og søjler have grå marmorering, mens alle kapitæler, gesimser og forsiringer skulle males som 'hvid, i svagt rødt brækket parisk marmor'. Topfelterne med Syndefaldet og Korsfæstelsen skulle »Males Baslerif;

eller som halv Rond hugget ud af Steenen« (dvs. i grisaille, imiterende relieffer), mens storstykket som motiv skulle have Nadverens indstiftelse med en ægte forgyldt liste omkring (jf. †altermalerier nr. 2–4). Endelig skulle alle inskriptioner udføres med ægte forgyldning.²⁷ Det kan være i forbindelse med denne renovering, at de vasseliggende †topprydelser på stor- og topgesimsen, der anes på fig. 45 og 53, blev tilføjet (jf. †korgitter nr. 2 ndf.). 1817 blev tavlen malet af maler Fich for 102 rbdlr. som 'hvid marmor med forgyldte inskriptioner'.⁸⁶

Forud for restaureringen 1837 fandt guvernementet, at det var nødvendigt med en ny al-

Fig. 53. *†) Altertavle, 1612 (s. 1413). Foto 1874 i Langelands Museum. – *†) *Altarpiece*, 1612.

tertavle (dvs. altermaleri), 'da den nuværende er alt for smagløs til at kunne passe i en forskønnet kirke'.¹¹³ I februar 1839 leverede snedkermester Birkemose 'et oprids af altertavlen efter mål'. Han fik desuden betaling for at tage tavlen ned og forstørre den 'i højde og bredde, således at denne kunne give plads for et nyt og større maleri'.³² Ved forstørrelsen indsattes der ca. 12 cm høje, glatte, retkantede led under smalfelternes malerier og søjlepostamenterne, mens tavlens bredde blev forøget ved indskudte led på hver side af postamentfeltet samt i topstykket på hver side af den midterste herme. Også andre, mindre dele synes fornyet i samme omgang, bl.a. draperiet over venstre smalfelt.¹¹⁴ I juni måned fik maler Christian Nicolai Hoffgaard betaling for at 'male det nye på altertavlen to gange og hele altertavlen en gang, samt forgylde kapitælerne og listerne på fire søjler.' Det nye altermaleri ankom med skib fra København i juli 1839, og blev indsat i altertavlen af snedkermester Birkemose.¹⁰³

1895 blev altertavlen taget ned og henlagt i tårnet; (†)altermaleriet blev en tid anvendt som alterprydelse (jf. fig. 42). O. 1916 blev tavlen afgivet til Langelands Museum (uden inv.nr.).¹¹⁵

(†)Altermaleri (fig. 52), 1838, signeret og dateret i nedre højre hjørne af Heinrich Eddelien (»HEddelien 1838«; de to første bogstaver er sammenskrevet).¹¹⁶ Skænket af prins Christian Frederik (Christian VIII), daværende guvernør over Fyn og Langeland.¹¹⁷ Maleriet, der viser Kristus i Emmaus, er udført i olie på lærred og måler 184×159 cm (lysmål 162×137 cm). Kristus, med gyldent hår og skæg, iklædt rød kjortel og hvid kappe, er vist frontalt siddende ved bordet med ansigtet vendt direkte mod beskueren og himmelvendt blik. I venstre hånd holder han brødet, højre er løftet i en velsignende gestus. Han flankeres af to disciple (Kleofas og Simon), vist i venstre side som en ældre mand med gråt hår og skæg, brun kjortel og blå kappe, i højre side som en sorthåret mand med brun kjortel og grønt slag. Alle tre har nøgne fødder; i forgrunden ses et par sandaler, yderligere et par skimtes bag disciplen til venstre. Motivet er sat i et interiør med flisegulv foran en teglstensmur og udsigt over bjergene i baggrunden. Maleriet er indsat i en sortmalet ramme med

forgyldte profiler. Under restaureringen 1895-97 tjente det som alterprydelse på †alterbord nr. 2; derpå (vel 1904) ophængt på skibets nordvæg (jf. fig. 88); nu på korsarmens østvæg.

†Altermalerier. 1) 1612, med ukendt motiv, muligvis Nadverens indstiftelse, indsat i altertavlens storfelt. Overmalet 1792.²⁷

2) 1792, malet af maler R. Klingenberg med en fremstilling af Nadverens indstiftelse,¹¹⁸ formentlig oven på †altermaleri nr. 1. Nedtaget 1839.¹¹⁹

Fig. 54. Kalk, 1689, med bæger fra 1833, skænket af borgmester Mogens Hansen (s. 1419). Foto Arnold Mikkelsen 2015. — *Chalice, 1689, with bowl from 1833, donated by Mayor Mogens Hansen.*

3-4(?)) 1792, malet af maler R. Klingenberg. At dømme efter overslaget over malerarbejdet 1792, synes der at være udført malerier af Syndefaldet og Korsfæstelsen i altertavlens topfelter, malet i lavt relief, oven på de oprindelige topfeltmalerier med samme motiv (jf. ovf.).²⁷ Antagelig har der været tale om grisaillemalerier, svarende til \dagger malerier på prædikestolen (s. 1434). Malerierne gav sig imidlertid ikke til kende ved den farvemæssige afdækning af det ene topfelt 1948; muligvis er de aldrig udført.¹⁰⁸ I modsat fald må de være overmalet 1839.

ALTERSØLV

Altersæt, omfattende kalk og disk af forskellig alder. *Kalken* (fig. 54), 1689, med nyere bæger (1833), er skænket af borgmester Mogens Hansen (jf. \dagger kirkegårdsmonument nr. 2).⁷⁴ Den 26 cm høje kalk har cirkulær fodplade, på hvis underside er graveret en vægtangivelse: »W 40½ lodt«. Foden er profileret og har graveret indskrift med kursiv: »Dend Welsignede Kalck Huilcken Wi Welsigne Er Hand Icke Christi Blods Delechthighed. 1. Corint. X. Vers. 16« (Velsignelsens bæger, som vi velsigner, er det ikke fællesskab med Kristi blod?); endvidere et kors. Det cylinderformede skaft har knop af barokform med seks spidstunger på over- og underside. En kanaleret krave danner overgang til det klokkeformede bæger, som på korpus har en knap synlig indskrift med skriveskrift: »Anno 1833 er denne Kalk omarbejdet og forøget med et lidet Beretelsestøi som Anno 1655 var skjenket af Anna Wistesen«. På fodpladens overside er to stempler: Det ene er et bymærke for Itzehoe i Holsten, det andet et mestermærke dannet af sammenskrevne bogstaver, muligvis »DHL«. ¹²⁰

Borgmester Mogens Hansen skænkede kalken til kirken 1689 sammen med \dagger disk nr. 1. Sættets samlede vægt var som angivet 40½ lod.⁷⁴ 1785 blev kalken repareret af guldsmed Abraham Hyphoff, Rudkøbing, idet den var brøstfældig på foden og havde 'temmelig mangel' på et sted, hvor den tidligere var blevet loddet.⁸⁶ 1833 udførte guldsmed Christian Eskildsen, Rudkøbing, en ny 'overdel' (d.e. krave og bæger) til kal-

Fig. 55. Disk, 1938 (s. 1419). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Paten*, 1938.

ken. Til arbejdet medgik en lille sølvkalk (\dagger sygesæt nr. 2).⁸⁶

Disk (fig. 55), 1938, 15,3 cm i tværmål. På foden er indskrift med reliefversaler: »Jeg er livets brød« samt motiv af et lam, i bunden et vinblad; alt i drevet arbejde. Under bunden er en graveret indskrift med antikva: »Rudkjøbing Kirke 1938 HM« ('HM' er sammenskrevet).

\dagger *Altersæt*, omtalt 1576, af forgyldt sølv.¹¹ 1695 nævnes, at sættet var 'gammelt' og ikke længere i brug; det kunne derfor sælges.⁷⁴ 1720 var det dog stadig i kirken.¹²¹ Den samlede vægt på kalk og disk var 36 lod.⁷⁴ Formentlig indgik sølvet herfra i støbningen af alterkande nr. 1 (jf. ndf.).

\dagger *Diske*. 1) 1689, skænket af borgmester Mogens Hansen sammen med kirkens kalk.⁷⁴ Disken vejede 6 lod, 3½ kvintin.¹⁵ 1799 blev den omstøbt til nr. \dagger 2.

2) 1799, udført af guldsmed Kield Nielsen, Rudkøbing, af sølvet fra nr. \dagger 1 med tilføjelse af yderligere sølv. Vægt 9 lod, 1 kvintin.¹⁵

Oblatæske (fig. 56), 1695, tilskrevet guldsmed Ove Mortensen i Svendborg,¹²² skænket af kirkeværgen Sten Jensen og hustru Karen Jacobsdatter.⁷⁴ 5 cm høj, 11,3 cm i tværmål, af ottetunget form. Længs lågkanten er graveret to sammenbundne grene med blomster og blade, bl.a. tulipaner og

Fig. 56. Oblatæske, 1695, skænket af kirkevæрге Sten Jensen og hustru Karen Jacobsdatter (s. 1419). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Wafer box, 1695, donated by churchwarden Sten Jensen and his wife Karen Jacobsdatter.*

valmuer, der omslutter giverindskriften med versaler: »Vdi Iesv nafn givet af Sten Iensen og Karen Jacobsdatter til Rvdkøbings Kirke 1695«. Æsken er beslægtet med en æske i Skårup Kirke (Sunds Hrd.), der bærer Ove Mortensens stempel.

Sygesæt. 1) (Fig. 57), 1841, udført af guldsmed Hans Jørgen Thrane, Rudkøbing, af *†*sygesæt nr. 1.¹²³ Den 13,1 cm høje *kalk* har cirkulær, profileret fod med standkant, skaft med godronneret midtknop og vandret buklet bæger. Om munden er indskrift med versaler for de oprindelige givere: »Denne kalck og disk hafver s(alige) Jørgen Vefvers hvstrv Margrete Iørgens oc hans børn samptlig bekostet og gifvet til Rvdkøbings Kircke anno 1618«. *Dysken* måler 10,5 cm i tværmål. Den er meget flad, og fanens yderkant er ombukket og stærkt bulet. Sygesættet opbevares i det oprindelige *futteral* fra 1618. Det blev 1841 beklædt med brun fløjel indvendig og mørke-

brunt læder udvendig, ligesom beslagene af messing blev istandsat.¹²⁴

2) (Fig. 58), 1858, af sølvplet. *Kalken*, 10,3 cm høj, har cirkulær, profileret fod, skaft med to ringe på midten og krave foroven, hvori bægeret hviler. Under bunden er to stempler: »HCD« og »58«, antagelig for elektropletfabrikant H. C. Drewsen, København, 1858. *Dysken*, 6,8 cm i tværmål, har tilsvarende stempler under bunden. Opbevares i cylinder af sort pap.

3) (Fig. 59), 1895, udført af guldsmed Peter Hertz' (1834–85) efterfølgere i København. *Kalken*, 10,3 cm høj, har cirkulær, profileret fod, hvorunder tre stempler: Bymærke for København 1895, mesterstempel for Peter Hertz (*Bøje* nr. 1420) og gardejnmærke for Simon Groth. Skaftet har flad midtknop, og på bægeret, der har profileret mundingsrand, er graveret et kors; på dets underside er stempler svarende til fodens.

Fig. 57-58. Sygesæt. 57. Nr. 1, udført 1841 af guldsmed Hans Jørgen Thrane, Rudkøbing, med tilhørende futteral (s. 1420). 58. Nr. 2, 1858 (s. 1420). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Chalices and patens for the sick*. 57. No. 1, made in 1841 by the goldsmith Hans Jørgen Thrane, Rudkøbing, with accompanying case. 58. No. 2, 1858.

Disken, 7 cm i tværmål, har graveret cirkelkors på fanen. Under bunden er stempler som på kalken. Sættet opbevares i en cylinder af sort pap.

4) (Fig. 60), o. 1910-20, udført på Württembergische Metallwarenfabrik, Geislingen an der Steige, bestående af en kalk af sølvplet og en vinflaske af glas med låg af sølvplet, der passer ned i kalkens bæger; samlet højde 13,5 cm. Den 10,2 cm høje *kalk* har cirkulær fod, skaft med midtring og glat bæger. Under fodens bund er tre

stempler, det ene fabriksmærket med bogstaverne »WMFG« samt en strudselignende fugl, det andet med bogstaverne »IO« og det tredje med et »d(?)« (fig. 108). Vinflasken er 7,5 cm høj og forsynet med et kuplet skruelåg med rum til oblater, som foroven er smykket med kuglestav.¹²⁵

†*Sygesæt*. 1) 1618, skænket af Margrete, enke efter Jørgen Væver, og parrets børn.⁷⁴ Vægt 16 lod. 1690 blev Johan Guldsmed (Johan Christensen Wilde) betalt for 'en del', han havde forbed-

Fig. 59-60. Sygesæt. 59. Nr. 3, 1895, udført i guldsmed Peter Hertz' værksted i København (s. 1420). 60. Nr. 4, o. 1910-1920, fremstillet på Württembergische Metallwarenfabrik (s. 1421). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Chalices and patens for the sick*. 59. No. 3, 1895, made at the goldsmith Peter Hertz' workshop in Copenhagen. 60. No. 4, c. 1910-1920, made at Württembergische Metallwarenfabrik.

Fig. 61. Alterkande nr. 1, 1751, udført af guldsmed Abraham Hyphoff, Rudkøbing (s. 1422). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Altar jug no. 1, 1751, made by the goldsmith Abraham Hyphoff, Rudkøbing.*

ret på 'den lille kalk',¹⁵ og 1744/45 reparerede Hans Guldsmed (Hans Hansen) sygekalken (dvs. denne eller \dagger sygesæt nr. 2).¹⁵ Sættet opbevaredes hos præsten; sammen med det anvendtes \dagger vinbeholder nr. 1.⁷⁴ 1841 blev det 'forandret' (dvs. omsmeltet) til sygesæt nr. 1.

2) 1655, skænket af Anna Wistesens,¹²⁶ af sølv, uforgylt. Bestående af kalk og disk med en samlet vægt på 10 lod.⁷⁴ Sættet opbevaredes hos kappellanen, og sammen med det anvendtes \dagger vinbeholder nr. 2.⁷⁴ 1786 udførte bogbinder Probst et \dagger futteral.⁸⁶ 1833 blev sølvet brugt til et nyt bæger til alterkalken (jf. ovf.).¹⁵

Alterkander. 1) (Fig. 61), 1751, udført af guldsmed Abraham Hyphoff, Rudkøbing, af sølv fra kirkens \dagger altersæt samt \dagger alterkande nr. 3. Den 31 cm høje kande, af sølv med hank og lågknop af ibenholt, har cirkulær, profileret fod på tilsvarende fodplade. På det skålformede korpus, der har profileret foroven, er en indprikket indskrift med skriveskrift: »Denne Kande som schal bruges ved

Herrens Nadvere i Rudkiøbings Kirche er gjort 1751 af en mindre Kande som var givet 1670 af Hans Knudsen Borger i Rudkøbing og hans Hustru Inger Christopher Datter til samme Brug. Men i mange aar har været ubrugelig, til Dends Forbedring er taget et gammel forgyldt Kalch og Disch, som mand veed ingen givere til«. Under bunden af korpus er to mesterstempler for Abraham Hyphoff (*Bøje* nr. 4609). Halsen er glat, hanken svejftet og låget kuplet med profileret lågknop.

Kanden er som angivet udført 1751 af guldsmed Abraham Hyphoff,¹²⁷ og året efter leverede Jens Handskemager et \dagger futteral dertil.¹⁵ 1787 blev kanden repareret af Hyphoff med bl.a. en ny hank,⁸⁶ 1839 af guldsmed Christian Eskildsen,³² og 1844 af guldsmed Martin Larsen, der forsyndede den med ny hank og knop af ibenholt.³²

2) (Fig. 62), 1844, fra Den Kongelige Porcelænsfabrik.³² 32 cm høj, sort med forgyldt kant og tilsvarende kors på korpus. Under bunden er et fabriksmærke.

\dagger Alterkander og vinbeholdere. 1-2) 1600-tallet, to små flasker af tin, anvendt sammen med \dagger sygesæt nr. 1-2.⁷⁴

Fig. 62. Alterkande nr. 2, 1844, fra Den Kongelige Porcelænsfabrik (s. 1422). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Altar jug no. 2, 1844, from the Royal Porcelain Factory.*

Fig. 63. Alterstager nr. 1, 1585, skænket af stiftslensmand Laurids Brockenhuus (s. 1423). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Altar candlesticks no. 1, 1585, donated by Lord Lieutenant sheriff Laurids Brockenhuus.*

3) 1670, af sølv, skænket dette år af Hans Knudsen og hustru Ingrid Christophersdatter. Kanden, der vejede 32 lod, havde et lille, forgyldt krucifiks på låget.⁷⁴ 1751 blev sølvet anvendt til alterkande nr. 1 (jf. ovf.).

4) 1769, en stor, firkantet flaske af glas til at hente altervin i.⁷⁴

†*Skeer*. 1) 1820, udført af guldsmed Christian Eskildsen, Rudkøbing.⁸⁶ 2) 1914/15, en 'altervinske'.¹⁰²

†*Alterskåle*. 1) Formentlig o. 1850 (jf. alterkande nr. 2). Af sort porcelæn med guld Kors.¹⁰² 2) 1914/15, af sølv.¹⁰²

ALTERUDSTYR

Alterstager. 1) (Fig. 63), 1585, ifølge kilder fra 1700-tallet skænket af stiftslensmand Laurids Brockenhuus (og hustru Karen Skram, jf. note 130).¹²⁸ De 35,5 cm høje stager (inkl. lysepig) hviler på tre kugleformede ben, der ved en stav med et riflet, ringformet led er fastgjort til en stærkt profileret fod.¹²⁹ Nederst på hver fod ses to næsten udpudsede våbenskjolde samt årstallet »1585«.¹³⁰

Endvidere balusterskaft med et skålformet led forneden og et vaseformet foroven samt flad lysekål hvorunder nyere ejerindskrift med versaler: »Rudkøbing Kirke«. 1720 var stagerne giver glemte, og de blev da beskrevet som to lysestager af messing 'med 2 små våbener på, som ingen i disse tider kender'.¹³¹ 1723 reparerede Poul Urmager den ene.¹⁵ 1893 blev stagerne indvendig fyldt med 20½ pund bly.³² Beslægtede stager, dog noget højere, findes i Nr. Sandager Kirke (Odense Amt).

2) (Fig. 64), 1850, leveret af hofgørtler Herlov Dalhoff, København, for 40 rbdlr.¹⁰³ Af bronze, 72 cm høje (inkl. lysepig). Stagerne har tresidet, konkav fod med højt postament med midtrosetter; dette hviler på tre løvefødder, imellem hvilke er bladranker i gennembrudt arbejde. Skaftet er

Fig. 64. Alterstager nr. 2, 1850, leveret af hofgørtler Herlov Dalhoff, København (s. 1423). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Altar candlesticks no. 2, 1850, supplied by the court brazier Herlov Dalhoff, Copenhagen.*

formet som en balustersøjle med akantusdekoreret base, prydbælte og krave hvorover flad lyse-skål. Stagerne svarer til C. C. Peters' alterstager i Vor Frue Kirke i København (*DK KbhBy* I, 186), om end de er noget lavere.¹³² De anvendtes på alteret (jf. fig. 45 og 53). Nu i kisterummet.

Syvstage (fig. 65), 1919/20, gave fra »en Kreds af Venner indenfor K.F.U.M.«.¹⁰² En såkaldt 'Nyropstage' fra Lauritz Rasmussens Bronzestøberi i København, 49 cm høj, af messing, med cirkulær, profileret fod, cylinderskaft med fladtrykt kugleled fornedet og leddede arme. Mellem armene er et ornamentbånd i gennembrudt arbejde.

Andre stager. I korets vægnicher står et antal nyere messingstager af varierende udformning.

Andre †stager. 1) Omtalt 1695, en gammel lysestage af kobber.¹³³ Måske identisk med en stor, gammel, ubrugelig lysestage af »Manggod« (blandingsgod), der 1720 fandtes i sakristiet.¹³⁴ 2) Omtalt 1720, en lille lysestage af messing, der an-

Fig. 65. Syvstage, 1919/20, fra Lauritz Rasmussens Bronzestøberi, København, skænket af KFUM (s. 1424). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Seven-branched candelabrum, 1919/20, from Lauritz Rasmussens Bronzestøberi, Copenhagen, donated by YMCA.*

vendtes til at sætte lys i ved froprædiken. Stagen opbevarede i sakristiet.¹³⁴

†*Ildkar*, omtalt 1695, en lille »Metall Tingest«, anvendt til at hente ild i til at tænde alterlysene (jf. *DK Ribe* 1552 og 2022).⁷⁴ Det blev opbevaret i koret.

†*Alterbøger*. 1–3) 1576 nævnes en bibel, en alterbog og et graduale.¹¹ 4–5) 1695 omtales en ny alterbog og en ny ritualbog (en ældre ritualbog fandtes hos kapellanen).⁷⁴ 1701 blev alterbogen indbundet af bogbinder Jens Krøger, 1716 af Laurids Bogbinder.¹⁵ 1720 var den ødelagt af rotter og måtte atter repareres hos en bogbinder.¹³⁴ 1723 blev den fornyet.¹⁵ 6) År 1700 anskaffedes Thomas Kingos graduale (1699).⁷⁴ Formentlig dette, der 1720 beskrives som 'gammelt, opslidt og fordærvet'. Det lå på bogstolen (jf. ndf.).¹³⁴ 7) Omtalt 1720, en gammel, opslidt salmebog.¹³⁴ 8) 1761 leverede C. Schiøler en alterbog i sort fløjlsbind og med tilhørende futteral.²⁸

†*Bogstole*. 1–2) Omtalt 1685 som ganske brøstfældige. Bogstolene blev repareret med brædder og egetræ til foden.¹⁵ Fra midten af 1700-tallet omtales kun den ene, der stod i koret, og hvorpå kirkens graduale lå.²⁸

Messehagler. *1) (Fig. 66), 1771, syet af Sofia Kalf, af høj rød fløj med for af rosenfarvet taft.²⁸ Hagelen er kantet med en vævet mønsterbort af guldråd og har på ryggen et kors med omhyggeligt tilpassede korsender og fod af samme materiale. Kirken betalte 50 rdlr. for hagelen samt yderligere 2 mark til Peder Kroman i Marstal for fragt af den kasse, hagelen blev sendt i.⁸⁶ I Langelands Museum (inv.nr. D2272).

*2) (Fig. 67), 1870, syet af skrædder C. Rasmussen, af rød silkefløj med for af grå silke (fornyet), kantet med guldgaloner. På ryggen et tilsvarende kors med fod og tilspidsede korsender.¹³⁵ I Langelands Museum (inv.nr. D2273).

3) (Fig. 68), 1918, givet af en anonym,¹⁰² af mørkerød fløj med rødt for, kantet med guldgaloner og med tilsvarende kors på ryggen.

4) O. 1925–40, af grøn silkebrokade med grøn-gyldent for. På forsiden et antoniuskors af smalle guldgaloner, på ryggsiden et latinsk kors af bredere galoner. I korsskæringen en applikation af Korslammet, udført i metaltråd.

Fig. 66-67. Messehagler. 66. Nr. *1, 1771, syet af Sofia Kalf (s. 1424). 67. Nr. *2, 1870, syet af skrædder C. Rasmussen (s. 1424). I Langelands Museum. Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Chasubles. 66. No. *1, 1771, sewn by Sofia Kalf. 67. No. *2, 1870, sewn by the tailor C. Rasmussen.*

5-6) 1970, syet af Vivi Diemar, skænket til kirken 1983 af sognepræst Mogens Lund. Haglerne er hhv. af gammelrosa uld med rosa for og gylden uld med gyldent for. Førstnævnte har på ryggen et indvævet kors i lysere rosa og sølvtråd med aftryk af Frelserens hoved, hænder og fødder, sidstnævnte et lodret bånd i lysere gul med sølvtråde flankeret af to små ornamenter. Begge hagler har indvendig broderet signatur og årstal i nakken: »Vivi 1970« og derunder i sort fraktur: »Til Rudkøbing Kirke fra Mogens Lund Advent 1983«.

7) (Fig. 69), 1976, syet af Vivi Diemar i tidstypisk design af grøn, gul og brun velour i lodrette og vandrette bånd, der på rygsiden danner et stort kors. I korsskæringen er en søllignende applikation af tilsvarende stof, dekoreret med små cirkelornamenter, udført med guldtråd, der gentages i to lodrette baner langs korsstammen. Olivengrønt for. Indvendig i nakken med stikkesting »Vivi 1976«.

†Messehagler. 1) Omtalt 1576, af damask.¹¹

2) Formentlig 1600-tallets tredje fjerdedel, skænket af rådmand Niels Madsen Bang (jf. Tømbedsstol nr. 6, s. 1438).¹³⁶ Hagelen var syet af sort og rødt kaffa (dvs. fløjls- eller plysagtigt stof) og smykket med giverens og hans hustrus navne.⁷⁴ 1683 blev den repareret.¹⁵ Tilsyneladende kasseret for 1720.

3) 1694, skænket af Peter Feddersen fra Flensborg, af mørkebrun fløjel med 'påsyning og udredning'.¹³⁷ 1711 blev den kantet med nye bånd om halsen.⁸⁶

4) Omtalt 1720, af rød fløjel med broderet krucifiks på ryggen.¹³⁴ Hagelen blev solgt på auktion 1801 til en Rudolf Christensen.¹³⁸

Blandt †*messeskjorterne* var: 1-2) Omtalt 1695, gamle.⁷⁴ 3) 1694, skænket af Rasmus Hansens hustru, Kirsten Bertelsdatter.⁷⁴ 1705 blev Maren Lauridsdatter betalt for at tage ærmerne fra kirkens ældste messeskjorte og sætte dem i den gamle; formentlig denne, idet kirken året før havde anskaffet en ny skjorte (nr. 4).³²

Fig. 68-69. Messehagler. 68. Nr. 3, 1918 (s. 1424). 69. Nr. 7, 1976, syet af Vivi Diemar (s. 1425). Foto Arnold Mikkelson 2015. – *Chasubles*. 68. No. 3, 1918. 69. No. 7, 1976, sewn by Vivi Diemar.

ALTERSKRANKER

Alterskranke (jf. fig. 1), 1955, udført efter tegning af Marinus Andersen, bestående af flade, kantstillede tremmer af stål i et lige forløb under en håndliste af eg med tilsvarende hylde til alterbægre. *Knæfaldet* er af eg med løse hynder af brunt skind. Skranken er opstillet tværs over korets 1. fag og efterlader plads til indgang i begge sider.

(†)*Alterskranke*, 1896, udført efter tegning af Hector Estrup. Den 72 cm høje skranke af fyrretræ var femsided med to låger i de yderste fag. Bevaret er midterpartiet, der består af flade tremmer med skiftevis lodrette profiler og tovsnoning under en profileret håndliste. Bemalingen er dæmpet grøn med gule, brune og blå detaljer. Skranken blev nedtaget i 1950'erne og opbevares på loftet.

†*Alterskranker*. 1) Omtalt 1755, da 'læderet ved alteret', dvs. knæfaldet, blev repareret.³² 1780 skulle den repareres;²⁷ 1806 påsatte sadelmager Jørgen Fürfterling et nyt læderetræk med messingsøm.¹⁵ 1817 fik maler Fich betaling for at male skranken mahognifarvet og læderet sort.³² 1836 var den i dårlig stand.²⁶

2) (Jf. fig. 53), 1837, opstillet i rundbueform.²⁶ Skranken havde seks spinkle balustre af messing, der foroven løb ud i spiraloprullede flige; derover en håndliste. Balustrene blev leveret af Grønberg i København.³² I hver side var et oplukkeligt fag, helt af træ, med krydslagte tremmer og rundstave, mahognimalet; det ene af dem opbevares på loftet. Knæfaldet var betrukket med fløjl, der jævnlige blev fornyet. 1857 blev skranken malet.³² Nedtaget ved restaureringen 1895-97.

DØBEFONTE OG DÅBSUDSTYR

Døbefonte. 1) (Fig. 70), 1837,⁸⁶ fremstillet på Rendbjerg Teglværk ved Flensborg Fjord¹³⁹ og skænket af tidligere sognepræst og amtsprovst Hans Peter Egede Lund.¹⁴⁰ Af kunststen, 94 cm høj. Fonten, i nyklassicistisk stil, er udført som en næsten identisk kopi af en alabastdøbefont fra 1807 i Augustenborg Kirke (DK Sjy 2166).¹⁴¹ Den har cirkulær, profileret fod med egeløv under perlestav, skaftets nedre led er kanneleret, midtknoppen har form af en laurbærkrans, og det øvre skaffled udgøres af en krave af store akantusblade. Kummen har æggestav på undersiden og derover et bånd med ovale rosetmedaljoner hvorimellem

dobbelte liljer. Fonten er malet mørkegrøn; om mundingsranden er indskrift med lyse (oprindelig forgyldte) versaler: »Givet af amtsprovst Lund menighedens sognepræst fra 1812-33«.

1857 blev fonten istandsat, malet og bronzeret.³² 1969 blev den restaureret af billedhugger Vitus Nielsen, Lyngby, idet bl.a. foden blev fornyet. Den stod i koret (jf. fig. 88). 1971 blev den opstillet i korsarmen; nu i sakristiet og ude af brug.

2) (Jf. fig. 1), 1968, udført af billedhugger Ulf Rasmussen, Frederikssund. Fonten, af grå granit, 86 cm høj, er en monolit med kvadratisk fodplade, keglestubformet skaft med afskårne hjørner og bægerformet kumme med fire fremsprin-

Fig. 70. Døbefont nr. 1, 1837, udført på Rendbjerg Teglværk, skænket af tidligere sognepræst og amtsprovst H.P.E. Lund (s. 1427). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Font no. 1, 1837, made at Rendbjerg Teglværk, donated by former pastor and dean H.P.E. Lund.*

Fig. 71. Dåbsfad, o. 1550 (s. 1428). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Baptismal dish, c. 1550.*

gende ribber, inspireret af tulipanens frøkapsel.¹⁴² Fonten står midt i koret.

*(†)Døbefont (fig. 72), romansk, af gotlandsk kalksten og formentlig importeret fra Gotland. Kun foden er bevaret.¹⁴³ Den måler 25 cm i højden, den nedre diameter er 92 cm og den øvre 36 cm. Siderne er indadbuede. Ifølge *Rasmussen* blev 'den gamle døbefont af kampesten' bortsolgt 1836.¹⁴⁴ Foden blev dog fundet under gulvet ved en omlægning af dette 1856.¹⁴⁵ Den blev først henlagt på kirkegården, siden overført til Langelands Museum (inv.nr. D840).

Fig. 72. Fod fra *(†)døbefont, romansk (s. 1428). I Langelands Museum. Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Foot from *(†)font, Romanesque.*

†Døbefont, anvendt i kirken i hvert fald siden slutningen af 1600-tallet og frem til anskaffelsen af døbefont nr. 1, af træ. 1731 blev fonten, hvis giver da var ukendt, renoveret på byfoged Christopher Friederichsens bekostning,¹⁴⁶ og 1792 skulle den males 'som norsk marmor'.²⁷ 1836 beskrives fonten som værende i dårlig stand,²⁶ og det er antagelig denne, der med betegnelsen 'en træfod' blev solgt på auktion 1837.¹⁴⁷

Dåbsfad (fig. 71), o. 1550, sydtysk, af messing. 55 cm i tværmål. I bunden er en drevet fremstilling af Bebudelsen, omkranset af et bånd med en fem gange gentaget minuskelindskrift, en bort med indstemplede småblade og en akantusomvundet stav i drevet arbejde.¹⁴⁸ Fanen er prydet med indstemplede ornament, inderst i form af seksbladede rosetter, yderst liljer. Lignende fade med Bebudelsesmotiv og minuskelindskrift kendes fra talrige kirker; kombinationen med den sjældnere sete akantusstav kendes bl.a. fra fade i Tranebjerg (DK Holbæk 2595) og Ovsted (DK Århus 4573) kirker.¹⁴⁹ Fadet omtales tidligst i inventariet for 1695.²⁸ 1765 blev det loddet.⁷⁴

Dåbskande (jf. fig. 25), 1961,¹⁵⁰ af tin, 23 cm høj, cylinderformet med let udbuget korpus.

†Dåbskande, 1864, udført af kandestøber F. Sørensens.¹⁵¹ Af tin. 1895 blev hanken loddet.³²

†Fontelåg, tidligst omtalt 1682 ('dækslet på fonten'), af træ.¹⁵ 1787/88 blev det istandsat af snedker Hans Larsen.⁸⁶ 1792, da fonten skulle marmormales, skulle låget males »som et slags Træe; Thi af Steen kand det ey løftes«.²⁷

†Fontetæppe, 1867, skænket af borgmester Hans Carl Sager (jf. †lysekroner s. 1453).⁸⁶ Broderet.

KORBUEKRUCIFIKS

Korbuekrucifiks (fig. 73), o. 1530. Den 90 cm høje Kristusfigur hænger i let skrånende arme. Hovedet, med flettet tornekrone, er sunket dybt ned over højre skulder, øjnene er lukkede og munden åben. Håret har kraftige lokker, en enkelt falder frem over højre side af brystkassen. Benene er let bøjede med højre fod lagt over venstre; lænde-klædet er bundet i en enkelt knude på venstre hofte. Korstræet, 135 cm højt, er sekundært og muligvis udført i forbindelse med restaureringen

Fig. 73. Korbuekrucifiks, o. 1530 (s. 1428). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Chancel arch crucifix, c. 1530.*

1895–97. Det er langs siderne kantet med akan-
tusløv i gennembrudt arbejde; øverst på kors-
stammen er fastsømmet et skriftark.

Kristusfiguren fremstår med en nyere staffe-
ring,¹⁵² der omfatter sort hår og skæg, grønsort
tornekrone, grålig karnation med røde blodspor

fra vunderne og gråt lændeklæde. Korstræet er sortmalet, akantusløvet lysebrunt, skriftarket hvidt med sort versalindskrift: »INRI«.

Krucifikset har fællestræk med det langt større krucifiks i Vindinge Kirke (Vindinge Hrd.) fra o. 1530, der er tilskrevet den lybske billedskærer og maler Claus Berg i Odense.¹⁵³ Der er dog klare forskelle i forhold til Claus Berg, bl.a. den næsten brækkede hals, den mindre fyldige tornekroner og fravalget af lændeklædets folderige draperi med de flagrende snipper. Snarest er der tale om en beslægtet type, udført i et andet værksted.¹⁵⁴

Krucifikset må oprindeligt have hængt over indgangen til koret; siden 1611 vel over åbningen i \dagger korgitter nr. 1 (jf. ndf.). Formentlig ved nedtagelsen af \dagger korgitter nr. 2 (1837) ophængt på triumfvæggen (jf. fig. 45). I forbindelse med restaureringen 1895-97 ophængt over den midlertidige alterindretning (jf. fig. 42). Siden, muligvis 1933, hvor bemærkningen 'krucifiks flyttes' er noteret i synsprotokollen,⁸⁷ flyttet til skibets nordøsthjørne. Nu på skibets sydvæg.

\dagger KORGITRE OG -SKRANKER

\dagger Korgitre. 1) 1611, skænket af borgmester Niels Nielsen og hustru Anne Nielsdatter Panck (jf. \dagger epitafium nr. 1).¹⁰⁷ Gitterets nærmere udseende er ukendt, men antagelig har der været tale om faste sidepaneler med gitterværk, anbragt på hver side af et sæt fløjde. Det var formentlig opstillet tværs over korets vestfag ligesom nr. 2.

1673 skænkede rådmand Niss Feddersen og hustru Cathrine to lysearme, som blev fæstet til gitteret (\dagger lysearme nr. 1-2). 1682 var det sunket, hvorfor det blev hævet og forbedret, og 1708 måtte der mures under fodstykkerne, der var sunket meget i nordsiden.¹⁵ Gitteret må være nedtaget 1780.

2) 1780. Et syn forud for reoveringen 1780 fastslog, at der skulle udføres et 'rækværk' mellem kirken og koret, højst 2,5 alen (ca. 150 cm) højt, med udkelet fod, drejede eller udskårne piller, gesims og to døre.¹¹ Efterfølgende udførtes to nye dørfløje 'for koret' med tremmer eller balustre, samt to 'postamenter', dvs. piller, som de hang i; alt af træ. Pillerne var kronet af to vaser.²⁷ Det kan ikke udelukkes, at sidepartierne fra nr. 1

blev genanvendt. 1792 skulle 'lågerne og postamenterne' males med marmorering og vaserne som enten marmor eller kalksten.²⁷ Gitteret blev nedtaget ved restaureringen 1837 og pillerne solgt på auktion.¹⁵⁵

En $\star(\dagger)$ korsranke, 1837, af træ, synes at have afløst \dagger korgitter nr. 2 som markering af skellet mellem kor og skib.¹⁵⁶ På fig. 45 og 53 anes en lav, rektantet mægler (med hængsler) foran stolestaderne på hver side af indgangen til koret. Et fag, bestående af tætstillede, kegleformede balustre under en håndliste og med hængsler i den ene side, som opbevares på loftet, kan stamme fra denne skranke. 1857 blev balustrene bronzeret og gelænderet malet mahognifarvet.³² I forbindelse med restaureringen 1895-97 synes korsranken kortvarigt at have fungeret som alterskranke, forsynet med knæfald (jf. fig. 42).¹⁵⁷ Det bevarede fag fremstår med sortmalede balustre og mahognifarvet rammeværk.

PRÆDIKESTOL

Prædikestol (fig. 74-76), anskaffet 1608 og stafferet 1613.¹¹⁰ Stolen, i højrenæssance, består af en kurv med underbaldakin og himmel, begge med skåret årstal 1608. Hertil kommer en opgangstrappe fra 1950'erne. Et (\dagger)opgangspanel, udført ved restaureringen 1895-97 med anvendelse af ældre dele, opbevares i tårnet.

Kurven udgør fem sider af en ottekant mod kirkerummet, mens det sjette fag er opsat vinkelret mellem kurven og væggen. De to sidste fag er optaget af opgangen og væggen. De enkelte fag adskilles af glatte søjler med korintiske kapitæler og prydbælter med beslagværk med bosser, rosetter og et enkelt diademhoved. Storfelternes arkader har portalindramning med profilerede kapitæler, og sviklerne udfyldes af rosetter. De relativt høje postamentfelter, der adskilles af rektantede fremspring med bosser, har latinsk indskrift med reliefversaler (delvis sammenskrevne) i form af skriftsteder, fra opgangen (øst): »Verbvm Iehova manet in æternvm. Esai XL« (Jehovas ord

Fig. 74. Prædikestol, 1608 (s. 1430). Foto Arnold Mikelsen 2015. – *Pulpit, 1608*.

forbliver til evig tid, Es. 40); »Et est vera lvcerna pedibvs nostris/ delitiæ cordis et viri consiliarii. Psal: CXIX« (og er en sand lygte for vores fødder/ hjertets fryd og rådgivere. Sl. 119); »Beatvs qvi in hoc meditatvr die ac noct[!]/ florebit vt arbor secvs rivos plantata: Psa: I« (Lykkelig er den, der grunder på det dag og nat/ han vil blomstre som et træ, der er plantet ved bækken, Sl. 1); »Nec videbit mortem in æternvm. Ioha:VIII« (og skal aldrig i evighed se døden. Joh. 8.). Under postamentfelterne er små hængestykker, dannet af volutbøjler og rosetter. Det tredje fra øst har skåret årstal »1608«, de øvrige er prydet med bosser og rosetter. Kurvens smalle frisefelter adskilles af retkantede, bosseprydede fremspring under en forkropet, profileret håndliste.

Underbaldakinen (fig. 76) er svejftet og fagdelt af ribber, der forneden er samlet med en ring; den afsluttes nederst af en profileret knop.

Opgangen er en enkel trappe af nåletræ. Et (†) *opgangspanel* (jf. fig. 88), 1895, med genanvendelse af ældre dele, har to fyldinger svarende til kurvens storfelter med portalindrammede arkader og rosetter i sviklerne; øverst en profileret håndliste med tandsnit. Panelet afsluttes ved indgangen af en kanneleret pilaster på højt postament, kronet af en kugle. Rammeverket er malet med blå, gråt, grønt, rødt og forgyldning, arkadefelterne med rødbrunt. Panelet opbevares i tårnet.

Himlen er ottekantet. Frisen, der har tandsnitsgesims foroven og trekløverbort i gennembrudt arbejde forneden, bærer latinsk indskrift i form af et skriftsted med delvis sammenskrevne reliefversaler: »1608 clama ne cesses:/ exalta vocem vt tvba/ annvncia popvlo meo/ scelera eorvm:/ et domvi Iacob/ peccata eorvm. Esa 58« (Råb af fuld hals, spar ikke på stemmen, løft din røst som hornet! Forkynd mit folk dets overtrædelse og Jakobs hus dets synder. Es. 58). På hjørnerne står vasselignende småspir på retkantede konsoller; mellem dem er trekantgavle med volutbøjler, kronet af ovale spir. Loftet har kassetteudsmykning omkring en stor roset.

Stafferingen af prædikestolens rammeværk er udført 1956–57 af kirkemaler Einar V. Jensen som en rekonstruktion af den oprindelige farvesætning fra 1613.¹⁵⁸ De dominerende farver er

dæmpet grønt og rødbrunt med detaljer i blå, klart rødt, forgyldning og forsølvning samt lasurer. Søjleskafterne er hvide og skriftfelterne blå med forgyldte indskrifter. I kurvens storfelter er oprindelige, genfremdragne malerier med scener fra Passionen, der kan være udført af den samme maler, som udførte malerierne på altertavlen.¹⁵⁹ Fra opgangen ses Bønnen i Getsemane, Hudflettelsen, Nedtagelsen fra korset, Opstandelsen (jf. fig. 75) og Himmelfarten (kun delvis bevaret), mens feltet nærmest sydvæggen står umalet med få farvespor af et ↑maleri. Malerierne er holdt i dæmpede, brunlige farvetoner med anvendelse af rødt og grønt i dragterne. Kurvens frisefelter har indskrift på latin i form af et skriftsted med kursiverede delvis sammenskrevne versaler: »Si qvis diligit me/ sermonem mevm serva[!]/ et pater mevs diligit e[!]/ et ad evm veniemvs/ et mansionem apvd evm/ aciemvs[!] Iohan: 14« (Den der elsker mig, vil holde fast ved mit ord, og min fader vil elske ham, og vi skal komme til ham og tage bolig hos ham Joh. 14). Underbaldakinen er malet med grøn lasur og hvide profiler, mens selve baldakinen står umalet med spor af ældre rankemaleri, udført med rødbrun farve (jf. fig. 76). Himlen er farvesat som kurven; loftet er blå og dets profiler fremhævet med hvidt, rødt og forgyldning.

En farveundersøgelse foretaget 1951 på kurvens storfelt nærmest opgangen viste spor af i alt seks ældre stafferingslag.⁹⁶ Over det oprindelige maleri af Bønnen i Getsemane lå en hvidlig bemaling med tyndåret marmorering. Derover fandtes et grisaillemaleri (brunlig farve på hvidlig bund) af evangelisten Mattæus, udført 1792 (jf. ndf.), og derover først et hvidligt lag (1837), efterfulgt af et okkergult (1857) (jf. også fig. 45). 1896 blev prædikestolens rammeværk malet med grå, blågrå, grøn og rød farve samt forgyldning, mens storfelterne stod i ensfarvet blågrå (jf. fig. 88).

Tilblivelse og senere ændringer. Prædikestolen blev anskaffet 1608 på kirkens bekostning og

Fig. 75. Hudflettelsen, Nedtagelsen fra korset og Opstandelsen. Detaljer af prædikestol (s. 1432). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *The Flagellation, The Deposition from the Cross and The Resurrection. Details of pulpit.*

stod tilsyneladende uden staffering de første år indtil 1613, da den blev malet, formentlig i forbindelse med donationen af en ny altertavle (jf. ovf.). 1702 blev snedker Hans Madsen betalt for at afstive prædikestolen med egebrædder,⁸⁶ og 1718 nævnes, at den burde renoveres.¹¹¹ På et tidspunkt (før 1792) må kurvens oprindelige storfeltmalerier være overmalet med marmorering (jf. ovf.), hvilket dog ikke synes bevidnet i kirkens regnskaber. En *†skammel* med fløjlsbetræk, som præsten kunne have hos sig i kurven, anskaffedes 1761.²⁸ 1765 leverede Niels Steensen to store jernankre til at holde prædikestolen fast til muren og fire hjørnebånd til forklædningen (dvs. kurvens forside),¹⁰⁰ og i forbindelse med arbejderne i kirken 1780-81 nævnes, at prædikestolen skulle repareres.²⁷

1792 blev prædikestolen malet af maler R. Klingenberg med lasurer, forgyldte indskrifter og blåt loft. I kurvens storfelter udførte han grisaille-malerier af de fire evangelister, illusionistisk malet som basrelieffer med brunlige farver på hvidlig bund (jf. også *†altermalerier* nr. 2-4).¹⁶⁰ 1796/97 leverede snedker Peder Jørgensen en ny dør for opgangen og ændrede trinene.¹⁵ 1837 blev stolen repareret af snedkermester Birkemose (bl.a. 'forhøjningerne i prædikestolen'), der også udførte en ny trappe og forsynede kurven med en ny (*†*)*bogstol*, udformet og malet som en bibel (nu på loftet) (fig. 77).³² Samtidig blev stolen malet; antagelig dækkedes grisaillemalerierne på dette tidspunkt. 1849 blev søjlerne malet hvide med forgyldte kapitæler og prydbælter,³² og atter 1857 maledes prædikestolen.³² 1877 leverede snedker

Fig. 76. Underbaldakin. Detalje af prædikestol (s. 1432). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Sub-canopy. Detail of pulpit.*

Fig. 77. (†)Bogstol fra prædikestol, 1837, udført af snedkermester Birkemose (s. 1434). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – (†)Lectern from pulpit, 1837, made by the cabinetmaker Birkemose.

Winther en ny læsepult, beklædt med plys og kantet med guldgaloner.¹⁶¹ 1895 udførtes et nyt (†)opgangspanel (jf. ovf.),¹⁵⁷ som blev nedtaget igen ved restaureringen i 1950'erne, hvor den nuværende opgang er udført. Samtidig fornyede man to hængestykker på kurven og to topspir på himlen. Endelig blev storfelternes malerier fremdraget af Einar V. Jensen, der også farvesatte rammeværket på grundlag af de oprindelige farvespor.

*†)Timeglas (fig. 78), 1786/87, skænket af købmand Peter Hansen.⁸⁶ Timeglasset, hvoraf kun stativet er bevaret, måler 21,5×32 cm og er udført af træ; en del af den bageste venstre side er afbrækket og det resterende er stærkt ormædt. Stativet består af fem spinkle, drejede balustersøjler mellem udsavet fod- og topplade; bagklædningen har udsavede hjerter. Det er rødmalet med forgyldte detaljer; på oversiden er giverindskrift med sort antikva: »er givet af P. Hansen Kirke Verge« (de sidste to ord tilføjet med gotisk håndskrift). De fire glas, der ifølge påskrift med blyant i stativets bund og top talte henholdsvis '1/4', '2/4', '3/4' og '4/4' af en time, er gået til. Timeglasset har været monteret på eller ophængt umiddelbart ved siden af prædikestolen. Nu i Langelands Museum (inv.nr. 8718:001).

Blandt †prædikestolsbeklædningerne kan nævnes: 1) 1689, skænket af rådmand Hans Horneman i Næstved, af grønt plys.¹⁵ 1702 blev der købt grønt plys til at forbedre den »omhengende Kappe« på prædikestolen, og Christopher Skrædder blev betalt for at sy den.⁸⁶ 1720 beskrevet som 'næsten opslidt'.¹³⁴ 2) 1726, skænket af kirkevæрге Gregers Lind og hustru Margrethe Lütke, af rødt plys, som erstatning for nr. 1, der var ubrugelig.¹⁵ 3) 1817, af karmoisinrød fløjl, anskaffet i anledning af reformationsjubilæet.³² 4) 1843, af rød bomuldsfløjl med gule eller gyldne frynser.⁸⁶ 5) 1849, udført af G. Frederiksen, af rød silkefløjl med guldkniplinger.³² 6) 1857, leveret af J. J. Gammeltoft & Co.'s Mode og Manufakturhandel, af velour d'Utrecht og kantet med guldtresser.³²

STOLESTADER M.M.

Stolestader (jf. fig. 44, 83 og 85), 1780–81, antagelig udført af snedker Jesper Clausen Bossel, Odense (jf. ndf.), ombygget 1837 og 1896. Endegavlene afsluttes foroven af en nyere (1837) trekantgavl på et profilled og har herunder en højrektangulær profilindrammet fyldning. Heri er sekundært (1958) indsat indskriftplader (jf. ndf.). Ryggene har tværrektangulære fyldninger (en enkelt dog rundbuede fyldninger svarende til panelerne ndf.).

Fig. 78. *†)Timeglas, 1786/87, skænket af købmand Peter Hansen (s. 1435). I Langelands Museum. Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *†)Hour-glass, 1786/87, donated by the merchant Peter Hansen.

Stolestaderne er opstillet langs skibets vægge med 14 rækker i syd (de to forreste afkortet af hensyn til prædikestolen) og 12 rækker i nord, idet den nordre række afbrydes af åbningen til korsarmen. Her er staderne opstillet med syv rækker langs østvæggen og seks rækker langs vestvæggen. Mod koret afsluttes hver række af forpaneler med rektangulære fyldinger, mens nordrækkens for- og bagpanel, der flankerer indgangen til korsarmen, har rundbuede fyldinger. Endelig er der langs sydvæggen paneler af vandrette brædder med påsatte gavlmærker, mens panelerne langs nordvæggen og i korsarmen er af lodrette brædder med indsatte gavle.

Staffering. Stolestadernes lysegrå bemaling er fra 2004. Gavlenes plader, med staffering fra 1958, har i skibet indskrift med salmevers, fortrinsvis af Grundtvig, udført med forgyldte versaler på rød bund (jf. fig. 44 og 85); i korsarmen med præsternes navne siden 1476, anført med hvid skriveskrift på lyseblå bund og altså tilsammen dannende en *præsterækketavle*. De to forreste gavle i skibet har motiv af flyvende duer, udført i guld på rød bund, mens de to forreste gavle i korsarmen har indskrift med skriveskrift på rød bund, på den vestre som indledning til præsterækken: »I går vi kom, i morgen alt er vore dage sammentalt«, på den østre som afslutning: »Tjenerne skifter. Herren bliver«. På sæderne ligger røde hynder.

De første år stod staderne umalede; 1792 blev de malet ind- og udvendig med perlefarve og særlig fremhævelse af gavlenes oprindelige *†*muslingeornament (jf. ndf.) samt forsynet med numre.²⁷ De blev nymalet efter ombygningen 1837 og igen 1857.³² 1895 blev de malet lyse med mørke fyldingsfelter (jf. fig. 88),³² og i anden halvdel af 1950'erne blev stolegavlene i skibet malet røde og ryggene brungule, mens gavlene i korsarmen samt alle panelerne blev malet lysegrå; endvidere blev pladerne i gavlfyldingerne tilføjet (jf. også fig. 109).¹⁵²

Tilblivelse og senere ændringer. Som led i den omfattende renovering af kirken 1780 udførtes 34 nye stole i skibet og 17 i korsarmen, alle med fødder, underlag og gulv af fyrretræ samt døre med beslag og låse. Til hver stol leveredes desuden en murstift til at fastgøre stolen i væggen med. Endelig skulle

der udføres 16 klapsæder til montering på stolene i korsarmen.¹⁶²

Stolestaderne er antagelig udført af snedker Jesper Clausen Bossel, Odense, som leverede overslag til arbejdet. De blev udført i Louis Seize-stil med endegavle, der foroven kronedes af et udskåret muslingeornament.¹⁶³ Dørene havde rundbuede fyldinger svarende til de bevarede paneler (jf. ovf., jf. fig. 45).

Den oprindelige opstilling fremgår af en stolestadeoversigt fra 1796. I skibets sydside var 15 mandsstole, i nordsiden 18 kvindestole; i begge sider var den bageste ved vestvæggen ombygget til en *†*lukket stol (jf. ndf.). Sydsidens stolerække var afbrudt ved indgangen til *†*våbenhuset, mens nordsidens havde et ophold ved åbningen til korsarmen. I korsarmens vestside fandtes ti kvindestole, hvoraf den bageste var lukket og forbeholdt øvrigheden, i østsiden otte kvindestole.¹⁶⁴

Det pålagdes gentagne gange kirkeværgen at sørge for at få udlejet stolene,¹⁵ og 1790 blev det indskærpet, at de af menigheden, der havde råd til at leje stolestader, burde overtage de nu engang tilgængelige stader og beholde dem, indtil der efterhånden blev andre og bedre stolestader ledige.³² 1819/20 var der atter restancer på stolestadeindtægterne, angiveligt fordi 'adskillige af indbyggerne har været misfornøjede med de dem anviste stolestader' og nægtede at betale.¹⁵ I forbindelse med prins Christian Frederiks (Christian VIII) besøg i kirken 1835 fik snedkermester Birkemose betaling for at 'forene' to af de forreste stole i kirken til én og bagefter adskille dem igen.³²

Ved restaureringen 1837 blev stolestaderne istandsat af snedkermester Birkemose. Gavlenes halvrunde muslingeornament blev nedtaget og erstattet af den nuværende trekantgavl. Samtidig blev staderne i skibet afkortet 6 tommer (ca. 15 cm) mod væggene for at gøre midtergangen 'bredere og mere bekvem' for ligprocessioner.²⁶ Opstillingen omfattede derefter 18 mandsstole i skibet, hvoraf de to bageste var lukkede, og 15 kvindestole, hvoraf den bageste var lukket. I korsarmens østside fandtes ni stole, hvoraf de første fire var for kvinder, de næste fire var gratis stole

for mænd, og den bageste var en lukket stol. I vestsiden var de fire første stole kvindestole, de følgende fire gratis for kvinder og den niende en lukket stol.³² 1840 udstyredes mandsstolene med lister med *†hatteknager* langs væggen, og 1844 tilpassede snedkermester Birkemose alle stolestadedørene.³² I anden halvdel af 1800-tallet ophørte udlejningen af stolestader gradvis, og 1906 blev alle stader givet fri.¹⁶⁵

1895 blev stolene ombygget med 'hult' sæde og skrå ryg, dørene fjernet, og der opsattes paneler langs væggene. Arbejdet udførtes af snedker J. Winther.¹⁶⁶ Samtidig blev syv stole bagest i korsarmen nedtaget. 1958 monterede man de nævnte plader med indskrift, udført af Einar V. Jensen, på gavlene.⁸⁵

†Stolestader. Antagelig anden halvdel af 1500-tallet. Stolenes opstilling fremgår af en oversigt fra 1634: I skibet fandtes 16 mandsstole i syd og 19 kvindestole i nord; stolerækkerne må have haft ophold ved indgangen til hhv. *†våbenhuset* og korsarmen. I korsarmen var der ti mandsstole i vest og otte kortere kvindestole i øst. Endvidere omtales stolestader på *†orgelpulpituret* og på *†pulpituret* i korsarmen (s.d.).²⁷

1682 blev forpanelet på den forreste mandsstol ved koret repareret.¹⁵ 1709 monterede snedker Hans Madsen 20 klapper af egetræ, der kunne slås ned og danne sæde for fattige, på stolene.¹⁵ 1718 nævnes, at stolestaderne, især i nordsiden, burde renoveres.¹¹¹

Stolestadereglementer m.m. 1633 udfærdigede provst, borgmester og råd sammen med 12 borgere et stolestadereglement.¹⁶⁷ Det fremgår heraf, at borgerne i 1625 pga. kirkens 'forbygning' (dvs. ombygning) havde opgivet deres vante stader og betroet ovennævnte at fordele dem igen, hvilket man dog ikke var nået til enighed om. Det fastslås bl.a., at de, der tidligere havde købt et stolestade i kirken, skulle have et passende stolestade igen, samt 'at de, som kommer i stol sammen at stå, skulle gerne lide hverandre hos sig og ikke enten fortrykke eller gøre hverandre fortræd i nogen måde; dernæst at de også viser de ældre og hæderlige den ære, at de kunne have det første stade i hver stol og siden de andre indenfor, som de kunne være gamle, gifte og hæderlige til'. Kir-

ken havde pligt til at vedligeholde stolene med 'skikkelig bygning og lukkede låger'. Reglementet fastsatte også takster for leje af stolestaderne samt bestemmelser for, hvem der skulle sidde hvor. Stolene i skibet og nogle i korsarmen var forbeholdt familier; bedst og dyrest var den første plads nærmest gangen i hver stol med en pris på 2 slettedlr. (8 mark), den anden plads i hver stol kostede 5 mark, og de resterende pladser 1 slettdlr. Gifte mænd, der ikke kunne få plads på gulvet, måtte anvise stolestader på orgelpulpituret (s.d.); her kostede staderne i den forreste stol 3 mark, i de andre 2 mark. I korsarmen skulle der desuden være pladser for fattige kvinder i den ene side, for tjenestepiger i den anden, og på nordpulpituret sammesteds for unge mænd og tjenestekarle. Endelig blev kirkeværgen pålagt omhyggeligt at optegne ændringer i, hvem der havde hvilke stole.

1723 blev det understreget, at kirkeværgen ikke måtte fæste stader til nogen, der ikke betalte den højeste takst, ligesom der skulle sættes en stopper for 'kirkeværgernes egennyttighed med stolestadernes afhændelse og de deraf kommende disputer i menigheden, så pengene kan bruges til hjælp til kirkens brøstfældigheder'.¹³⁸

1770 nævnes atter, at de mange ledige stolestader skulle fæstes bort til dem, der ikke havde et stolestade, men i stedet havde søgt til orgelpulpituret eller, 'mere uanstændigt og utilbørligt', til skriftestolene eller sakristiet, 'da dog det første sted alene bør være for unge mennesker, det andet alene til det brug, hvoraf det fører navn, og det tredje for præsterne'.³² 1771 fastslog man, at de, som ikke ville fæste en stol, i stedet skulle betale kirkeskat.¹⁵

Som i andre købstadskirker indgik der i stoleværket forskellige *†embedsstole* eller stole, forbeholdt særlige grupper i menigheden: 1-2) Øvrighedens stole. Reglementet fra 1633 bestemte, at der i skibets sydside skulle reserveres to stole til borgmester, råd, byfoged og byskriver, dvs. til byens magistrat eller øvrighed.²⁷ 1720 besad øvrigheden den femte stol i sydrækken,¹⁶⁸ og 1815 var den fjerde stol i korsarmens østrække forbeholdt øvrigheden.³² Jf. også *†lukket stol* nr. 1.

3) *Præstekonens stol.* Reglementet fra 1633 fastslog, at der i nordsiden skulle være en stol til sog-

nepræstens hustru.²⁷ 1634 var det den ottende stol i rækken,²⁷ 1720 den femte.¹⁶⁸ 1728 var stolen fæstet til nogle andre, da den forrige præst, Niels Gjødesen, havde været enkemand og barnløs. Præsten, Hans Sørensen Fabricius, anmodede nu om, at hans hustru og børn i stedet måtte benytte \dagger lukket stol nr. 2, hvis ejer var rejst fra byen. Det blev dog afvist; i stedet skulle fæsterne af præstekonestolen anvise andre pladser.²⁶ 1815 er det præciseret, at den forreste stol i skibets kvinderække var forbeholdt præsten.³²

4) *Jordemoderens stol*. Reglementet fra 1633 fastslog, at der skulle være et bekvemt stolestade til jordemoderen, når hun skulle bære børn til dåben, dvs. muligvis en såkaldt *barnestol*.¹⁶⁹ 1634 besad hun det første stade i den sekstende stol bagest i skibets kvinderække.²⁷ 1781 blev stole-dørens hængsler repareret.¹⁵

5) *Fattigstole*. I reglementet fra 1633 bestemtes, at der i korsarmen skulle være nogle stolestader for fattige kvinder i den ene side og for tjenestepiger i den anden; samme år nævnes endvidere, at den ottende stol i korsarmens østside altid havde 'været besiddet af fattige kvinder'. Da der var mangel på kvindestader i kirken blev det imidlertid bevilget Knud Hansen Bedemand at fæste det første stade i den.²⁷ 1711 blev stolen repareret,⁸⁶ og 1723-25 blev staderne i den bortfæstet og dens funktion ophørte.¹⁵ I stedet henvistes de fattige til 20 klapper, der var fastgjort på korsarmens stolestader (jf. ovf.). 1815 var den tredje stol i østrækken stadig beregnet for fattige,³² og efter restaureringen 1837 var stol nr. 5-8 i begge sider af korsarmen til fri afbenyttelse uden betaling.³²

6) *Skolebørnenes stol*, 1650-75, skænket af rådmann Niels Madsen Bang (jf. \dagger messehagel nr. 2).¹⁷⁰ En egestol med tre rum og tre bænke til skoledrengene, dvs. sangkoret (jf. også s. 1353 og \dagger bænke ndf.).

\dagger *Skriftestole*. 1-2) I 1700-tallet rummede kirken to skriftestole af eg, der stod i koret, hhv. til præsten og kapellanen. 1760 anskaffedes en lang, polstret skammel til den ene skriftestol.²⁸ 1769 blev en eller begge stole istandsat af snedker Christen Rasmussen med ny bund og reparation af sæderne.²⁸ Året efter blev det som nævnt påtalt, at

adskillige personer under gudstjenesten tog plads i skriftestolene i stedet for i stolestaderne i kirken, sådan som de burde. Kirkeværgen blev derfor pålagt at sørge for, at der kom dirkefri lås såvel på skriftestolene som på døren fra kirkegården til sakristiet (jf. også s. 1379).¹³⁸

3-4) 1780-81 udførtes to nye skriftestole,¹⁷¹ der 1792 blev malet perlefarvede.²⁷ I hver stod en stol samt fire skamler,²⁸ som blev solgt på auktion, da skriftestolene blev nedtaget ved restaureringen 1837.¹⁷²

Præstestol, 1956, Kaare Klints kirkestol, af eg, med armlæn, flettet sæde og hynde med brunt skind.

\dagger *Præste- og degnestole*. 1) 1708, udført af snedker Hans Madsen. En degnestol af egetræ, omtalt som 'klokkerens'. I koret.¹⁷³

2-3) 1780-81, to lukkede stole, der stod 'ved brystværket' i koret (dvs. \dagger korgitter nr. 2).²⁷ 1792 blev de malet med perlefarve.²⁷ 1824 blev der lagt nyt gulv i degnestolen.³² Nedtaget 1837.

4-5) (Jf. fig. 45), 1837, udført af snedkermester Birkemose. To høje stole, opført med kraftige hjørnepilastre hvorimellem fyldingspaneler. Øverst en profileret gesims kronet af kogleliggende småspir. Langsiderne var ved spinklere pilastre inddelt i vinduesfelter, hvor der var opsat gardiner, først røde, siden grønne. 1840 udførte snedkermester Birkemose et 'pengegemme' med to aflåselige rum til opbevaring af de indsamlede penge til kirken og fattigkassen, som blev fastgjort i præstestolen.¹⁷⁴ Stolens forpanel med pengegemme og dør opbevares på loftet; det er malet med lys egetræsådring, udført af Christian Nicolai Hoffgaard 1857 (fig. 79). Stolene, der var opstillet ved korets nord- og sydvæg, blev nedtaget 1895.¹⁵⁷

På Nebelongs grundplan 1836 (fig. 14) er indtegnet fem lukkede stole i korets nord- og sydside, beregnet til hhv. præsten, degnen og byfogeden (to stk.) samt en unavgiven. Stolene kan være identiske med \dagger præste- og degnestole nr. 4-5. En kvittering for malerarbejde, udført 1837, omtaler både 'provstens og byfogedens stole' og degnestolen.³²

\dagger *Brudestole*, 1851, udført af snedkermester Birkemose, af poleret træ med polstrede sæder.¹⁰³

I stoleværket indgik desuden såkaldt *†lukkede stole*, dvs. særlige skabslignende stolestader med høje panelvægge med vinduer eller gitre og dør.

1) 1708 eller tidligere, opsat af byfoged Claus Berthelsen til sig og sin hustru bagest i korsarmens vestside ved tårnet i mandsstol nr. 10 (jf. bygnings-tavle s. 1404, epitafium nr. 3 og *†*gravkapel s. 1390 og 1469).¹⁷⁵ Stolen var forsynet med gitterværk.¹⁶⁸ 1751 gjorde byfoged Christian Møller (Claus Berthelsens dattersøn) krav på stolen, idet han hævdede, at den 'i 60 år' havde tilhørt øvrigheden.¹⁶⁴ 1796 betegnedes stolen fortsat som tilhørende øvrigheden (jf. også *†*embedsstole ovf.).¹⁶⁴

2) Før 1720, indrettet af konsumptionsforvalter Rasmus Pedersen i skibets mandsstole nr. 10-11 ved indgangen fra *†*våbenhuset (jf. *†*pengetavler nr. 2-3, *†*pulpitur nr. 2, *†*orgel nr. 2, *†*gravkapel s. 1390 og 1469).¹⁷⁶ I anden halvdel af 1700-tallet betegnet 'den grønne stol'. Stolen tilhørte siden Rasmus Pedersens datter, Anne Cathrine Røbel, som udlejede den til tolder Oluf Borch Lund.¹⁶⁴ Hun afstod stolen 1750. De følgende år havde den skiftende fæstere, bl.a. sognepræst, konsistorialråd Adam Grib 1758.¹⁵ 1771 forsøgte kirken ved gentagne auktioner forgæves at bortfæste stolen; i stedet blev det tilladt sognepræst Jens Eriksen Grøn at benytte den i et år,¹⁷⁷ og derpå

blev den udlejet til 'hr. Hansen til Fårevejle'.¹⁷⁸ 1789 blev den nedtaget.²⁷

3) 1723, indrettet af byskriver Johannes Borchenius bagest i skibets nordrække i kvindestol nr. 19. Borchenius klagede nævnte år til kirkeinspektionen, fordi den bageste kvindestol under orglet var så mørk, at hans hustru ikke kunne 'se til at læse eller synge'. Han bad om lov til at lade stolen ombygge til en lukket stol og samtidig indsætte et vindue i nordmuren, hvilket blev tilladt under forudsætning af, at han og hans efterkommere vedligeholdte vinduet.¹⁷⁹ 1751 var stolen fæstet af byskriver Ulrich Møller,¹⁶⁴ siden af apotekerne Andreas Jørgensen og Søren Christian Ørsted.²⁷ Stolen blev nedtaget 1789.¹⁶⁴

4) 1781, opsat af byfoged, generalauditør Johan Flindt bagest i korsarmens østside.¹⁵ Stolen var udstyret med en hollandsk dør med tre fyldinger, karm og gerigt på begge sider, og fire 'engelske' vinduer, der kunne skydes op og ned, samt to brede bænke.¹⁵ Snedker Peder Pedersen satte panelerne op, snedker Jesper Clausen Bossel lagde bræddegulvet, glarmester Hans Rudolph satte vinduerne i, og smed Marcus Wolder forsynede døren med lås.⁸⁶

5-6) 1789, to ens stole, opført under orglet langs vestvæggen i mandsstol nr. 15 og kvindestol nr. 19

Fig. 79. Panel fra *†*præstestol nr. 4, 1837, med pengegemme fra 1840 (s. 1438). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – Panel from *†*priest's chair no. 4, 1837, with money box from 1840.

som erstatning for nr. 2-3. Af fyrretræ, hver med fem vinduer med seks ruder.¹⁸⁰ Efter opførelsen blev den søndre fæstet af 'hr. Hansen til Fårevejle', den nordre af apoteker Søren Christian Ørsted, hvis lukkede stole var blevet nedtaget (nr. 2-3).¹⁶⁴ 1792 blev begge stole malet perlefarvede, og 1795 blev den søndre repareret med et dobbelt panel og skydevinduer.¹⁸¹ I 1800-tallets første del havde stolene forskellige fæstere. 1837 erstattet af nr. 7-9.

7-9) Indrettet 1837 i skibets to bageste mandstole (nr. 17-18), idet den eksisterende lukkede stol blev ombygget og udvidet med to skillerum, en fyldningsdør og et sæde, samt i kvindestol nr. 15, mens den hidtidige lukkede stol i denne række blev omdannet til trapperum til orgelpulpituret (jf. s. 1451).³² Nedtaget 1895.

11-12) I forbindelse med fornyelsen af nordpulpituret 1837 må også de to lukkede stole under dette være fornyet. Nedtaget 1895.

Løse stole. 1) (Fig. 105, jf. også fig. 88), 1884, udført af snedker Ludvig Hoffmann Olsen,¹⁵⁷ af bejdset egetræ, med gennembrudt ryg med tre arkader og rygpille med blad- og blomsterornamentik, drejede forben og lige bagben samt flettet sæde. Af de i alt 36 stole er 23 bevaret; de findes i våbenhuset, på pulpituret og på loftet.¹⁸² 2) 1956, Kaare Klints kirkestol,⁹⁹ af eg med flet-

tet sæde. Stolene er opstillet langs korets nord- og sydvæg.

†*Løse stole.* 1) 1701 udførte snedker Hans Madsen en stol 'at bruge i sakristiet'.¹⁰¹ 1713 blev den repareret.¹⁵ 2) 1878, udført af snedker Ludvig Hoffmann Olsen, en armstol betrukket med plys.⁸⁶ I sakristiet.

Blandt †*bænke* kan nævnes: 1) 1711 udførte Hans Madsen Snedker en bæk til koret.¹⁵ 2) Omtalt 1720, af fyrretræ. I sakristiet.¹³⁴ Solgt på auktion 1837.¹⁷² 3) 1720 omtales fire løse bænke af fyrretræ. Bænkene stod i koret og var beregnet for de skolebørn, der sang ved gudstjenesten (jf. også †embedsstol nr. 6 og s. 1353).¹³⁴

Borde. 1) (Jf. fig. 25) 1837, udført af snedkermester Birkemose, mørkbejdset, med skab og lige ben. I sakristiet. 2-3) Nyere, af træ med drejede ben. Hhv. i våbenhuset og i sakristiet.

†*Borde.* 1) Omtalt 1720, 'gammelt', af egetræ. Bordet, der stod i sakristiet,¹³⁴ blev solgt på auktion 1837.¹⁷² 2) 1837/38, af fyrretræ.¹⁵

Særlige rumindretninger. Ligkapel, indrettet 1862 i korsarmens nordøsthjørne (jf. s. 1391), nu betegnet *kisterum* og møbleret med to smalle, hvidmalede bænke, formentlig fra 1833,¹⁸³ og oplyst af fire *lysearme* af messing, hver med to s-slyngede arme, balusterskaft og hængekugle. Ved indretningen

Fig. 80. Kiste, 1785/86, udført af snedker Christen Jørgensen (s. 1441). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Chest, 1785/86, made by cabinetmaker Christen Jørgensen.*

1862 blev kapellet møbleret med to lange (†)bænke med svejftet ryg og tilsvarende forsarg, svungne forben og lige bagben. Bænkene var hvidmalede og havde hynder betrukket med plys.³² Den ene opbevares på loftet. Endvidere en *katafalk og fire †kandelabre, jf. begravelsesudstyr ndf.

KISTER OG †SKABE

Kiste (fig. 80), 1785/86, udført af snedker Christen Jørgensen og beslået af smed Marcus Wolder.¹⁵ Kisten, der er af bejdsset eg og måler 38×56×40 cm, hviler på fire drejede fødder. På forsiden er tre store låseblik i gennembrudt arbejde (det ene afbrækket forneden) og for hver ende en bærehank; endvidere et jernbånd langs lågets forkant. Kisten benyttedes til opbevaring af kirkens regnskaber m.m. Den stod i begyndelsen hos kirkeværgen,¹⁵ siden i kirken.

†*Kister*. 1-2) 1870, til opbevaring af tekstiler og altersølv.³²

†*Skabe*. 1) Omtalt 1576, i sakristiet.¹¹ Antagelig identisk med et 'gammelt' skab med to rum, som 1695 fandtes samme sted.⁷⁴ 1720 fremgår det, at skabet var af egetræ, og at der var lås for det ene rum.¹³⁴ Skabet var beregnet til opbevaring af 'alterets ornament'.¹⁸⁴

2) 1720 omtales et indmuret skab i sakristiet, som næsten var bortrådet.¹³⁴

3) I slutningen af 1700-tallet omtales et gammelt skab af fyrretræ i sakristiet, forsynet med lås.⁷⁴ 1833/34 var det ubrugeligt,¹⁵ og 1837 blev det solgt på auktion.¹⁷²

PENGEBEHOLDERE

†*Pengeblokke*. 1) Opstillet uden for †våbenhuset og omtalt 1702, da den af 'tyvagtige folk' var blevet brudt op og pengene stjålet på nær 5 mark og 5 skilling, der blev fundet i blokken og på jorden. Klejnsmed Adam Pedersen reparerede låsen i lågen og leverede en ny hængelås og nøgle. Også 1724 måtte der anskaffes en hængelås, efter den gamle var brudt op i forbindelse med et tyveri.¹⁵ Blokken var forsynet med en 'erindringstavle', der var givet af byfoged Christopher Friederichsen (jf. †orgel nr. 2, †epitafium nr. 7).¹⁸⁵ 1744/45

Fig. 81. *Pengebøsse nr. 1, formentlig 1800-tallet (s. 1442). I Langelands Museum. Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Poor box no. 1, probably 19th century.

blev tavlen, der sad over blokken, fornyet af snedker Rasmus Larsen.¹⁵

2) 1707, udført af snedker Hans Madsen. Blokken var indrettet med tre rum, stærkt beslået med jern og forsynet med tre hængelåse. Kirken betalte en tredjedel af anskaffelsessummen (2 rdlr.). Blokken skulle anvendes til opsamling af de tavlepenge, der blev givet til de fattige og til hospitalet (jf. †pengetavler ndf.). Den blev malet med sort oliefarve og placeret uden for korsdøren, hvor Rasmus Nafnsen blev betalt for at 'nedgrave og fastsætte den'.¹⁸⁶ 1720 anvendtes blokkens tre rum hhv. til kirken, de fattige og Helsingørs skolepenge.¹⁸⁷ 1761 blev maler Arendt Beusch betalt for at male blokken sort med hvide beslag og forsyne den med indskrift; måske anført på en særskilt tavle (jf. nr. 1 og 3). 1800 udførte snedker Peter Jørgensen tre skuffer til blokken.¹⁵

3) 1761, udført af tømrer Peder Johansen, beslået med jern af Niels Steensen og malet sort med hvide beslag samt indskrift af maler Arendt Beusch. Indskriften var anbragt på en tavle over blokken (jf. nr. 1). 1764 blev tavlen forsynet med ny ramme af snedker Christen Rasmussen, og

Arendt Maler malede den sort med 'kongens navn' (dvs. Frederik V) samt indskrift og 'andre sirater' påført med gult.¹⁰⁰ Blokken, der afløste nr. 1, stod som denne uden for \dagger våbenhusdøren.⁷⁴

4) 1792/93, udført af snedker Peder Jørgensen og malet af maler R. Klingenberg.⁸⁶ Blokken var forsynet med en tavle, som 1800 blev malet sort med hvid indskrift. Den betegnes i denne forbindelse 'fattigblokken'.¹⁵ Blokken erstattede nr. 3 uden for kirkedøren.

5) Jf. \dagger præstestol nr. 4 (s. 1438).

Pengebøsser. ★1) (Fig. 81), formentlig 1800-tallet, 14 cm høj, af kobber, cylindrisk med hvælvet låg med pengetragt. Låget er fastgjort med et hængsel på bagsiden og lukkes med to overfaldslukker. Bøssen kan være identisk med en af nedennævnte

Fig. 82. Tremmedør for vestindgangen, 1854, udført af snedkermester Birkemose (s. 1443). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – Barred door for western entrance, 1854, made by the cabinetmaker Birkemose.

(\dagger 5-8). I Langelands Museum (inv.nr. D1373). 2-3) Nyere, af messing, korsformede med penge-rille foroven. Bøsserne er monteret på stolegavlene på hver side af vestindgangen under orglet.

\dagger *Pengebøsser.* 1-2) Omtalt 1781/82, af blik.¹⁵ 3-4) 1813/14, to blikdåser.¹⁵ 5-6) 1856/57, til de fattiges kasse.³² 7-8) 1859, udført af blikkenslager Carl C. Krogh, til indsamling til de fattiges kasse,¹⁸⁸ så der nu var fire bøsser til dette formål.³²

\dagger *Pengetavler.* 1) Omtalt 1678, da klokkeren modtog betaling for at gå med 'hospitalstavlen'.²⁶ Tavlen havde en sølvbjælde.¹⁵ 2-3) 1705/06, skænket af konsumptionsforvalter Rasmus Pedersen (jf. \dagger lukket stol nr. 2, \dagger pulpitur nr. 2, \dagger orgel nr. 2, \dagger gravkapel s. 1390 og 1469), den ene til kirken, den anden til de fattige. Tavlerne var forsynet med sølvbjælder.¹⁸⁹ 1717 blev kirkens tavle limet, og der blev sat to jernstifter gennem opstanderen.¹⁵ 1720 nævnes de to tavler til at 'samle skillingen i under prædiken',¹³⁴ og 1740/41 måtte det præciseres, at det var 'borgerlig tyngde' (dvs. pligt) at ombære tavlerne i kirken. Opgaven skulle gå på skift mellem borgerne, der ikke måtte forlange betaling for at udføre den.¹⁵ 1763 blev en af tavlerne forgyldt,²⁸ og 1800 blev alle tre tavler (disse og nr. 1) malet af maler Mads Stephansen Lange.¹⁵ 1844/45 var de ramponerede.¹⁵

\dagger *Klingpunge.* 1) Omtalt 1720, til at indsamle penge til Helsingør Skole (jf. \dagger pengeblok nr. 2).¹³⁴ Måske identisk med \dagger tavle 1. 2) 1740, skænket af Jørgen Budich og hustru. Pungen var broderet og forsynet med en sølvklokke; også den anvendtes til Helsingør Skole.¹⁸⁴

DØRFLØJE

Dørfloje. Samtlige dørfloje, på nær en indvendig fløj (nr. 1), stammer fra restaureringen 1895-97 og er tegnet af Hector Estrup og udført af snedkermester J. Winther.⁸⁴ De udvendige er af bejdsset eg, de indvendige, bortset fra nr. 1 og 11, er malet i grå nuancer. *Udvendige.* 1) (Jf. fig. 26), dobbeltfløj, hver fløj med 2×6 fyldinger. På ydersiden er rammeværket vandret og lodret beslået med jernbånd, og til hver fløj er fastgjort en dørning af jern; jernet er malet med lysebrunt. I hovedindgangen i vest. 2) (Jf. fig. 19), rundbuet enkeltfløj med 2×5 pro-

Fig. 83. Korsarmen, indre set mod nord. Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Transept, interior looking north.*

filerede fyldinger. På ydersiden er rammeværket overalt beslået med små rosetter af jern. I sakristiets østmur. 3) (Jf. fig. 26), fladrundbuet dobbeltfløj af eg, hver fløj med 2×5 spidsryggede fyldinger. I tårnrummets vestmur. 4) Rundbuet enkeltfløj med 2×3 fyldinger, i de øverste er glas. På ydersiden et kors i cirkelslag. I korsarmens østmur.

Indvendige. 1) (Fig. 82), 1854, tremmedør, udført af snedkermester Birkemose.³² Dobbeltfløj af mørkbejdet eg; hver fløj er vandret delt i to felter med spinkle, drejede tremmer, hvoraf de øvre er smykket med kuglestav. På rammeværkets yderside ses foroven rosetter, midtpå slyngbånd. Indenfor vestindgangen. 2) Dobbeltfløj med spidsryggede fyldinger forneden og derover ruder af mat glas med sproseværk, der løber ud i akantusornamenter foroven. Mellem tårnrummet og kisterummet. 3) (Jf. fig. 83). En tilsvarende dobbeltfløj, dog rundbuet, er indsat i korsarmen under nordpulpituret. 4) (Jf. fig. 85), dobbeltfløj, hver fløj har tre spidsryggede fyldinger. Mellem våbenhuset og

skibet. 5-6) Enkeltfløje med tre fyldinger, der er spidsryggede udvendig, glatte indvendig. I våbenhusets nordvæg. 7-10) Enkeltfløje med tre fyldinger. I tårnrummets nord- og sydvæg. 11) Enkeltfløj med 2×4 profilerede fyldinger; på den ene side er rammeværket beslået med bosser af jern. Mellem koret og sakristiet.

Blandt *†dørfløje* kan nævnes: 1-2) 1717, udført af snedker Johan Hofmand, til de nye døråbninger i sakristiet (jf. s. 1378). Dørene var forsynet med lås.¹⁵ 3) 1770, udført af Christen Snedker, af eg, til sakristiet. Døren var forsynet med en dirkefri lås (jf. også s. 1379 og *†skriftestole* nr. 1-2). Den gamle dørfløj blev solgt på auktion året efter.¹⁰¹ 4) (Jf. fig. 15b), 1837, dobbeltfløj, hver fløj havde tre fyldinger med rudestillet reliefudsmykning. I den nye vestindgang i skibet. 5) (Fig. 107, jf. også fig. 15f), 1837, enkeltfløj med tre spidsryggede fyldinger, indsat i profileret gerigt hvorover et todelt overstykke med palmetter og tandsnit under en profileret gesims. Mellem koret og sakristiet. 6)

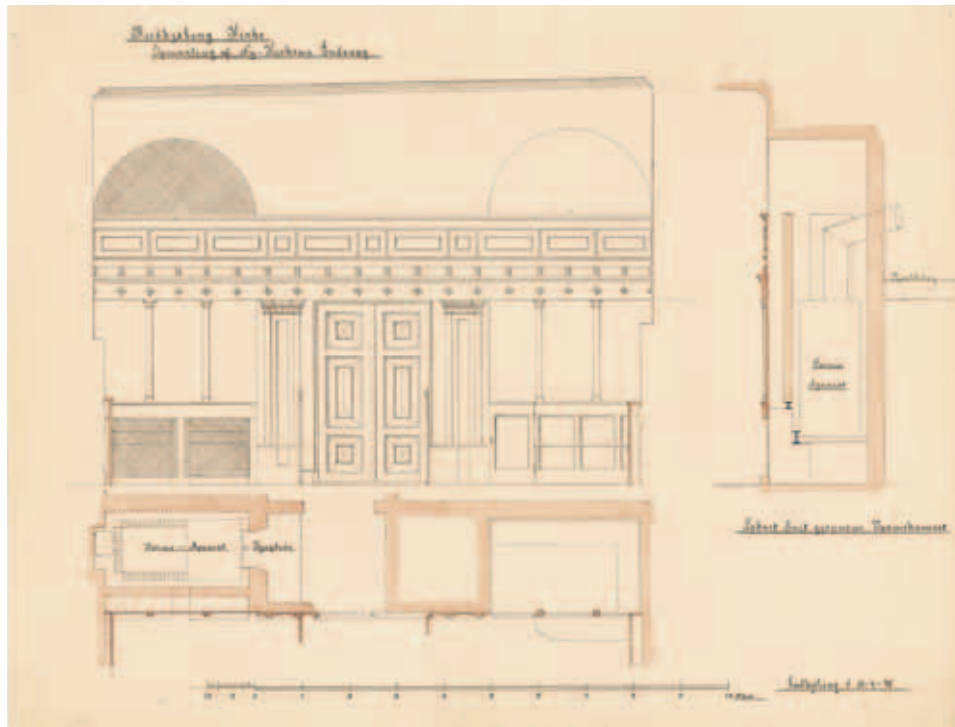

Fig. 84. Opmåling af korsarmens nordvæg med †pulpitur nr. 3, 1837 (s. 1446). 1:100. Tegning af J. Nielsen 1896. I Horsens Museum. – Scale drawing of north wall of transept with †gallery no. 3, 1837.

(Jf. fig. 84), 1837, dobbeltfløj, hver fløj havde tre profilerede, spidsryggede fyldinger. I korsarmen, midt under nordpulpituret. 7) (Jf. fig. 15e), 1862, spidsbuet enkeltfløj. I korsarmens østmur. 8) (Jf. fig. 15e), 1862, enkeltfløj med tre fyldinger, i sakristiets østmur. 9) (Jf. fig. 15b), antagelig 1862, rundbuet enkeltfløj af brædder i op- og nedadspidsende kileform. I tårnrummets vestmur.

PULPITURER

Pulpitur (jf. fig. 83), 1895–97, indrettet i korsarmens nordvæg med adgang fra tårnet. Brystningen har spinkle kegleformede balustre med midtring, indsat i en rektantet ramme; alt malet i grå nuancer. Møbleret med løse stole (s. 1440).

†*Pulpiturer*. 1) I korsarmen, tidligst omtalt 1633–34 og da betegnet 'det ny pulpitur' eller 'det nørre pulpitur ved den vestre mur'. Stolestaderne på pulpituret var forbeholdt 'de unge karle og tjenestekarle', også omtalt som 'svende og drenge'. Disse skulle hver anvises deres bestemte stade, 'at

de ikke trykkes eller trænges'.²⁷ Pulpituret var opsat langs korsarmens nordvæg med adgang fra tårnrummet via en tømret trappe.²⁸ I hvert fald fra 1760'erne blev det betegnet 'karlelæggeret'. 1709 var stolene meget brøstfældige, og snedker Hans Madsen blev betalt for at reparere dem, bl.a. fik dørene nye hængsler, og der blev købt kønrøg til at male numre på dem.⁸⁶ 1723 stod der 13 stole på pulpituret, og samme år fik apoteker Gottfried Becker tilladelse til at omdanne den bageste stol i vestsiden til en †lukket stol for sig og sin hustru med det løfte, at ingen af de foranstående stole måtte ombygges, så de skyggede for hans plads.¹⁹⁰ Endvidere fik fire mænd, Mathias Færgemand samt Terkel, Jacob og Poul Laursen, tilladelse til at 'indklæde' den vestre stol 'for' (foran?) Gottfried Beckers, formentlig en forstærkning af et eksisterende panelværk.¹⁶⁴ 1799 måtte snedker Peder Jørgensen afstive 'læggeret' og 'kile det i vejret'.¹⁵ 1836 blev pulpituret beskrevet som 'yderst smagløst' og så svagt, at det måtte skiftes ud.²⁶

Fig. 85. Indre set mod vest. Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Interior looking west.*

2) 1704, i skibet, bekostet af konsumptionsforvalter Rasmus Pedersen og hustru Anna Hendrichsdatter, beskrevet som 'et nyt pulpitur med stole og smuk bemaling, kirken til nytte og sir' (jf. *†*lukket stol nr. 2, *†*pengetavler nr. 2-3, *†*orgel nr. 2, *†*gravkapel s. 1390 og 1469).⁸⁶ Opsat langs syd-væggen med adgang via en trappe fra *†*våbenhuset gennem en *†*dør, hvortil der blev hugget et hul i muren over *†*syddøren (jf. s. 1386). Pulpituret var møbleret med syv små stolestader, hvoraf det østre, nærmest prædikestolen, var forbeholdt Rasmus Pedersen og hans arvinger uden afgift, mens kirken skulle nyde indtægten af de øvrige seks.¹⁵ Det må være nedtaget senest 1788 i forbindelse med opsætningen af *†*orgelpulpitur nr. 2.

3) (Jf. fig. 84), 1837, i korsarmen. Udformet som en trækonstruktion, der dannede en facade langs nordvæggen. En centralt placeret, dobbelt fyldingsdør, flankeret af brede pilastre gav gennem den vestre dørføj adgang til tårnrummet; på hver side af døren var indrettet en lukket stol med brystværk af fyldingspanel hvorover to søjler. Pulpiturbrystningen herover, der strakte sig i hele korsarmens bredde, var et panel med skiftevis rektangulære og kvadratiske fyldinger over et postament, som var dekoreret med rosetter og små kogler. Der var adgang til pulpituret via en trappe i tårnrummet. Malet 1837 og igen 1857.³² Nedtaget 1895.

ORGLER

Orgel (fig. 86), 1979,¹⁹¹ med 19 stemmer, to manualer og pedal, bygget af Fyns Orgelbyggeri, Odense, med genanvendelse af facadetræværket fra *†*orgel nr. 3 og pibemateriale fra *†*orgel nr. 5.

<i>Hovedværk</i>	<i>Svelleværk</i>	<i>Pedal</i>
Principal 8'	Gedakt 8'	Subbas 16'
Gemshorn 8'	Blokkføjte 4'	Principal 8'
Oktav 4'	Oktav 2'	Gedakt 8'
Rørføjte 4'	Nasat 1 ¹ / ₃ '	Oktav 4'
Quint 2 ² / ₃ '	Scharf II	Fagot 16'
Oktav 2'	Obo 8'	
Terts 1 ³ / ₅ '	Tremulant (1998). ¹⁹²	
Mixtur IV		

Kopler: SV-HV, SV 16'-HV (2005),¹⁹³ HV-P, SV-P. Manualomfang: C-g^m; pedalomfang: C-f'. Mekanisk aktion, sløjfevindlader.¹⁹⁴

Orgelfacaden, 1789, fra *†*orgel nr. 3, simulerer en opbygning med hovedværk (øverst), brystværk (nederst) samt to pedaltårne (i siderne).¹⁹⁵ Den øverste afdeling består af et centraltårn og to harperformede sidefelter. Attrap-brystværket har to rektangulære felter. Tårne og felter er udsmykket med pibegitre og kantet med båndguirlander eller bladranker; sidetårnene er udstyret med topstykker og storvinger, dannet af blomster, blade og muslingeskaller i gennembrudt arbejde. Centraltårnet havde oprindeligt et topstykke, udformet som en strålekrans, 1833 betegnet 'glorien',²⁶ der ved flytningen til det nuværende, højerisiddende orgelpulpitur 1844 måtte fjernes. Over nodepulten ses udspunsede åbninger, tilhørende to *†*registertræk fra *†*orgel nr. 3, samt betegnelserne »Simbelstern« og »Tremulante«. Indtil 1979 var de originale prospektpiber bevaret; i centralpiben fandtes spor efter den roterende *†*cymbelstjerne, der var forbundet med et lille klokkespil. I de rektangulære felter ses stadig de oprindelige pibeattrapper. Facadens originale bemaling blev fremdraget 1959, jf. *†*orgel nr. 5. Rammeværket står med lys farve med okkergule akantusornamenter; snitværket er grønmalet.¹⁹⁶ På orgelpulpituret.

*†*Orgler. 1) Omtalt 1634.¹⁹⁷ Dispositionen omfattede en trompetstemme, og instrumentet må derfor antages at have haft en vis størrelse.¹⁹⁸ Facaden, der genanvendtes i *†*orgel nr. 2, bar Christian IV's navnetræk.¹²⁸ På *†*orgelpulpitur nr. 1.

2) 1717, med 14 stemmer,¹⁹⁹ ét manual og pedal, bygget med genanvendelse af facade og orgeldele fra *†*orgel nr. 1.²⁰⁰ Af en redegørelse for orglets tilstand 1737 fremgår det, at dispositionen rummede en rørstemme, en mixturstemme, et pedalværk og en cymbelstjerne.²⁰¹ I tilsvarende redegørelser 1764, 1773 og 1774 nævnes endvidere stemmerne Gedact 8 Fod, Gedact 4 Fod og Tromba 8 Fod; det anføres, at orglet har kort oktav, og det påpeges, at bælgværket, der består af to bælg, er utilstrækkeligt.²⁰² Dispositionen afspejles i en – muligvis fejlbehæftet – opskrift fra o. 1789:²⁰³

Fig. 86. Orgel, 1979, med facade fra 1789 (s. 1446). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Organ, 1979, with casing from 1789.*

*Manual (45 toner)*²⁰⁴

Gedakt 8 fod
Principal 4 fod
Gedakt 4 fod
Quint 3 fod
Oktav 2 fod
Mixtur 3 fag
Quint 1½ fod
(Rørstemme) 2 fod (8 fod?)²⁰⁵

Pedalet (21 toner)

Gedakt 8 fod
Principal 4 fod
Spidsfløjte 4 fod
Sesquialtera 2 fag
Dulcian 16 fod
Trompet 8 fod

Pedalværket var opstillet på to 'halve' vindlader, hvorfor det må antages, at der fandtes pedalsektioner i siderne. 1789 oplyses, at cymbelstjernen var udstyret med seks bjælder.²⁰⁶ Konsumptionsforvalter Rasmus Pedersen og byfoged Christopher Friederichsen bidrog til orglets anskaffelse (jf. †lukket stol nr. 2, †pengeblok nr. 1, †pengetavler nr. 2-3, †pulpitur nr. 2, †epitafium nr. 7, †gravkapel s. 1390 og 1469).¹⁵ På †orgelpulpitur nr. 1.²⁰⁷ Orgelbygger Amdi Worm bemærkede 1788, at prospektpiberne var placeret så lavt, at de led overlast ved at blive sammentrykket af personer, der færdedes på orgelpulpituret.²⁰⁸

3) 1789, med 14 stemmer, ét manual og pedal, bygget af Amdi Worm, Engum. Dispositionen lød if. orgelbyggerens tilbud:²⁰⁸

Manual

Principal 8 Fod
Gedact 8 Fod
Octav 4 Fod
Fløyte 4 Fod
Qvinta 3 Fod
Octav 2 Fod
Sexqvalter 2 Fag
Mixtur 4 Fag
Dolcian 8 Fod

Pedal

Undersatz 16 Fod
Gedact 8 Fod
Octav 4 Fod
Mixtur 4 Fag
Tromet 8 Fod

»Simmel Stiern« (cymbelstjerne), »Tremulante«.²⁰⁹ Koppel M-P.²¹⁰ Manualomfang: C, D, E – c'''; pedalomfang ikke oplyst; tonen Cs fandtes ikke.²¹¹ 2 spærreventiler.

Orglet måtte repareres med påfaldende korte intervaller: 1800 eller 1801 foretog Hans Friedrich Oppenhagen, Rudkøbing, en istandsættelse og indsatte samtidig en Posaune 16 Fod på en vakant plads i pedalværket.²¹² 1817 udførte urmager Hjorteberg en større reparation i samarbejde med

organist Wagner, der forestod orglets stemning,²¹³ og 1833 gennemgik orglet en hovedreparation ved Peter Mortensen Gudme, Svendborg.²¹⁴ 1831 forfærdigede Hjorteberg en klokke til orglet, antagelig en kalkantklokke til at varsko bælgtræderen med.³² I forbindelse med kirkerestaureringen 1837 påtænkte det at gøre kirken lysere ved at ændre pulpiturforholdene og flytte orglet længere bagud (jf. s. 1391). Dette skete dog først i 1844.²¹⁵ En dispositionsoptegnelse 1860 ved Johan Andreas Demant viser, at der var foretaget visse ændringer i de mellemliggende år. Størrelsen var fortsat 14 stemmer, ét manual og pedal:

Manual

Principal 8 Fod
Gedact 8 Fod
Octav 4 Fod
Fløite 4 Fod
Qvinte 3 Fod
Octav 2 Fod
Fløite 2 Fod
Octav 1 Fod
Vox humana 8 Fod

Pedal

Subbas 16 Fod
Gedact 8 Fod
Fløite 4 Fod
Fløite 2 Fod
Posaune 16 Fod.²¹⁶

Fig. 87. †Orgel nr. 5 med facade fra 1789 og spillebord fra 1899 (s. 1449). Foto Annelise Olesen 1975. – †Organ no. 5 with casing from 1789 and manual from 1899.

Facaden (fig. 112), hvis træværk indgår i kirkens nuværende orgel, illuderede en opbygning med hovedværk, brystværk og pedalværk.²¹⁷ 1792 fik den en hvid og perlefarvet bemaling med staf-feringer i forskellige 'sarte og smukke' kulører.²¹⁸ 1833 udførtes en ny bemaling efter maler Christian Nicolai Hoffgaards overslag: Gesimserne skulle hvidmales, og det øvrige gives en anden 'pas-sende farve', »Glorien« over facaden skulle for-gyldes, og cymbelstjernen, bladene og løvværket bronzeres.²¹⁹ Den omtalte »Glorie« var antagelig en udkåret strålekrans over centraltårnet; denne udsmykning er senere forsvundet. Allerede 1837, i forbindelse med kirkens hovedreparation, male-des orglet på ny, og 1857 blev frontpartiet 'malet og bronzeret'.²¹⁹ Oprindeligt på ðorgelpulpitur nr. 2, 1844 genopsat på det nuværende orgelpulpitur.

4) 1864, oprindeligt med 13 stemmer, to ma-nualer og pedal, bygget af Johan Andreas Demant, Odense, med genanvendelse af piber, facade og orgelhus fra ðorgel nr. 3. Den oprindelige dispo-sition lød:

Manual I
Bordun 16 Fod
Principal 8 Fod²²⁰
Gemshorn 8 Fod
Octav 4 Fod
Qvinte 3 Fod
Octav 2 Fod

Pedal
Subbas 16 Fod
Violon 16 Fod
Octavbas 8 Fod
Gedakt 8 Fod²²³

Manualomfang: C-f^{'''}; pedalomfang: C-d'. Mekanisk aktion. To bælg, antagelig kassebælg, hver med to støbe jerntisser til tovværket.²²⁴

Restaureret, muligvis 1884, af Fr. Nielsen, Aarhus.²²⁵ En Trompet 8 Fod, der 1927²²⁶ forefandtes i manual I, blev muligvis tilføjet ved denne lejlig-hed. Orglet maledes med egetræsådring og staf-fering af billedhuggerarbejderne, bag hvilke der opklæbedes sort papir. Prospektpiberne bronze-redes, og bagvæggen maledes med blå limfarve.²²⁷ På orgelpulpituret fra 1844, der ombyggedes og udvidedes i forbindelse med orglets opsætning.

5) 1932, med 16 stemmer, to manualer og pe-dal, bygget af Th. Frobenius & Co., Kgs. Lyngby, med anvendelse af facade og orgelhus fra ðorgel nr. 3, piber fra ðorgel nr. 4 samt mekanik, vindla-der, spillebord og orgelhus fra et nedrevet orgel, bygget 1899 af A. H. Busch & Sønner, Køben-havn, til Rønne Kirke på Bornholm.²²⁸ Disposi-tion:

Manual I
Bordun 16 Fod
Principal 8 Fod
Gemshorn 8 Fod
Octav 4 Fod
Quint 2²/₃ Fod
Octav 2 Fod
Trompet 8 Fod

Pedal
Subbas 16 Fod
Violon 16 Fod
Principalbas 8 Fod
Gedacktbas 8 Fod.²³¹

Manual II
Gedackt 8 Fod
Gamba 8 Fod²²⁹
Flöite 4 Fod
Valdføjte 2 Fod
Sesquialtera 2²/₃-1³/₅ Fod
Svelle²³⁰

Kopler: II-I, I-P. Manualomfang: C-f^{'''}, pedalomfang: C-d'. Mekanisk aktion, sløjfevindlader. Elektrisk blæser.

På orgelpulpituret. Spillebordet, med vestvendt klaviatur, var opstillet foran orglet (fig. 87). Org-let nymaledes ved opstillingen 1932 med grå, blå, røde og sorte farver. Prospektpiberne, hvoraf en del var klingende, stammede fra Amdi Worms or-gel 1789 og var forsøvede og sekundært over-strøget med aluminiumsbronze.²³² Bag billedhug-gerarbejderne var der flere steder ophængt sort klæde. 1959 gennemgik facaden en malermæssig restaurering, hvor det oprindelige farvelag blev fremdraget (jf. omtalen under kirkens nuværende orgel). Samtidig forsøvedes prospektpiberne.²³³ På orgelpulpituret fra 1844.²³⁴

Orgelpulpituret (jf. fig. 85), ved vestvæggen, er opført 1844 som en udløber af restaureringen 1837²³⁵ og udvidet 1864 i forbindelse med opsæt-ningen af ðorgel nr. 4.²³⁶ Pulpituret, der beskriver en fladbue, bæres af to spinkle søjler af jern og har brystning af træ med tværrektangulære, spidsryg-gede fyldinger, malet med gråt. Der er adgang via en trappe i våbenhusets nordvesthjørne. Pulpit-uret var oprindeligt møbleret med stolestader.³² Efter udvidelsen 1864 blev tre af stolene anvendt

Fig. 88. Indre set mod vest efter restaureringen 1895-97. Korhvælv og korbue er nymuret, og væggene står med røde mursten. Foto i Rudkøbing Byhistoriske Arkiv. – *Interior looking west after the restoration, 1895-97. The chancel vault and chancel arch have been rebuilt and the walls stand in red brick.*

af sangkoret, der hidtil havde stået ved alteret.²³⁷ Stolestaderne er nedtaget 2004 og deponeret på loftet (jf. fig. 109).²³⁸

†*Orgelpulpiturer*. 1) Omtalt 1633 som ‘det gamle pulpitur’, opført ved skibets vestvæg (‘det vestre pulpitur’). Det var møbleret med to *stolestader* på hver side af orglet, hver med syv eller otte pladser.²³⁹ Stolene var beregnet for gifte mænd, som ikke kunne få plads nede i kirken.²⁷ År 1700 noterede præsten, at kun kvinder fæstede stolestader i kirken, mens mændene foretrak orgelpulpiturer,¹⁵ og 1723 hedder det, at pulpiturstolene hidtil var blevet benyttet uden betaling ‘af hvem som lystede’ (jf. også †stolestader s. 1437).¹⁶⁴ 1685 blev pulpituret hævet, da det var ‘en del’ nedsunket;¹⁵ 1696, samme år som ski-

bet fik tøndehvælv (jf. s. 1390), blev der opsat to tykke, ottekantede jernstænger som støtte under det.⁷⁴ Det blev nedtaget 1788 og materialerne solgt.¹⁸¹

2) Opført 1788-89 ved skibets vestvæg til †orgel nr. 3 af snedker Peder Møller og smed Marcus Wolder for 445 rdlr.¹⁸⁰ efter tegning af orgelbygger Amdi Worm.²⁴⁰ Pulpituret var båret af otte jernpiller (6 alen lange, 8 tommer tykke i kvadrat), leveret af Peder Smed; da grundstenene under dem skulle lægges, måtte nogle stolestader på gulvet nedtages og genopsættes.¹⁸⁰ Både jernpiller og bjælker blev købt i Norge. Der var adgang til pulpituret ad en trappe fra †våbenhuset med dør foroven og forneden.²⁷ Pulpituret blev møbleret med 17 *stolestader* med to pladser i

hver af samme type som dem, der få år tidligere var opsat på kirkegulvet (jf. s. 1435).¹⁷⁸ Staderne var fordelt med syv på hver side af orglet og tre stole bag gangen ved bælgene.¹⁶⁴ 1792 blev pulpiturebrystningen malet med perlefarve og i fyldingerne maledes »Musik – Tropher, og blomster Feszens, om hinanden, eller Krandse i hviid halv rond« (dvs. musikinstrumenter (musiktrofæer) og blomsterguirlander (festoner) eller -kranse); de 17 stole blev malet perlefarvede.²⁷

1790 klagede et medlem af menigheden over, at der ikke var adgang til pulpituret, hvor han havde sit stolestade, under fredagens gudstjeneste. Da organisten ikke mente at have pligt til at være til stede og sørge for, at der var åbent andre dage end om søndagen, og desuden frygtede, at der ville ske skade på orglet, hvis alle havde adgang til pulpituret, enedes man om at udpege et af byens fattiglemmer til at holde opsyn med værket om fredagen.²⁶

Efter nedrivningen af tvåbenhuset 1837 skabtes der adgang til pulpituret via en trappe i skibets nordvesthjørne, indrettet i t lukket stol nr. 6 (jf. også s. 1391). Pulpituret blev nedtaget 1844.

Et projekt 1787 til et nyt 'dobbel' orgelpulpitur med orgelværk og -facade ved snedker Jens Jacobsen, Tranekær, kom ikke til udførelse.²⁴¹ Forslaget kendes fra to tegninger (fig. 110-111), der viser en opbygning i to etager, hvoraf den nedre, en slags pulpitureloge, var hævet 3½ alen over gulvet. Den store tømrede konstruktion udfyldte hele kirkens vestende og rakte 10 alen (ca. 6,5 m) ind i rummet (1,5 m længere end det nuværende pulpitur). Orglet øverst nåede til det hvælvede loft. Den rigt profilerede brystning, der var ens i de to etager, var delt i tre buede fag, et bredere i midten og to smallere. Fire søjler med korintiske kapitæler bar den øvre etage, hvor orgelfacaden optog brystværkets midterste fag. Facaden skulle smykkes med Christian VII's kronede monogram mellem to vildmænd. Logen under orglet skulle rumme 15 stolestader, mens orgelhuset var flankeret af 2×4 stolestader. Adgangen til pulpituret skete via en t dør i kirkens sydmur, der fra tvåbenhuset ledte ind til den nedre etage. En trappe ved vestvæggen skulle give adgang videre til øvre etage.

TAVLER

Salmenummertavler. 1) O. 1900, af træ, hvidmalet, med profileret gesims foroven og forneden. Til skydenumre. I korsarmens nordøsthjørne. 2) (Jf. fig. 44), seks nyere rektangulære tavler, af træ, hvidmalede, med cifre til ophæng af sort metal.

†*Salmenummertavler m.m.* 1) 1730 renoverede Nicolai Beusch Maler to 'brædder' til at skrive salmenumre på og malede tillige to nye;¹⁵ dvs. enkle, sortmalede brædder, hvor numrene kunne påføres med kridt. Tavlerne hang i kirken og på orglet. 2) 1784 udførte snedker Jens Madsen to 'skrivetavler', der blev malet sorte og hvide med forgyldt indskrift af Arendt Maler.⁸⁶ 3) 1799 anskaffedes tre nye tavler med cifre på skydebrikker. Brikkerne opbevarede i en t kasse med 12 rum.¹⁵ 4) 1840 leverede snedkermester Birkemose fem tavler med skydebrikker,³² 1844 endnu en,³² og samme år udførte snedker P. Hansen to tavler. 5) 1862, syv brædder med påmalet »Amen«.³² 6) 1870, syv tavler, udført af snedker Winther og malet af Nicolai Hoffgaard.⁸⁶ Det kan være disse, der ses på fig. 42 og 45; i så fald var der tale om rektangulære tavler med pilastre og svejft gavlstykke, beregnet til skydebrikker. Tavlerne var mørkmaledede, pilastrene hvide.

Præsterækketavle, se stolestader s. 1436.

BELYSNING

Kirken oplyses af tre gamle lysekroner fra 1623, 1691 og 1729; endvidere af en krone, anskaffet 1862, men af ældre dato.

1623 blev den ældste og største lysekrone hængt op i kirken, formentlig i koret eller nær dette. 1673 opsattes to t lysearme på t korgitter nr. 1, og 1691 modtog kirken en lille lysekrone, som fik plads i korsarmen. 1720 omtales yderligere to t lysearme, den ene i koret, den anden ved prædikestolen (begge af ældre dato), og 1729 tilkom kirkens tredje lysekrone, som blev hængt op i skibets vestende. 1862 erhvervede kirken en ældre krone, der havde tilhørt byens liglav, og modtog desuden en firearmet t krone i gave; sidstnævnte kasseredes 1914. Samtlige kroner har sorte ophæng med messingkugler.

Fig. 89-90. Lysekroner. 89. Nr. 1, 1623, skænket af borgmester Peder Thomassen og hustru Anne Mortensdatter (s. 1452). 90. Nr. 2, antagelig 1691 og skænket af Cathrine, enke efter rådmand Niss Feddersen (s. 1453). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Chandeliers. 89. No. 1, 1623, donated by Mayor Peder Thomassen and his wife Anne Mortensdatter. 90. No. 2, probably from 1691 and donated by Cathrine, widow of Alderman Niss Feddersen.*

Kronerne hang oprindeligt i leddede, sortmalede jernstænger med forgyldte kugler. 1781 indsatte tømrermester Peder Johansen to stykker egetømmer i tagværket til at hæfte to lysekroner i, og klejnsmed Peder Kjær udførte to lænker til ophæng, som blev prydet med ti kugler, leveret af Peder Bull. Maler Arendt malede kæderne jernrøde og kuglerne gule.⁸⁶ 1830 blev kæderne malet med guld og sort af Christian Nicolai Hoffgaard;³² det samme skete 1866.³²

Der er gennem tiden udført talrige reparationer på lysekronerne, bl.a. i Lübeck, hvor kirken i begyndelsen af 1700-tallet sendte itugåede dele til reparation hos navngivne mestre. 1896 blev kronerne forandret til gaslys,³² 1921 til elektrisk lys.¹⁰²

Lysekroner. 1) (Fig. 89), 1623, skænket af borgmester Peder Thomassen og hustru Anne Mortensdatter (jf. *†epitafium* nr. 3). De 2×8 s-svungne arme har bladled på midten og flade, profilerede lyseskåle. Mellem lysearmene i den nederste krans er pyntearme, som bærer ægformede prydspir, og mellem armene i den øverste

krans er prydbøjler med engleprofil. Balusterskaftet afsluttes forneden af en stor hængekugle hvorpå giverindskrift med delvis sammenskrevne versaler: »Anno 1623 den 24 december haffver Peder Thomassøn B(ormester) och hans hostrv Anne Mortensdatter vorærdt denne livssekronne thil Rvdkiobings kiercke«; nederst en profileret knop. Som topfigur ses Jupiter ridende på ørnen; Jupiterfigurens top mangler ligesom hans attributter (lynkile eller stav). Ophænget er fastgjort direkte på balusterskaftets øverste kugleled, bag ved topfiguren. 1731 testamenterede Anna Rosina Bøthners, byfoged Christopher Friederichsens hustru, 100 rdlr. til kirken, hvoraf renten bl.a. skulle anvendes til seks vokslys til den store krone.¹¹²

1697 blev en arm, der var faldet ned og slået i stykker, repareret.¹⁵ 1705 udførtes nye dele til kronen hos mester Hans Krull i Lübeck.¹⁵ 1718 var fire arme i stykker og skulle omstøbes,¹¹¹ og 1724 blev Hans Møllebeck i Lübeck betalt for at reparere fem arme, der længe havde været i stykker.⁸⁶ 1727 blev ørnens vinger repareret,¹⁵ 1745 repara-

rede Peder Johansen kronen,⁸⁶ og 1804 blev Lars Nielsen betalt for at støbe en vinge til ørnefiguren og reparere to 'grene' (dvs. lysearme) og piber samt 'et rundt opstående stykke' (dvs. prydspir).¹⁵

Kronens oprindelige placering var formentlig i kirkens østende, i eller nær ved koret. 1875 hang den i skibets østlige del.⁴⁴ Nu i skibet ud for åbningen til korsarmen.

2) (Fig. 90), antagelig identisk med en krone, der 1691 blev skænket af Cathrine, enke efter rådmand Niss Feddersen (jf. †alterklæde nr. 2 og 4, †alterdug nr. 2, †lysearme nr. 1-2, †gravsten nr. 4).²⁴² Kronen har otte s-slyngede arme formet som smågrene med bladled på midten og muslingskalformede lyseskåle hvorover otte pyntearme med profilhoveder. Balusterskaftet afsluttes forneden af en stor, profileret hængeskugle med tilsvarende knop. Topfiguren er en ørn med udbredte vinger. Enken gav desuden 25 rdlr. til kirken til at holde lysekronen og de to lysearme, parret også havde givet (jf. ndf.), med lys.²⁴³

1705 blev der lavet en ny arm til kronen, og ophængstangen blev malet.⁸⁶ Kronen hænger på sin oprindelige plads i korsarmens nordfag ('ved karlelægteret').⁸⁶

3) (Jf. fig. 1), 1729, skænket af Maria Elisabeth Kjeldsen, enke efter kirkeværge Laurids Kjeldsen, og parrets børn.¹⁵

Kronen har 2×8 s-svungne arme formet som smågrene, fra hvis midte udgår liljeformede opstandere. Armene bærer godronnerede lyseskåle og mellem dem er refleksblomster. Det korte balusterskaft afsluttes forneden af en stor hængeskugle hvorpå giverindskrift med versaler, den sekundært tilføjede dato dog med antikva: »Denne lysekronen er givet til kirchen af salig Lauridtz Kioldsens efterlatte hustru og børn <Aar 1729 Dend 12 Apriil>«. Kuglen har profileret underside og knop i form af en drueklase. Som topfigur ses Jupiter, der rider på ørnen med lynkilen i hånden. Udover lysekronen gav enken 20 rdlr. til kirken, hvoraf renten skulle bruges til at holde kronen med fire lys.²⁴⁴

1776 blev kronen istandsat af Peder Johansen.¹⁵ 1804 støbte Lars Nielsen to nye 'grene' (dvs. arme) til kronen og tre 'opstående plader' (dvs. opstandere).¹⁵

Fig. 91. Lysekronen nr. 4, anskaffet 1862 (s. 1453). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Chandelier no. 4, acquired in 1862.*

Kronen hang oprindeligt i skibets vestlige del.¹⁵ 1875 hang den i gjordbuen mellem koret og skibet.⁴⁴ Nu midt i korets 2. fag.

4) (Fig. 91), erhvervet 1862 og da betegnet som 'gammel', med 2×6 s-svungne arme med bladled og flade lyseskåle, balusterskaft med stor hængeskugle med profileret knop og topfigur i form af en flakt ørn. Kronen, der havde tilhørt byens liglav, blev købt for 16 rbdlr., måske til ophængning i det da indrettede ligkapel (jf. s. 1440), og blikkenslager Krogh leverede en kæde med kugler til at hænge den i.⁸⁶ Vestligst i skibet.

†*Lysekronen*, 1862, skænket af borgmester Hans Carl Sager (jf. †fontetæppe s. 1428). Af bronze, 4-armet. Kasseret 1914.²⁴⁵

†*Lysearme*. 1-2) 1673, skænket af rådmand Niss Feddersen og hustru Cathrine,²⁴⁶ som lovede, at han selv og hans arvinger altid ville holde dem med lys (jf. †alterklæder nr. 2 og 4, †alterdug nr. 2, lysekronen nr. 2, †gravsten nr. 4).²⁴⁷ Armene var fæstnet til †korgitter nr. 1 (s. 1430) på hver side af korsdøren. 1741 blev den ene repareret.⁸⁶ Mulig-

Fig. 92. Kirkeskib nr. 1, ophængt 1795, »Kronprins Frederik«, skænket af søfolk (s.1454). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Church ship no. 1, hung in 1795, "Kronprins Frederik", donated by seamen.*

vis er det disse, der 1806 blev solgt på auktion til en Lars Tømmermand.¹⁵

3) Før 1682(?), af messing, opsat i koret og beregnet til at sætte lys i, når kordrengene skulle synge.¹⁵ Armen er omtalt 1720, men nævnes muligvis indirekte 1682, da der købtes vokslys 'til koret'.¹³⁴

4) Før 1682(?), af messing, opsat ved prædikestolen.¹⁵ Omtalt 1720; muligvis allerede 1682, da der blev købt vokslys 'til prædikestolen'.¹³⁴

†*Lampe*. 1682 anskaffedes en 'jernlampe' til at sætte lys i på orglet.¹⁵

16 toarmede *lampetter*, 1956,⁹⁹ af messing med skærme af hvidt glas, er opsat i koret, korsarmen og ved orglet (jf. fig. 1, 83 og 85). En tilsvarende enarmet *lampet* findes ved prædikestolen.

†*Lampetter*. 1-2) 1834/35.⁸⁶ Kasseret 1914.¹⁰²

Kandelabre. 1-4) Nyere, af støbejern. Syvarmede. I sakristiet.

KIRKESKIBE

1) (Fig. 92), ophængt 1795,²⁴⁸ men muligvis af ældre dato.²⁴⁹ »Kronprins Frederik«,²⁵⁰ foræret af søfolk. Orlogsfregat med 18 kanoner i hver side og galionsfigur i form af en menneskefigur med krone på hovedet. Skibet er malet med mørkegråt og sort samt forgyldning, på agterspejlet er navnet anført med forgyldt skriveskrift. Skibet er bl.a. restaureret 1844, 1903, 1943-44 og 1967.²⁵¹ 1880 hang det i korsarmen.³² Nu i skibet.

2) (Fig. 93), ophængt 1811,³² »Frederik«,²⁵² skænket af søfolk. Orlogsfregat med 14 kanoner i hver side og en havfrue som galionsfigur. Malet med grønt, rødt, sort og forgyldning. På agterspejlet er navnet anført med forgyldt antikva. Restaureret bl.a. 1903 og 1943-44.²⁵³ 1880 hang skibet i korsarmen.³² Nu i åbningen til samme.

BEGRAVELSESUDSTYR

†*Ligbårer*. 1693 omtales en ligbåre, da den blev repareret.¹⁵ 1695 ejede kirken to ligbårer, en stor og en lille, der opbevaredes i tvåbenhuset.²⁸ 1715 anskaffedes en stor ligbåre,¹⁵ så man havde tre i alt.¹³⁴ De blev fornyet 1777, da Jørgen Snedker udførte en ligbåre,⁸⁶ og 1785, da man anskaffede to bårer.⁸⁶ I slutningen af århundredet var der således fortsat tre ligbårer i tvåbenhuset.¹⁵ O. 1809 nævnes, at kirken ikke anvendte ligvogne, men at 'ligene bæres på ligbårer eller i hænderne(!) på de bærende'.²⁶

En *katqfalk*, udført 1862 til brug i ligkapellet, er sandsynligvis identisk med den, der nu findes i kapellet på kirkegården (fig 3, s. 1515).

Fire *†kandelabre*, 1862, af træ, udført af snedker H. J. Winther og malet og bronzeret af Hoffgaard.³² Stagerne stod i ligkapellet.

TÅRNURE

Tårnur, 1975,²⁵⁴ leveret af Philipp Hörz, Biberach, Tyskland, af typen DC II. Opsat i rummet med elinstallationer i våbenhusets nordside.

(†)*Tårnure*. *1) (Fig. 94), 1783, udført af urmager Claus Fabricius i Ærøskøbing for 150 rdlr.⁸⁶ Af jern med enkelte dele af stål og med genanvendelse af hamre og lodder fra det gamle ur (†tårnur ndf.). Rammeverket måler 78×118×58 cm. Det hviler på otte svungne fødder og har over hvert hjørne en lille opstander. Uret var indrettet til time- og kvarterslag og kunne gå i 24 timer.¹⁵ Grahamsgang. Til uret hører to lodder af kampesten, det ene jernbundet, det andet med en indfældet jernkrog.

2. juni 1783 henvendte kirkeinspektionen sig til kirkens direktører og bad om tilladelse til at indgå kontrakt med Claus Fabricius om levering af et nyt tårnur. 11. juni godkendtes aftalen med urmageren, eftersom det eksisterende tårnur var 'så gammelt, at det ikke var til nogen tjeneste eller efterretning for byens indbyggere'.¹⁵ Værket skulle leveres inden Mortensdag eller senest inden jul, og urmageren skulle nedtage det gamle tårnur, når han opsatte det nye. 27. september blev værket godkendt,¹⁵ og samme dag fik tømrer

Fig. 93. Kirkeskib nr. 2, ophængt 1811, »Frederik«, skænket af søfolk (s. 1454). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Church ship no. 2, hung in 1811, "Frederik", donated by seamen.*

Peder Johansen betaling for en stol, dvs. et stativ, som værket kunne stå på.²⁵⁵

1821 blev uret istandsat af urmager Johann August Adamy,³² 1835 af urmager Christian Hjorteborg med 'mange nye stykker, såsom hjul, nyt pendul, drev og meget andet',¹⁰³ og i 1850'erne og 1860'erne foretog hans søn, urmager Carl Christian Erasmus Hjorteborg, forskellige mindre reparationer.³² 1895 blev uret repareret af urmager Niels Peter Espersen.³³

Uret stod i et samtidigt urhus af træ og glas, bygget af Christen Jørgensen Snedker under medvirken af smed Marcus Wolder og Rudolph Glarmester.⁸⁶ Nøglen opbevaredes hos klokkeren. Uret var i brug til 1945, hvorefter det henstod i tårnet, til det 1954 blev overført til Langelands Museum (inv.nr. 111:1958).

2) 1945,²⁵⁶ udført af Frithjof Bertram-Larsen, København. Ottedagesværk.²⁵⁷ Uret henstår i tårnet.

†*Tårnmur*, tidligst omtalt 1662 og 1668,²⁵⁸ men muligvis af ældre dato. Uret var bekostet af bystyret, der også stod for vedligeholdelsen.²⁵⁹ Det var indrettet til time- og kvarterslag. I kirkeregnskaerne omtales det tidligst 1682, da der blev købt hyssing (dvs. tynd hampeline) til det.¹⁵ 1744 blev uret repareret af urmager Christoffer Hoffenblatt i Ærøskøbing.²⁶⁰ 1773 besluttede bystyret at forære uret til kirken, 'da det på andre steder er almindeligt, at kirken selv ejer sejerværkerne'.²⁶ 1783 var uret som nævnt så brøstfældigt, at kirken valgte at købe et nyt fremfor at foretage yderligere reparationer.¹⁵ Jernet blev solgt til smed Marcus Wolder.²⁶¹

Uret stod i et urhus med glasruder.¹⁵ 1774 blev huset istandsat eller fornyet, idet urværket blev 'indklædt med brædder'.¹⁵

Urskive (fig. 95, jf. også fig. 7), 1896, udført af snedkermester J. Winther og urmager N. Espersen efter tegning af Hector Estrup; af egetræ.²⁶² Den kvadratiske skive afsluttes foroven af en profileret gesims; i sviklerne er små rosetter. Den er malet med hvidt, sort og blåt og har forgyldte romertal og visere. Murermester C. Lange blev betalt for at hugge hul og opsætte urskiven på tårnets vestmur.³²

†*Urskiver*. 1) Omtalt 1727, da 'solskiven' blev renoveret af Nikolaj Maler.¹⁵

2) 1744, udført af urmager Christoffer Hoffenblatt i Ærøskøbing, 8×8 fod, sortmalet med forgyldte cifre.²⁶³ 1746/47 blev den renoveret med ægte guld af Hyrat Maler.¹⁵ 1762 blev urskiven taget ned, blybeklædningen slået fast med søm langs kanten, og viseren, der var slået af, fastgjort.¹⁵ 1763 fik Arendt Beusch betaling for at male og forgyldte skiven,¹⁰¹ og atter 1764 betaltes

Fig. 94. *(†)Tårn nr. 1, 1783, udført af urmager Claus Fabricius, Ærøskøbing (s. 1455). I Langelands Museum. Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *(†)Tower clock no. 1, 1783, made by the clockmaker Claus Fabricius, Ærøskøbing.

Fig. 95. Urskive, 1896. 1:20. Tegnet af Hector Estrup (s. 1456). I Horsens Museum.
– Clock face, 1896, designed by Hector Estrup.

Niels Steensen for at male skiven og fastgøre viseren.²⁸

3) (Jf. fig. 32), 1783, udført af snedker Jesper Clausen Bossel i Odense og malet og forgyldt af maler Wegner sammesteds.⁸⁶ Viseren blev leveret af urmager Fabricius sammen med *(†)tårnur nr. 1. Skiven var kvadratisk med profileret gesims; i sviklerne var i de senere år anført årstallet »1864«. ²⁶⁴ 1825 blev den taget ned og malet med blå og sort samt ægte forgyldt af maler Bjørnøe, mens kobbersmed Rhein reparerede viseren og satte nyt kobber i begge ender af den.⁸⁶ 1840 blev viseren taget af og repareret; skiven blev malet med oliefarve af Christian Nicolai Hoffgaard.³² 1847 nedtog og genopsatte muremester F. Nielsen urskiven, som fik opmalet tallene og forgyldt viseren;³² 1854 og igen 1861 blev urskiven malet og forgyldt med ægte guld.³²

KLOKKER

Kirken har tre klokker, hvoraf den ældste er senmiddelalderlig, mens de to andre er fra hhv. 1778 og 1863.

1683 havde kirken fire klokker, nemlig en stor (nr. †2), to små (nr. †1 og 3) og Stormklokken (nr. 1).²⁷ Af disse var i hvert fald to, nemlig nr. 1 og nr. †1, middelalderlige; muligvis har også nr. †2 været fra middelalderen.²⁶⁵ 1693 blev nr. †2 omstøbt til nr. †4. 1720 blev en af klokkerne betegnet som ubrugelig, antagelig nr. †1.¹³⁴ 1740 blev nr. †1 og 3 omstøbt til nr. †5;⁸⁶ siden har antallet af klokker været tre. Der udførtes løbende forskellige reparationer på klokkerne og deres ophæng. 1778 blev nr. †5 omstøbt til nr. 2; 1863 blev nr. †4 omstøbt til nr. 3. 1864 bekendtgjordes, at kimningen ville bortfalde indtil vi-

Fig. 96. Klokke nr. 1, o. 1400, støbt af »Olug Jurgensun« (s. 1459). Foto Arnold Mikelsen 2015. – *Bell no. 1, c. 1400, founded by "Olug Jurgensun"*.

dere, da man frygtede, at den var for 'angribende' for de syge soldater på det nærliggende lazaret.³²

De ældste klokker må oprindeligt have hængt i en \dagger klokkestabel på kirkegården, og må 1621

være flyttet til det nyopførte tårn (s. 1387), hvor de blev ophængt i tagrummet.

1975 etableredes elektrisk ringning. 1988 op-sattes et klokkespil (s. 1460).

Fig. 97-98. Klokker. 97. Nr. 2, 1778, støbt af Michael Carl Troschell, København (s. 1459). 98. Nr. 3, 1863, støbt af Gamst og Lunds efterfølgere, København (s. 1459). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Bells. 97. No. 2, 1778, founded by Michael Carl Troschell, Copenhagen. 98. No. 3, 1863, founded by Gamst og Lunds Efterfølgere, Copenhagen.*

1) (Fig. 96), o. 1400, støbt af »Olug Jurgensun«. ²⁶⁶ Betegnet 'Stormklokken'. 95,5 cm i tværmål. Om klokken hals er et skriftbånd med minuskelindskrift i relief, afgrænset af to kraftige snore, hvis ender er sammenknyttede i en knude: »alpha et o(mega) devs et homo o re(x) gl(ori)e veni cv(m) pace« (alfa og omega, Gud og menneske, o ærens konge, kom med fred). Som skilletegn er anvendt små kors, og indskriften afsluttes af et aftryk af støberens segl med randskrift i majuskler: »olv g i(v)rgensvn«. Klokkens hanke har en sjælden, syvkantet form med et skarpt, udadvendt hjørne.

1936 blev klokken omhængt i vuggebom; siden 1975 hænger den i en moderne specialbom af galvaniseret stål i glamhullet mod øst. ⁸⁵

2) (Fig. 97), 1778, støbt af Michael Carl Troschell, København, af en ældre klokke (nr. †5) for 73 rdlr. ⁸⁶ Betegnet 'Tiklokken'. 65,5 cm i tværmål. Om halsen er indskrift med reliefver-

saler mellem dekorative borter af blomster og blade: »Soli Deo Gloria. Me feci(t) M.C. Troschell Königlicher Hofklokengiser in Copp(enhagen) A(nn)o 1778« (Gud alene æren. Kgl. hofklokkestøber i København M. C. Troschell gjorde mig år 1778); en tilsvarende bort findes om slagkanten. På legemet er en akantusramme med versalindskrift, ligeledes i relief: »Er denne klokke støb(t) til Rudkiøbings kircke paa Langeland«.

Klokken hænger i en slyngebom fra 1936 i glamhullet mod syd. ⁸⁵

3) (Fig. 98), 1863, støbt af Gamst og Lunds efterfølgere (P. J. Winstrup og Victor Gamél), København, af †klokke nr. 4, for 207 rdlr. ³² Betegnet 'Tolvklokken'. 86 cm i tværmål. Om klokken hals er en bort af palmetter hvorunder versalindskrift: »Støbt 1693 omstøbt 1863 af Gamst & Lunds Efterfølgere) i Kjøbenhavn«. Endvidere indskrift med versaler på den ene side af legemet

i form af et vers af Thomas Kingo; en gentagelse med mindre variationer af indskriften på den ældre \dagger klokke:

»Her hænger jeg og skal til kirken eder kalde
tunghørig sjæle, o! Staar op og lader falde
alverdend syssel, gaar og hører Herrens røst
saa ringer jeg forlig til Eders sjeletrøst«

1936 blev klokken omhængt i en vuggebom; siden 1975 hænger den i en moderne specialbom af galvaniseret stål i glamhullet mod vest.⁸⁵

\dagger Klokker. 1) Middeltalderlig, med årstallet, dog formentlig fejltudet, 1105.²⁶⁷

Klokken er omtalt i byfoged Christopher Friederichsens indberetning 1742. Han meddeler her, at der i 1740 blev nedtaget en klokke, hvor der med »Runne«²⁶⁸ bogstaver var indstøbt en latinsk tekst, hvis årstal han ikke selv kunne læse som følge af klokkenes ælde, men som af rektor Niels Louman og hører Christian Mørck tolkedes som »1105«.²⁶⁹ Kun årstallet blev aftegnet, men runologer har anset det for tvivlsomt, at der reelt kan være tale om en indskrift med runer, ligesom årstallet må være fejllæst.²⁷⁰

Beskrivelsen fra 1742 nævner ingen mester-signatur. Dog er klokken af C. Nyrop forsøgsvis henført til støber Jacob Rød i Svendborg, der virkede o. 1200-50, og fra hvis hånd der kendes 12 signerede røgelseskar fra kirker på det sydlige Fyn og Langeland med danske og latinske runeindskrifter.²⁷¹ Der er dog kun tale om en hypotese. Klokken blev taget ned og omstøbt 1741/42 sammen med nr. \dagger 3 til nr. \dagger 5.

2) Uvis datering; muligvis middelalderlig. 1683 betegnet 'Tolvklokken'.¹⁵ Klokken blev 1693 omstøbt til nr. \dagger 4 (jf. indskrift på denne).

3) 1682 anføres, at kirkeværge Peder Hansen Krøger skulle hente kirkens nye klokke ved klokkestøberen.²⁶ Klokken, der kan være omstøbt af en i øvrigt ukendt \dagger klokke (jf. note 265), hang i tårnet. 1741/42 blev den sammen med nr. \dagger 1 omstøbt til nr. \dagger 5.

4) 1693, støbt af Albert Benning af nr. \dagger 2.²⁷² Betegnet 'Tolvklokken'. På legemet var en lang indskrift på latin og dansk: »Verbum domini manet in æternum Anno MDCXCIII (Herrens ord forbliver i evighed. År 1693). Velbaarne Herr Baron Winterfeld var Stiftamtmand og Velbyrdige Thomas Kingo var Biskop udi Fyens Stift, Herr Niels Gødsen var Sognepræst udi Rudkiøbing, Claus Bertelsen var Byens Øvrighed sammesteds og Steen Jensen og Michel Hansen Kirkeværger, blev denne Klokke omstøbt til Rudkjøbings Kirke og bekostet af salig Hans Rasmussen, af kongelig Majestæts Gietmester Albert Benning udi Kjøbenhavn. Her henger Ieg og skal til Kirken kalde, tunghørige Sjæle staa op og lader falde al Verdens Syssel, gaer og hører Herrens Røst. Saa ringer jeg til Lig (tillige) til Eders Sjæle-Trøst«.²⁷³ 1860 var klokken, der benyttedes til daglig ringning kl. 5, 12 og 19, ubrugelig. Den blev taget ned, repareret med en ny aksel af egetræ og hængt op igen af gørtler- og kobbersmedemester F.W. Andersen.³² 1862 var den dog atter ubrugelig, og april 1863 blev den taget ned og omstøbt til nr. 3.³²

5) 1741/42, støbt af Johan Barthold Holtzmann, København, for 34 rdlr. af to ældre klokker (nr. \dagger 1 og 3). Betegnet 'Tikklokken'.²⁷⁴ I januar 1742 fik »Gitmester Holtzmand« betaling for den nye tiklokke, mens Mads Tømmermand og smed Jens Jørgensen lønnedes for arbejde i forbindelse med dens ophængning.¹⁵ 1778 blev klokken taget ned og omstøbt til nr. 2.⁸⁶

Klokkespil, 1988, med 16 klokker, støbt hos Petit & Fritsen, Holland, og leveret af firmaet KE-VEST, Odense. På klokkerne er indskrift med reliefversaler: »Petit & Fritsen Rudkøbing Kirke 1988«. Toneomfang: d#², f², g², g#², a², a#², h², c³, c#³, d³, d#³, e³, f³, f#³, g³, g#³. Klokkerne spilles via automatik, leveret af firmaet Diaprint (model DP 2000). Klokkespillet, der udelukkende fungerer automatisk, spiller dagligt kl. 8, 12, 16 og 21 afvekslende melodier, tilpasset efter årstiden. I tårnets øverste stokværk.²⁷⁵

Fig. 99. Portræt, sandsynligvis af sognepræst og provst Anders Rasmussen Bredal (†1630). Detalje af epitafium nr. 2 (jf. fig. 101, s. 1464). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Portrait, probably of pastor and dean Anders Rasmussen Bredal (†1630). Detail of sepulchral tablet no. 2.*

GRAVMINDER

Oversigt. Kirken rummer kun to epitafier, der kan dateres til 1633 og o. 1706. Yderligere et *epitafium, fra o. 1625, findes i Langlands Museum.

Derimod er der slet ingen gravsten bevaret, og der er heller ikke kendskab til middelalderlige begravelser. I 1600- og 1700-tallet var kirken som vanligt begravelsessted for byens embedsmænd og borgerskabets bedrestillede medlemmer, der blev gravsat i jordfæstebegravelser under gulvet. Af murede begravelser

kendes kun to, den ene indrettet 1739 under korgulvet, den anden 1751 i skibet (s. 1470). 1707 opførtes et †gravkapel ved korets nordside (s. 1390 og 1469).

Ændringer og istandsættelser. Ifølge byfoged Christopher Friederichsens indberetning fra 1720 hang der da otte navngivne epitafier i kirken.²⁷⁶ 1742 var antallet øget til ni.²⁷⁷ Fra skriftlige kilder, primært kirkens regnskaber, er der desuden kendskab til et antal †gravsten og †kirkegårdsmonumenter (s. 1468 og 1471).²⁷⁸

Fig. 100. *Epitafium nr. 1, o. 1625, over ukendt ægtepar og deres børn (s. 1463). I Langelands Museum. Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Sepulchral tablet no. 1, c. 1625, commemorating unknown married couple and their children.

I forbindelse med istandsættelserne i begyndelsen af 1780'erne blev nogle af epitafierne taget ned, således 1781/82 tre 'gamle' epitafier,⁸⁶ som 1785/86 opbevarede i et \ddagger kalkhus og på kirkens loft.¹⁵ 1789 fandtes de i \ddagger våbenhuset i så medtaget tilstand, at de 'består af 16

stykker'.¹⁵ De blev derpå flyttet til rådhuset,²⁷⁹ og det er formentlig disse epitafier, der med betegnelsen 'en del gamle træbilleder', blev solgt på auktion 1791.²⁸⁰ Endnu 1796 nævner byfoged Steffen Jørgensen, at der hang 'adskillige gamle gravminder' på kirkens

vægge.²⁸¹ Ved restaureringen 1837 blev yderligere tre epitafier solgt,²⁸² så der 1849 kun fandtes tre epitafier i kirken (nr. *1-3),²⁸³ disse blev 1869 ferniseret af maler Hoffmann.³² Siden 1875/76 synes kun epitafium nr. 2 og 3 at have været placeret i kirkerummet.²⁸⁴

Hjemfaldne gravsten blev løbende taget op af kirkegulvet eller hentet ind fra kirkegården og hensat i tvåbenhuset, hvor interesserede borgere kunne købe dem og benytte dem på deres egne gravsteder – en ikke ukendt praksis, som dog synes at være gennemført med en sjælden konsekvens og systematik i Rudkøbing.²⁸⁵ Således forklarede sognepræst Niels Gjødensen 1706, at der ikke fandtes gamle ligsten ved kirken, fordi de, når de havde ligget 30-40 år, blev taget op og solgt, hvorefter køberen lod hugge en ny indskrift.²⁸⁶ 1720 stod to gravsten i tvåbenhuset, 1762 var antallet seks, og ved århundredets slutning var i alt 11 ligsten 'på lager' i tvåbenhuset og på kirkegården.²⁸⁷ Flytningerne er jævnlige bevidnet i kirkens regnskaber: 1762 blev en hjemfalden gravsten taget op af kirkegulvet og 'indrullet' i tvåbenhuset;¹⁵ 1767 skete det samme med en sten fra kirkegården.²⁸ De efterladte huller i gulvet blev udfyldt med mursten.

De sidste af de opmagasinerede sten forsvandt 1806, da to hele og en halv ligsten blev bortsolgt 'til byens brug'.²⁸⁸ 1819 blev yderligere fem gravsten solgt,³² og forud for restaureringen 1837 blev gravstenene fra såvel kirken som den gamle kirkegård borttaget og afhændet.²⁸⁹ Endnu 1955 var et fragment af en gravsten (nr. †4) bevaret i Langelands Museum; dette synes imidlertid siden at være gået tabt.

EPITAFIER

*1) (Fig. 100), o. 1625, over et ukendt ægtepar og deres børn (jf. dog også ndf.).

Epitafium af træ, 130×84 cm, indfattet i en antagelig samtidig eller muligvis lidt yngre, påfaldende enkel arkitektonisk ramme med segmentbuet topgavl. Storfeltet udgøres af et maleri i smal, profileret ramme uden nedre profil. I galvfeltet er en figur af en buttet, nøgen dreng (putto, men uden vinger), der hviler højre arm på et kranium og med venstre hånd støtter et timeglas, som balancerer på det højre knæ. Lignende figurer med forkrænkelighedssymboler og tilsvarende datering kendes fra vultgavlstykker fra *(†)epitafier fra Sæby Kirke og Roskilde Domkirke, dateret til o. 1625 (*DK KbhAmt* 940 og 2154, nu i NM).²⁹⁰ Yderrammen er brunmalet, putto-figuren er malet med lys karnation og gyldent hår mod blårod

baggrund, mens selve maleriets ramme er sort med forgyldte profiler.

Storfeltets maleri, olie på træ, 93×66 cm, viser Kristus på korset, flankeret af afdøde og hans familie. Kristus, med mørkt hår og skæg, hænger tungt i armene, hovedet falder mod højre skulder. Kroppen er tæt bygget, højre fod er lagt over venstre og fæstet med en nagle. Han bærer et hvidt lændeklæde, der er ført bag om højre hoftet i en lang, flagrende snip. Motivet er indsat i et græsklædt, bakket landskab med et enkelt, delvis udgået træ i forgrunden. I mellemgrunden ses en gruppe rygvendte, hattebærende skikkelser, hvoraf i hvert fald en er til hest; over skuldrene bærer de lange spyd eller lanser. I baggrunden er en by (Jerusalem) og bjergformationer. Himlen er malet i solnedgangsfarver med mørke uvejrskyer. Omkring korset knæler de afdøde med hænderne samlet i bøn. Til venstre ses ægtemanden med mørkt hår og skæg, klædt i en sort dragt med hvid pibekrave, til højre hustruen og fem døtre. Hun bærer perlestukken hue, døtrene jomfrukrone, og de er ens klædt i sorte dragter med hvide kraver og forklæder. De tre nærmest korset er med røde kors malet over hovedet markeret som døde. Ved korsfoden ligger et svøbelsesbarn, der ligeledes er markeret som dødt, samt formentlig Adams kranium (utydeligt).

Efter klædedragterne at dømme, må epitafiemaleriet ligesom topgavlen med putto være udført o. 1625. Det kan ikke udelukkes, at den ydre ramme er en sekundær afløser for en oprindelig fjndramning.²⁹¹ Epitafiet, der må formodes at være ét af de fra skriftlige kilder ni kendte epitafier, kan efter den stilistiske datering måske være identisk med †epitafium nr. 3. Det synes nedtaget før 1875/76 (jf. ovf.). 1909 blev det overført til Langelands Museum (inv.nr. D0708).

2) (Fig. 101), 1633,²⁹² sandsynligvis over Anders Rasmussen Bredal, sognepræst og provst, †1630 (jf. †gravsten nr. 1).²⁹³ Epitafiet blev opsat af sønnen, Erik Bredal, rektor ved latinskolen i Nykøbing Falster og siden biskop i Trondhjem.²⁹⁴

Epitafium i bruskarok, af træ, 245×130 cm; rammeværket er tilskrevet billedskærer Jørgen Ringnis (jf. ndf.). Storfeltets spidsovale malerifelt er indsat i en profileret ramme flankeret af smal-

le bruskværksvinger. Ved siderne står frifigurer på kerubhovedkonsoller af Moses med Lovens Tavler (tv.) og Johannes Døberen med en bog med et lam. Hængestykket er en bruskværkskartouche med en stor vrængemaske og herunder et tværovalt skriftfelt. Topstykket består af et ottekantet malerifelt indrammet af bruskværk, der foroven har en maske og foroven kronet af en konsol, som må have båret en \dagger topfigur. Rameværkets staffering, der er genskabt i 1950'erne på grundlag af oprindelige farvespor,⁹⁶ omfatter brunt, grønt, lidt rødt og rig forgyldning. Figurerne, med brunt hår og skæg, bærer hvid kjortel under gylden kappe med grønt for. På skriftfeltet ses spor af en næsten udslettet, forgyldt versalindskrift på sort bund.

Storfeltets maleri (jf. fig. 101), olie på træ, 106×67 cm, viser Gravlæggelsen. To mænd, den ene rygvendt, løfter Kristi afsjælede legeme, der er indsvøbt i et ligklæde, op i en sarkofag. En tredje mand er klar til at tildække liget med endnu et klæde; bag ham står evangelisten Johannes med glorie. I forgrunden ses Maria og yderligere en kvinde, antagelig Maria Magdalene, og i græsset ligger tornekronen og de tre nagler. Figurerne dragter er malet i klare farver, og motivet er placeret i en landskabelig ramme med græs og træer. Motivet er udført efter et stik i Merians Bibel 1630.²⁹⁵ Topstykkets maleri (fig. 99) viser et brystbillede af afdøde, vist i trekvartprofil med rødbrunt hår og skæg. Han er i ornat og holder i højre hånd en bog, vel Bibelen og i venstre en sort kalot.

Som nr. *1 må epitafiet antages at være et af de ni kendte epitafier fra Rudkøbing Kirke. Heraf anføres kun ét at være opsat over en gejstlig, nemlig over sognepræsten i Rudkøbing Anders Bredal, der døde i 1630.²⁹⁶ Epitafiets rammeværk er tilskrevet billedskærer Jørgen Ringnis, der virkede på Lolland og – især – Falster i denne periode.²⁹⁷ Tilskrivningen er baseret på epitafiets nære

slægtskab med et epitafium i Nykøbing Kirke, opsat o. 1634 over Johannes Obenberg (\dagger 1632), der ligeledes er tilskrevet Jørgen Ringnis (*DK Maribo* 236).²⁹⁸ Den omstændighed, at epitafiets stifter, afdødes søn, havde embede i netop Nykøbing, underbygger yderligere tilskrivningen til en mester, som virkede på denne egn.

Ved en undersøgelse 1951 stod epitafiet med en egetræsmaaling, der måske var påført allerede ved restaureringen 1837 eller kort efter.²⁹⁹ Det hang oprindeligt i koret over døren til sakristiet.¹³⁴ 1875/76 hang det på skibets nordvæg,⁴⁴ efter restaureringen 1895–97 på sydvæggen nær prædikestolen (jf. fig. 88).⁹⁶ Nu igen på skibets nordvæg.

3) (Fig. 102), epitafium med karakter af legat-tavle, opsat antagelig o. 1706, over Claus Berthelsen, byfoged, rådmænd, herredsfoged ved Langelands Herredsting samt birkedommer, *1648, \dagger 17<15> i »hans Alders <67> aar«. Endvidere hans tre hustruer: Margrete Michelsdatter Lüt (Lydt), \dagger 1683 i »hendes Alders 55 Aar«, Sidsel Lauridsdatter Struk, \dagger 1706 i »hende(!) Alders 44 Aar«, og Anna Rosina Bøthners, \dagger 17<31> i »hendes Alders <61> Aar« (jf. bygningstavle s. 1404, \dagger lukket stol nr. 1, \dagger epitafium nr. 7, \dagger gravkapel s. 1390 og 1469). Af indskriften fremgår, at epitafiet er opsat af Claus Berthelsen og hans anden hustru, Sidsel Lauridsdatter Struk.

Barokepitafium af træ, 290×150 cm. Storstykket omfatter et højovalt skriftfelt indrammet af en bladkrans med vrængemasker foroven og foroven. Kransen holdes af havfruelignende væsner med lange, spiralprullede haler. Over den er et kerubhoved med udbredte, fligede vinger; yderst storvinger af bruskværk (de ydre sider er afskåret). Hængestykket er en bruskværkskartouche, ligeledes flankeret af havfruelignende figurer, hvis arme er erstattet af diminutive vinger, omkring et tværovalt skriftfelt i laurbærkrans, omgivet af vrængemasker og bruskslyng. Nederst er en hængeknop i form af en drueklase. En brudt, fladrundbuet gesims, på hvis hjørner er siddende putti med forkrænkelighedssymboler, tv. et timeglas, th. et kranium, danner overgang til det lille topstykke, der har form af et højovalt skriftfelt i bladkrans, flankeret af bruskværk og med en konsol foroven, som har båret en \dagger toppyrdelse.

Fig. 101. Epitafium nr. 2, 1633, sandsynligvis over sognepræst og provst Anders Rasmussen Bredal (\dagger 1630) (s. 1463). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Sepulchral tablet no. 2, 1633, probably commemorating pastor and dean Anders Rasmussen Bredal (\dagger 1630).*

Epitafiet står med oprindelig, dog restaureret staffering med brunlig bund og detaljer i rødt, grønt og guld.⁹⁶ Topstykkets skriffelt har et skriftsted med sort fraktur på gylden bund (Es. 6,3), mens der på hænge- og storstykkets skriffelter er indskrift med forgyldt antikva på sort bund. På hængestykket (fig. 103) er anført personalia, på storstykket oplysninger om de afdødes donationer til kirken og de fattige:

»Gvd til Ære Kirken til Zirat hafver Kong(e)l(ig) Majæst(ets) Byfoget i Rvdkjøbing Claus Berthelsen fordm Raadmand ibid(em) och Herretzfoget til Langelands herretzting Sambt Birkedommer, med Sin Kiere hustru, dydedle og Gvdfrygtige Matrone Sidsel Lavrids-datter Struk, ladet bekoste dette Epitaphivm, og hafver hand forhen Anno 1671 gifved til de fattige i Rudkiøbing 16 Rixd(a)l(e)r som i Johan Bøtkers gaard var bestaaende. Nog A(nn)o 1675 foræret til Kirken og de fattige som i Povel Harders gaard var bestaaende 100 Sl(ette)d(a)l(e)r og nu givet til Kirken 100 Rixd(a)l(e)r som hos Claus Berthelsen hans lifstid blifver bestaaende, og efter hans død leveris til hans visse arfvinger, og det saa lenge visse arfvinger er her paa Stædet, af hvilke 200 Sl(ette)d(a)l(e)r Kirkens anparts aarlig Rente er 5 Pro Cento, Som shal(!) være destineret til at holde den halfve begravelse ved lige med, som hand og Rasmus Pedersen efter høye Øfrigheds tilladelse for dem og deris efterkommende Arfvinger hafver ladet bygge her ved Kirken, og shal(!) Renten hver 11 Decemb(e)r / som fra dags dato angaar / Kirkevergerne betallis, og forblifver der ved til verdens ende hvormed Øvfrigheden og Kirkevergerne her paa Stædet her efter ville hafve opsiun, at Capitalen icke Udgaar og Kircken der ofver tager Schade, og Begravelsen forfalder som de for Gvd og høye Øfrighed agter at forsvare. Rudkiøping d(en) 11 Decemb(e)r 1698«.

Epitafiet har som nævnt karakter af legattavle, idet indskriften må citere Claus Berthelsens fundats af 11. dec. 1698,³⁰⁰ suppleret med oplysninger om det gravkapel, han 1706 fik tilladelse til at opføre (†gravkapel s. 1390 og 1469). Det

Fig. 102. Epitafium nr. 3 med karakter af legattavle, o. 1706, over byfoged Claus Berthelsen (†1715) og hans tre hustruer, Margrete Michelsdatter Lüt (†1683), Sidsel Lauridsdatter Struk (†1706) og Anna Rosina Bøthners (†1731) (s. 1465). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Sepulchral tablet no. 3, c. 1706, commemorating the town recorder Claus Berthelsen (†1715) and his three wives Margrete Michelsdatter Lüt (†1683), Sidsel Lauridsdatter Struk (†1706) and Anna Rosina Bøthners (†1731).*

er formentlig opsat o. 1706, måske i forbindelse med hans anden hustrus død.³⁰¹ Stilmæssigt er det med de udprægede bruskarokke former dog noget gammeldags, og helt udelukkes kan det vel ikke, at epitafiet er sat op allerede i slutningen af 1600-tallet, og indskriften nymalet efter opførelsen af gravkapellet 1707.

1736 blev det renoveret af Nicolai Beusch Maler, idet det var blevet tilsmudset, da kirken blev kalket.¹⁵ 1875/76 hang det på skibets nordvæg ved korbuen (jf. fig. 45),⁴⁴ Siden restaureringen 1895-97 på sydvæggen nær orgelpulpituret.

†*Epitafier*. 1) Opsat 1600,³⁰² over rådmand Morten Panch (†før 1601) og borgmester Niels Nielsen (†1611) samt deres hustru Anne Nielsdatter (jf. †korgitter nr. 1). Epitafiet blev 'fuldfærdiget' (vel bemalet) 1611.³⁰³

2) Antagelig opsat i 1600-tallets begyndelse, måske 1602, af rådmand Christen Lauritzen og hustru Margreta Torchelsdatter.³⁰⁴

3) Opsat 1623, over borgmester Peder Thommesen (Thomassen) (†1642) og hustru Anne Mortensdatter (jf. lysekroner nr. 1).³⁰⁵ Epitafiet kan muligvis være identisk med epitafium nr. *1.

4) Opsat 1644 af Christen Andersen og Thomas Knudsen.¹³⁴

5) Opsat 1660, over rådmand Peder Madsen. Epitafiet hang i korsarmen.¹³⁴

6) Opsat 1669, over landstingskriver Peder Nielsen. Epitafiet blev opsat af afdødes svigersøn, Gotfred Hansen, sognepræst i Snøde.¹³⁴

7) O. 1731, over byfoged Christopher Friederichsen og hustru Anna Rosine (Rosina) Bütners (Bøthners) (jf. †pengeblok nr. 1, †orgel nr. 2, epitafium nr. 3). Epitafiet bestod ikke som vanligt af kostbart billedhuggerarbejde og malerier, men af 'udvalgte skriftens sprog'.³⁰⁶ Det blev siden beskrevet som 'kostbart'.³⁰⁷ 1731 skænkede Anna Rosina Bøthners 100 rdlr. til kirken, hvoraf renten skulle anvendes til lys i lysekroner nr. 1, til vedligeholdelse af altertavlen og til »hendes Epitaphii Vedligeholdelse« (dette eller epitafium nr. 3).¹¹² Epitafiet blev tilsyneladende istandsat sammen med epitafium nr. 3 efter kirkens kalkning 1736.³⁰⁸ 1837 blev det solgt på auktion til Peder Garver.³⁰⁹

Fig. 103. Hængestykke med personalia. Detalje af epitafium nr. 3 (s. 1465). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Pendant with personal information. Detail of sepulchral tablet no. 3.*

†GRAVSTEN

1) O. 1630, over Anders (Rasmussen) Bredal Vedle (Vedel), provst og sognepræst, †17. febr. 1630 »udi hans alders 52 aar, oc udi hans embedis 32 aar«, og hustru Anne Nielsdatter, †6. juli 1623 (jf. epitafium nr. 2). Over personalia stod en religiøs sentens med henvisning til tre skriftsteder (»Jeg veed at min fresere[!] lefver hos faderens høyre haan, oc troer hand skal i sin herlighed igienkomme beskiket dommere af Gud ofver levende oc døde oc saa skal jeg see hannem af mit kiød, Job: XIX: Matth: XXV: Act XX«). Stenen lå i køret, men blev taget op 17. sept. 1691.³¹⁰

2) 1682 betalte rådmand Hans Rasmussen for at lægge en gravsten på sin hustru »eller« sin datters grav i kirken.¹⁵ 27. marts 1693 blev han selv begravet under stenen.¹⁵ 1709 var den sunket og måtte hæves.¹⁵

3) 1683, over kirkeværge Jørgen Jørgensens hustru, der blev begravet i kirken dette år. En ældre gravsten, som lå på gravstedet, blev taget op og hensat i †våbenhuset.¹⁵

4) O. 1691, over rådmand Niss Feddersen, †1691,³¹¹ og hustru Cathrine, †1718 (jf. †alterklæde nr. 2 og 4, †alterdug nr. 2, lysekrone nr. 2, †lysearme nr. 1-2). Stenen lå på deres gravsted i †våbenhuset.⁸⁶ Et fragment med målene 62×130 cm, der udgjorde stenens nederste tredjedel, fandtes endnu 1955 i Langelands Museum. Den bevarede versalindskrift omtalte parrets lille søn, Tommes (Thomas) Federsen (Feddersen), *1677, †1680. I de nedre hjørner var medaljoner med evangelister og deres symbolvæsner, tv. Lukas, th. Johannes.³¹² 1875/76 lå fragmentet ved kirkens hovedindgangsdør.³¹³ Siden overført til Langelands Museum, hvor den dog ikke længere er at finde.

5) 1695, over Jens Pedersen Kifvers hustru. Ægtemanden, der »nu« boede i Svendborg, lod stenen lægge på hustruens grav i kirken.¹⁵

6) Før 1702. Dette år købte byskriver Mathias Nielsen Bang en hjemfalden gravsten, der blev taget op af kirkegulvet.³¹⁴ 24. marts 1718 blev han selv begravet i kirken;⁸⁶ stenen kan være anvendt på dette gravsted. 1748 erhvervede enken efter hans bror, Jens Bang, en hjemfalden gravsten, der lå på Mathias Bangs begravelse i kirken; måske for at anvende den på sit og ægtemandens gravsted på kirkegården, hvor 'ligstenen blev åbnet', da hun selv blev begravet året efter.⁸⁶ Jens Bang havde doneret en sum penge til vedligeholdelse af stenen.⁷⁴

7) 1727, over Agnes Hedvig Glaumand, Mathias Witts hustru,³¹⁵ †1702 og begravet i koret. 1726 var hendes gravsted hjemfaldent til kirken, og kaptajnløjtnant Jørgen Bruun ønskede at købe det til sin hustru. Imidlertid hævdede Matthias Witt, at gravstedet tilhørte ham, selv om han ikke havde betalt for det i tre år. Han betalte herefter for en forlængelse af det i 20 år, og året efter, 1727, lagde han en sten på graven, dog uden at have fået kirkens tilladelse til at lægge den eller have betalt, hvad det kostede at få den lagt.²⁵⁵ Bruun anvistes et andet gravsted (jf. nr. 8).

8) 1728, over kaptajnløjtnant Jørgen Bruuns hustru, †20. juni 1726 (jf. †lyse- eller mindeskjolden ndf.). Stenen blev lagt på hendes gravsted mellem koret og mandstolene, og enkemanden donerede en sum penge til gravstedets vedligeholdelse.³¹⁶

9) Genanvendt 1753, over tolder Oluf Borch Lunds hustru, Riborg Margretha Clausdatter, †1751 (begravet 23. juli). Stenen lå over parrets begravelse i skibet (†muret begravelse nr. 2).²⁵⁵

10) 1760, over Mathias Bang (begravet 21. okt.).⁸⁶

11) Før 1773. En stor gravsten, omtalt i forbindelse med Rasmus Thranes begravelse 30. dec. 1773, hvor den blev 'oplagt'; arbejdet krævede mange folk.³² Det er uvist, hvem stenen oprindeligt var lagt over.

12) Før 1779, over tolder Baggers forældre. 1779 blev han selv begravet under stenen.³²

13) 1781/82 blev der lagt en gravsten på provst Thranes søns grav i skibet, antagelig Rasmus

Thrane, der blev begravet 30. dec. 1773 (jf. nr. 11).⁸⁶ Stenen omtales flere gange i forbindelse med arbejder ved graven, der sank.¹⁵

†GRAVKAPEL

Byfoged Claus Berthelsen og hans svigersøn, konsumptionsforvalter Rasmus Pedersens kapel blev indrettet 1707 som en tilbygning mellem sakristiet og korsarmen (jf. s. 1390) (jf. bygningstavle s. 1404, †lukkede stole nr. 1-2, †pengetavler nr. 2-3, †pulpitur nr. 2, †orgel nr. 2, epitafium nr. 3).¹⁵ Der vides intet om kapellets nærmere indretning eller udsmykning. Den ene halvpart tilhørte siden Claus Berthelsens svigersøn, tolder Oluf Borch Lund (jf. †muret begravelse nr. 2), den anden Rasmus Pedersens enke, Ingeborg Marie Brandt, bosiddende i København.³¹⁷ 1808 blev Adolf Smed og snedker Jürgen Christensen betalt for at udtage kisterne af en begravelse og nedsætte dem i to grave på kirkegården, antagelig kisterne fra kapellet.¹⁵ Kapellet blev nedbrudt 1815.

*Begravede.*³¹⁸ Claus Berthelsens anden hustru, Sidsel Lauridsdatter Struk, †aug. 1706, indsat i kapellet 1707;³¹⁹ byfoged Claus Berthelsen 5. nov. 1715; Rasmus Pedersens første hustru (Claus Berthelsens steddatter), Anna Hendrichsdatter Lydt, 16. nov. 1715; Rasmus Pedersens bror (og Claus Berthelsens svigersøn), tolder Peder Pedersen, 15. okt. 1723; konsumptionsforvalter Rasmus Pedersen 18. juli 1724; Rasmus Pedersens lille datter 11. okt. 1725; Peder Pedersens søn, byfoged Christian Møllers barn 3. aug. 1750; sammes lille søn 16. april 1753; sammes lille barn 31. marts 1757; byfoged, kammerråd Christian Møller 9. maj 1768.

†BEGRAVELSER

Som nævnt fandtes der to †murede begravelser i kirken (s. 1470), hvortil der som vanligt i købstadskirkerne føjede sig en lang række †jordfæstegrave, anlagt i 1600- og 1700-tallet.

De to murede grave var indrettet hhv. 1739 i koret og 1751 i skibets vestende, mens jordfæstegravene fordelte sig over hele kirken og †våbenhuset.³²⁰ 1707 blev en købmand fra Lübeck, Anthonius Henricus Rung, begravet 'i kirken', 1715 ligeledes sognepræsten i Tranekær, Niels Vang, 1716 blev Rasmus Hansen Færgemand begravet i †våbenhuset, hvor hans hustru 13 år forinden var blevet nedsat, og 1723 købte byens jordemoder et lejersted i †våbenhuset til sin gamle mor.⁸⁶

En oversigt over takster for begravelser er bevaret fra 1624.²⁷ Heraf fremgår, at et nyetableret gravsted til et voksent lig i kirken kostede 20 rdlr., til et barn 10 rdlr. Benyttede man i stedet en allerede eksisterende åben begravelse var taksterne det halve. Ønskede man både et gravsted og en gravsten kostede det 50 rdlr. for en voksen. 1683 var taksterne 20 slettedlr. for en voksen og 10 for et barn op til 10 år; i \dagger våbenhuset hhv. 12 og 6 slettedlr. Ønskede man at lægge en sten på gravstedet, skulle man betale yderligere 20 slettedlr. for en voksen og 15 for et barn. Genåbning af grave til nedsættelse af flere lig kostede det halve af det beløb, der oprindeligt var betalt for gravstedet, og tilsvarende kostede fornyelse af et hjemfaldent monument halvdelen af den sum, der oprindeligt var betalt for det. Det påhvilede gravstedsejerne at reparere sunkne begravelser; i modsat fald tilfaldt både gravsted og monument kirken.¹⁵

Kirkens personale nød fri begravelse. Præsterne blev begravet i koret, senest Jens Eriksen Grøn 1796,¹⁵ kapellanerne 'i kirken' med Bondo Christophersen Ferslew 1797 som den sidste kendte begravelse inde i kirken.³²¹ Klokkerne synes i hvert fald i nogle tilfælde at have haft fri begravelse i \dagger våbenhuset, således Søren Due, Laurids Jakob Zeuthen (\dagger 1733) og Christian Rasmussen (\dagger 1781),³²² mens klokker og rektor Niels Loumans efterladte måtte betale for hans begravelse i kirkegårdens urtegård 1753 (s. 1360), 'da der er brugt et andet og bekvemmere ligsted end det, hvor hans forgængere er bevilgede fri begravelse'.¹⁵ Også kirkeværgen havde ret til fri begravelse i kirken, såfremt han døde i embedet; således Laurids Kjeldsen 1729, Kjeld Lauridsen 1750 og Gregers Lind året efter.¹⁵ I enkelte tilfælde blev andre bevilget gratis begravelse; det gjaldt 1720 Jørgen Jørgensen, som tidligere havde været kirkeværg, men nu var fattig, og 1754 den tidligere byfoged Christopher Friederichsen, der blev begravet gratis i sin hustrus grav i kirken, 'for fattigdom og hans forrige embedes skyld' (jf. \dagger pengeblok nr. 1, \dagger orgel nr. 2, \dagger epitafium nr. 7).³²³

Senere ændringer og istandsættelser. Nedsunkne grave blev jævnligt repareret med opfyldning, f.eks. 1774, da muremester Christen Jørgensen omlagde et stykke gulv og en gravsten, som var sunket ved korsdøren.²⁸ I årene omkring 1800 blev de to murede begravelser fyldt op, og 1813 erklærede kirkens inspektører, at der ikke længere fandtes sådanne åbne begravelser i kirken, samt at der ikke var nedsat lig i kirken siden forbuddet mod dette i 1805.²⁶

†MUREDE BEGRAVELSER

1) *Generalmajor Hans Jørgensen Samsøes begravelse* (jf. \dagger fane s. 1470). I koret.³²⁴ Begravelsen blev indrettet med sognepræstens og byfogedens tilladelse i forbindelse med Samsøes død 1739.⁸⁶ Dagen efter gravlæggelsen trængte en fattig mand

'i største vanvittighed og fantasi' ned i graven, ødelagde kisten med en økse og fjernede to messingplader.³²⁵ 1755 og 1777 blev begravelsen repareret; 1810 blev den fyldt op.¹⁵

Begravede: Generalmajor Hans Jørgensen Samsøe, \dagger 1. marts 1739, begravet 23. marts 1739.³²⁶

\dagger *Kisteplader.* 1-2) 1739, over generalmajor Hans Jørgensen Samsøe, af messing.³²⁵

2) *Tolder, kammerråd Oluf Borch Lund og hustru Riborg Margretha Clausdatters begravelse* (jf. \dagger lukket stol nr. 2, \dagger gravsten nr. 9, \dagger gravkapel s. 1390 og 1469). En muret begravelse til to lig, indrettet 1751 i skibets vestende mellem ægteparrets stolestader. Ægteparret ejede ganske vist halvdelen af det ovennævnte \dagger gravkapel, der var opført af hustruens far, Claus Berthelsen, men hun ønskede i stedet at blive begravet i kirken, hvor de fik tilladelse til at indrette en særskilt begravelse.³²⁷ 1753 købte enkemanden en gravsten af kirken (nr. \dagger 9).⁸⁶ 1762 var gulvet over begravelsen sunket og blev hævet.²⁸ 1795 blev begravelsen fyldt op med jord, hvorefter gravstenen blev lagt på igen.¹⁵

Begravede: Riborg Margretha Clausdatter, begravet 23. juli 1751.

†GRAVUDSTYR

\dagger *Lyse- eller mindeskjold.* Ved kaptajn Jørgen Bruuns hustrus begravelse i kirken 1726 skænkede enkemanden to voksllys til alteret, som blev pyntet med hustruens våben samt sørgefior (jf. \dagger gravsten nr. 8). Desuden bidrog han ved juletid til anskaffelsen af to ekstra store voksllys, så skjoldene og floret kunne hænge året ud.¹⁵

\dagger *Fane,* 1740, over Hans Jørgensen Samsøe, generalmajor af infanteriet, *10. nov. 1661 på Samsø, \dagger 1. marts 1739. Af sort taft med forgyldt indskrift. Fanen hang i koret over hans gravsted (\dagger muret begravelse nr. 1).³²⁸

†KIRKEGÅRDSMONUMENTER

De nævnte monumenter fra \dagger kirkegården omkring kirken har formodentlig været liggende gravsten (liggesten).

1) 1682 eller tidligere, over Dines Witts hustru, †1682. 14. dec. betalte ægtemanden for, at hun blev begravet i Tyss Witts gravsted 'under en ligsten'.¹⁵

2) Før 1692, over borgmester Mogens Hansens hustru, der blev begravet 25. maj dette år (jf. alterkalk s. 1419, †alterdisk nr. 1). Enkemanden betalte for at få stenen 'åbnet'; 20. febr. året efter blev han selv begravet under den.¹⁵ Monumentet skulle vedligeholdes af kirken.¹⁵ Tilsyneladende blev stenen fornyet 1716 (jf. nr. 6).

3) 1692, over Margarethe Dorthea Kierchhof, borgmester Mogens Hansens steddatter. Stenen blev bekostet af borgmesteren.¹⁵ Den gik i mange stykker, da den 1707 blev taget op i forbindelse med, at kirkevæрге Lars Nielsens hustru, der var søster til afdøde, blev begravet under den. Stykkerne blev lagt på graven igen, til man kunne skaffe en anden, hel sten.⁸⁶

4) Før 1696, over Mads Pedersen. Nævnte år betalte sønnen, Peder Madsen Bager, for at få hævet stenen, der var sunket.¹⁵ 22. april 1718 blev hans hustru gravsat under den.¹⁵

5) O. 1702, over Jacob Dinesen Witt (†1702),³¹⁵ og hustru Abel Cathrine Mogensdatter,³²⁹ †1707; hun var 2° g.m. Laurids Kjeldsen, der betalte for stenens åbning.³³⁰

6) Genanvendt 1716, over borgmester Mogens Hansen (jf. alterkalk s. 1419, †alterdisk nr. 1). Stenen, der var hjemfalden til kirken, blev erhvervet af borgmesterens arvinger, som lod den lægge på hans gravsted, måske som erstatning for nr. 2.³³¹

7) O. 1719, over Niels Lauridsen, †1719, og hustru Dorthe Hansdatter, †1752.³³² Stenen omtales i forbindelse med hustruens begravelse 20. juni 1752.⁸⁶

8) Genanvendt 1724, over Inger Cathrine. Arvingerne købte stenen af kirken og lagde den på hendes grav på kirkegården.¹⁵

9) 1726, over Hans Madsen, et monument af sten.⁸⁶

10) Genanvendt 1730, over Erik Halmøes hustru, som var begravet på kirkegården.⁸⁶

11) Genanvendt 1755, over Niels Kruse. Hans enke, Anna Hendrichsdatter, købte stenen, der stod i tårnrummet, og lagde den på ægtemandens grav på kirkegården.⁸⁶

12) 1770, over Ordrups enke.⁸⁶

13) Genanvendt 1781, over eligeret borger Carl Lange, †1781, og hustru. Enken sikrede sig retten til at blive begravet ved siden af sin mand og købte samtidig en af kirkens største ligsten, som kunne dække begge grave.²⁵⁵

KILDER OG HENVISNINGER

Jf. fortegnelse over arkivalier vedr. kirkerne i Svendborg Amt i almindelighed s. 59-60 og forkortelser vedr. Svendborg Amt s. 61-64.

ARKIVALIER

LANDSARKIVET FOR FYN (LAFyn). *Fyns Bispearkiv*: Langeland herreders breve 1570-1781 (*Bispeark.* Langeland hrd. breve). *Fyns Stiftsøvrighedsarkiv*: Rudkøbing Kirkes regnskaber 1700-1901 (*Stiftsøvr.ark.* Rgsk.). – *Kirkeinspektionsarkivet*: Rudkøbing Kirkes regnskaber 1587-1915 (*Kirkeinsp.ark.* Rgsk.). – Bilag til kirkeregnskaber 1677-1776 (*Kirkeinsp.ark.* Bilag). – Indkomne breve 1682-1885 (*Kirkeinsp.ark.* Indk. breve). – Stolestaderegnskabsbog 1723-97 (*Kirkeinsp.ark.* Stolestadebog). – Emneordnede sager 1684-1823 (*Kirkeinsp.ark.* Emneordn. sager). *Rudkøbing Sogn*: Regnskabs- og kopiprotokol 1839-1928 (*Sogneark.* Rgsk.). – Inventariet for Rudkøbing Kirke 1880-1965 mv. (*Sogneark.* Inventariet). – Rudkøbing menighedsrådsarkiv: Diverse dokumenter 1956-90 (*Menighedsrådsark.* Div. Dok.). *Rudkøbing magistratsarkiv*: Indberetning om kirke, skole, m.v. 1742 (*Magistratsark.* Indb. 1742). *Den kgl. Bygningsinspektør*: Sager vedr. kirkebygninger på Fyn 1896-1915 (*KglBygnInsp.* Kirker på Fyn).

RUDKØBING BYHISTORISKE ARKIV. A. 117. Rudkøbing Kirke.

KIRKENS ARKIV. Synsprotokol 1862 ff.

DET KONGELIGE BIBLIOTEK (KB). GKS 2351. 4°. Udskrift af Præsteskabets i Fyens Stift Antegnelser om Kirkerne i Fyen og underliggende der i Stiftet, for det meste samlede og indgivne til Stiftets Øvrighed 1706-07, med nogle faae Tegninger af Gravsteder og Vaabener.

NATIONALMUSEET (NM). *Indberetninger mv.*: J. B. Løffler 1875/76 (usigneret og udateret) (bygning, inventar, gravminder). – Christen L. Nielsen 1890 (kirkegård). – Chr. Kiilsgaard 1940 (udgravning). – Einar V. Jensen 1948 (*†)altertavle, 1951 (inventar og gravminder). – Vibeke Michelsen 1968 (lysekroner). – Karl Søndergaard Nielsen 1996 (inventar og gravminder).

HORSENS MUSEUM. 61 A. Tegninger og opmålinger: Hector Estrups kladde til beretning om restaureringen 1896-97 (1898); byggeregnskab vedr. istandsættelse af Rudkøbing Kirke (1898); oversigt over udførte arbejder samt lidt afvigende genpart af byggeregnskab (udateret); korrespondance (1897-1904).

TEGNINGER

LANDSARKIVET FOR FYN (LAFyn). Forslag til orgelfacade og -pulpitur ved snedker Jens Jacobsen, Tranekær, 1787. – Grundplan af kirken med forslag til ændringer ved N. S. Nebelong 1836.

KIRKENS ARKIV (i præstegården). To forslag til restauration af kirken (opstalter mod syd og øst) ved J. J. Eckersberg 1887 og 1889. – Opmåling af kirken I-VI (plan, opstalter og snit) ved H. F. J. Estrup 1892. – Forslag til istandsættelse af kirken II-VI (opstalter og snit) ved samme 1894. – Tryk af forslag til alter ved samme 1904. – Tryk af forslag til restaurering (plan) ved Marinus Andersen 1953. – Tryk af forslag til nyt knæfald ved samme 1955. – Tryk af beliggenhedsplan ved samme 1956.

NATIONALMUSEET (NM). Akvarel af kalkmaleri ved J. Kornerup 1895. – Tryk af forslag til restaurering (plan og tværsnit) ved Marinus Andersen 1953. – Tryk af opmålinger vedr. orgel ved Lehn Petersen 1977. – Tryk af forslag til ophængning af klokkespil ved samme 1987. – Kopi af forslag til varmeanlæg ved Birch & Krogsbo 2003.

HORSENS MUSEUM. 61 A. Tegninger og opmålinger i arkivet efter Hector Estrups tegnestue: *Bygning*. Opmåling af kirken (plan, opstalter, snit) stemplet H. F. J. Estrup 1892. – Forslag til istandsættelse af kirken (længde- og tværsnit) ved H. F. J. Estrup 1894. – Kalke af forslag til nye vinduer i kirkens sydside ved H. F. J. Estrup 1896. – Opmåling af kirkens sydmur (plan og opstalt) med angivelse af spor af ældre åbninger (ved J. Nielsen?) 1896. – Opmåling af ældre vinduer (opstalter og snit) (ved J. Nielsen?) 1896. – Kalker af to forslag til nye vinduer i kirkens sydside 1896. – Opmåling af tagværk (snit) (ved J. Nielsen?) 1896. – Opmåling af korsarmens nordre endevæg (ved J. Nielsen?) 1896. – Forslag til nye smedejernsvinduer og kalker af detaljer til samme ved H. F. J. Estrup 1896. – Opmåling af \uparrow dør mellem kor og sakristi (ved J. Nielsen?). – Forslag til ny dør samme sted ved H. F. J. Estrup 1896. – Forslag til ny yderdør til sakristi ved samme 1896. – Forslag til vestportal med detaljer af formsten og dørføj ved samme 1896.

Inventar. Opmåling af \uparrow alterskranke med knæfald (ved J. Nielsen?). – Forslag til alterskranke ved H. F. J.

Estrup 1896. – Farvelagt forslag til urskive ved samme 1896. – Div. forslag til alter ved samme 1899 og 1904 (farvelagt).

LITTERATUR

Steffen Jørgensen, *Efterretninger om Rudkiøbing Kiøbstæds nuværende Tilstand med Hensyn til min Embedsforvaltning sammesteds*, Rudkøbing 1796 (Jørgensen). – P. Rasmussen, *Oplysninger betræffende Rudkjøbing Kjøbstad, med Bemærkninger om de danske Kjøbstæder i Almindelighed og Øen Langeland, samt med Grundtegning over Rudkjøbing i 1640 og 1849, og Tegninger af de gamle Inscriptioner paa Kirkeklokker osv.*, Rudkøbing 1849 (Rasmussen). – Th. Winther, *Fra det gamle Rudkjøbing*, Kbh. 1929 (Winther). – Chr. Kiilgaard, *Rudkøbing. Topografi og Bystyre I-IV* (med Jens Møllerup), Rudkøbing 1949-74 (Kiilgaard).

Historisk indledning og beskrivelse af kirkens omgivelser og bygning samt kalk- og glasmalerier ved Niels Jørgen Poulsen. Beskrivelse af inventar og gravminer ved Rikke Ilsted Kristiansen med bidrag af Ole Beuchert Olesen (orgler, klokkespil). Arkivalielæsning ved Marie Louise Blyme, Line Bonde, Kristoffer Edelgaard Christensen, Stine Sif Smidt og Trine Vogelius m.fl. Oversættelse fra latin ved Peter Zeeberg. Oversættelse til engelsk ved James Manley. Korrekturlæsning ved Anne Frovin. Teknisk og grafisk tilrettelæggelse ved Mogens Vedsø. Redaktionen afsluttet april 2016.

NOTER

¹ *DaStedn* 13, 213 f.

² Senest i *Trap* 5. udg. (1957).

³ LAFyn. *Bispeark*. Langeland hrd. breve. Siø, der en tid var ejet af stamhuset Nedergård, hørte senere til Bøstrup Sogn (Langelands Nørre Hrd.).

⁴ *DiplDan* 2, III, nr. 267 og IV, nr. 198 samt 3, IV, nr. 220.

⁵ Esben Albrechtsen, »Abelslægten og de schauenburgske hertuger«, *De slesvigske hertuger*, Carsten Porskrog Rasmussen m.fl. (red.), Aabenraa 2005, 45 og 48.

⁶ *DiplDan* 2, III, nr. 267.

⁷ *DiplDan* 2, IV, nr. 198.

⁸ *DiplDan* 3, IV, nr. 220.

⁹ Tilsvarende henvistes der også i den senere middelalder til ældre retstilstande blot med betegnelsen 'kong Valdemars love'.

¹⁰ Jørgen Skaarup, »Det ældste Rudkøbing«, *Rudkøbing 700 år. Blade af byens historie*, Helle Ravn m.fl. (red.), Rudkøbing 1987, 13-21.

¹¹ LAFyn. *Bispeark*. Langeland hrd. breve.

¹² Vilh. Lütken, *Bidrag til Langelands Historie*, Rudkøbing 1909, 90. Altergodset fremgår af en jordebog for Kærstrup; RA. *Regnskaber 1433-1559*. Regnskaber

over stiftsgodset på Sjælland, Fyn, Falster og i Jylland 1536-1554.

¹³ *Kiilgaard* II, 202 f.

¹⁴ *Repert* 2, nr. 3888.

¹⁵ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

¹⁶ *Kiilgaard* II, 159.

¹⁷ *Kiilgaard* III, 28.

¹⁸ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Om spanierne på Langeland, se *Kiilgaard* III, 66-71.

¹⁹ *Rasmussen* 85.

²⁰ *Kiilgaard* II, 274 f.

²¹ *Historiske huse og gårde i Rudkøbing*, Jørgen Elsåe Jensen (red.), Herning 1988, 6.

²² NM. Korrespondance. Marinus Andersen i forslag til kirkens istandsættelse oktober 1953.

²³ *Winther, Kiilgaard* II.

²⁴ *Kiilgaard* II, 303-14. Fundet skete i forbindelse med indretning af politistationen i skolens nordende.

²⁵ Omregnet til meter cirka: syd 53 m, nord 52 m, øst 47 m og vest 41 m.

²⁶ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve.

²⁷ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Emneordn. sager.

²⁸ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Bilag.

²⁹ Rudkøbing rådstueprotokol 9. og 25. maj 1730, citeret i *Kiilgaard* II, 308. 1741 blev en tidligere gabe-stok bortsolgt. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

³⁰ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve. Skikken med sandstrøede gravtuer danner scene i H. C. Andersens eventyr 'Reisekammeraten', 1835, jf. Niels Jørgen Poulsen, »De græsklædte grave. Landsbykirkegården fra grønning til haveanlæg«, *NMArb* 2003, 61.

³¹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve. Taksten kom til at ligge imellem, hvad det kostede at blive begravet i selve kirken og på kirkegården.

³² LAFyn. *Stiftsovr.ark.* Rgsk.

³³ LAFyn. *Sogneark.* Rgsk.

³⁴ *Elsøe Jensen* (note 21), 34-36.

³⁵ Om skolens almindelige historie og dens rektorer, se *Kiilgaard* II, 154-73.

³⁶ *Kiilgaard* II, 154.

³⁷ *KancBrevb* 18. okt. 1580.

³⁸ *Kiilgaard* II, 155.

³⁹ *Elsøe Jensen* (note 21) 183 f.

⁴⁰ *Elsøe Jensen* (note 21) 36.

⁴¹ *Rasmussen* 73.

⁴² Afsnittet 'Kirken' i *Kiilgaard* II, 223-314. Tandlæge og lokalhistoriker Chr. Kiilgaard (1889-1975) stiftede 1944 Rudkøbing Byhistoriske Arkiv.

⁴³ *Rasmussen* 73-83. Peder Rasmussen gjorde sig også bekendt som opfinder og som forfatter af et filosofisk skrift, *Om Guds Tilværelse og Egenskaber*, Rudkøbing 1854.

⁴⁴ NM. Indb. ved J. B. Løffler 1875/76.

⁴⁵ NM fremsendte 2. dec. 1886 indberetningen til ministeriet, der stillede den til rådighed for sit 'rådgivende organ', Det Særlige Kirkesyn.

Fig. 104. Skibets nordside. Den vestlige del med rester af (†)kampestenskirken (s. 1366) og den tilmurede (†)nord-dør (s. 1380). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – North side of the nave. The western part with remains of the (†)fieldstone church and the bricked-up (†)north door.

⁴⁶ NM. Korrespondance. Brev fra J. Kornerup til Henry Petersen 11. okt. 1895.

⁴⁷ Tegningerne fra august 1896, der må være udført af Hector Estrups konduktor, J. Nielsen, ligger i dag i Estrups arkiv (nu i Horsens Museum), og iagttagelserne synes ikke at være udnyttet.

⁴⁸ *Kiilsgaard II*, 223–314.

⁴⁹ *Lütken* (note 12) 80.

⁵⁰ *Kiilsgaard II*, 228.

⁵¹ Jf. Tito Schöfbeck, *Mittelalterliche Kirchen zwischen Trave und Peene. Studien zur Entwicklung einer norddeutschen Architekturlandschaft*, Berlin 2014. I det alfabetisk ordnede katalog (s. 330 ff.) opregnes ældre sakristier i bl.a. Heiligenhagen (1250'erne), Hohen Sprenz (1260'erne), Kambs (1280'erne), Kühlungsborn (1280'erne), Lohmen (1280'erne) og Lüssow (1250'erne). Se også Anne Schaich, *Mittelalterliche Sakristeien im deutschsprachigen Gebiet. Architektur und Funktion eines liturgischen Raums*, Kiel 2014.

⁵² *Kiilsgaard II*, 248.

⁵³ Se dog en art 'rudefrise' i korgavlen i Åsum Kirke (DK Odense 3488), vel fra 1300-tallet.

⁵⁴ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. I stolestaderegisteret 1633 angives korsarmen som 'kapellet'; LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Emneordn. sager.

⁵⁵ *Kiilsgaard II*, 248–50.

⁵⁶ Brandtaksationen 1771, citeret i *Kiilsgaard II*, 248.

⁵⁷ 1705 omtales en trævæg mellem kirkens loft og våbenhusets loft. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

⁵⁸ *Rasmussen 77*.

⁵⁹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. †Døren er angivet på en tegning fra 1787 (fig. 111) og var anbragt 3,15–4,1 m fra skibets sydvestre hjørne.

⁶⁰ NM. Indb. ved Chr. Kiilsgaard 1940.

⁶¹ *Kiilsgaard II*, 251.

⁶² Præsten kunne da indtræde i koret omklædt og i fuldt ornat, mens han ved en omklædning i sakristiet, der var uden yderdør, først var nødt til at betræde kirken. Om den katolske præsts iklædning af messe-tøjet, se Josef Andreas Jungmann, *Missarum Sollemnia. Eine genetische Erklärung der römischen Messe*, I, Wien 1948 og 1962, 360 ff. (kapitlet 'Das Anlegen der liturgischen Gewänder').

⁶³ *Schöfbeck* (note 51). I det alfabetisk ordnede kata-

log (s. 330 ff.) opregnes våbenhuse ved koret i bl.a.: Alt Karin, Hanstorf, Hohen Spreng, Kams, Kröpelin, Lohmen, Lüssow, Moisall, Neukirchen og Satow.

⁶⁴ Licitation over murerarbejder 1780; LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Emneordn. sager.

⁶⁵ *Kiilsgaard I*, 128 f., jf. *KancBrevb* 19. juni 1626.

⁶⁶ *KancBrevb* 21. marts og 22. juli 1620.

⁶⁷ Ifølge kongens bud skulle Magleby, Humble og Tulebølle hver bidrage med 100 dlr., Lindelse og Longelse hver med 60 dlr., Bøstrup og Stoense med 50, Fodslette med 40, Snøde 30 og Skrøbelev 10 dlr.

⁶⁸ Til sammenligning kostede opførelsen af et kapel på tre fag på kirkegården i Nyborg i 1604 700 slettedlr. (s. 1317).

⁶⁹ *KancBrevb* 22. juli 1620.

⁷⁰ Også byggeriet af et rådhus o. 1626 skete ved hjælp fra de øvrige kirker på øen, jf. *KancBrevb* 19. juni 1626.

⁷¹ I Rudkøbing Byhistoriske Arkiv opbevares en lille kobberplade med indskriften »Dette Spir er tekket af Christen Krogh i September 1886«.

⁷² *Kiilsgaard II*, 251-53.

⁷³ *KancBrevb* 2. juni 1578.

⁷⁴ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; Bilag.

⁷⁵ Sognepræst Jens Eriksen Grøn i brev af 22. jan. 1780, refereret i *Kiilsgaard II*, 257.

⁷⁶ Bestyrelsen for Rudkøbing Kirke ønskede i en skrivelse 7. febr. 1837, at 'hovedreparationen' af kirken blev påbegyndt samme forår, da arkitekt Nebelong alligevel befandt sig på øen i forbindelse med 'bygningen af et herresæde'. Hermed kunne han have jævnlige tilsyn med reparationen uden synderlig bekostning for kirken (jf. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve). – Ifølge kirkens regnskaber 1837-38 modtog Nebelong 100 rdlr. for 'tegninger, rejser og tilsyn ved kirkens forandring'; LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

⁷⁷ Vinduesrammerne blev leveret af jernstøber Allerup i Odense; LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

⁷⁸ Jens Juel Eckersberg (1822-91), der var søn af maleren C. W. Eckersberg, virkede som arkitekt i Svendborg fra 1863. Blandt hans arbejder er den tidligere metodistkirke i Svendborg (s. 505 ff.). J. J. Eckersberg modtog i november 1889 betaling for 18 rejser til Langeland og i alt fire sæt tegninger; LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.; *Sogneark.* Rgsk.

⁷⁹ Det Særlige Kirkesyns arkiv i NM (korrespondance). Kladder (Henry Petersens hånd) 17. juli 1888 til referat af Synets besigtigelse af Rudkøbing Kirke.

⁸⁰ Kirkesynets besvarelse til Ministeriet 22. juli 1889. Forinden var Eckersbergs kompetence blevet diskuteret internt blandt Synets medlemmer. H. B. Storck skrev 1. juli 1889 til Heinrich Hansen: 'Om det er mildere at påtvinge en ældre arkitekt en konduktør, som han må rette sig efter, end at sige, at vedkommende ikke er inde i den specialitet, hvortil et foreliggende arbejde må henføres, synes tvivlsomt'.

⁸¹ Jf. korrespondance i NM. Sognepræst J. K. Smidth i

brev til Henry Petersen 1. okt. 1895; Jacob Kornerup i brev til Henry Petersen 11. okt. 1895; Henry Petersen i brev til sognepræst J. K. Smidth 20. nov. 1895.

⁸² Horsens Museum. 61A. Udateret kladder til beretning.

⁸³ Vinduesrammerne blev leveret af firmaet Smedemester Madsens Enke, og vinduernes mange små rosetter af jernstøber Madsen. Snedkermester J. Winther betales for nye dørfloje og ny urskive.

⁸⁴ Horsens Museum 61A. Afskrift af byggeregnskab, underskrevet af sognepræst J. K. Smidth 25. marts 1898.

⁸⁵ NM. Korrespondance.

⁸⁶ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

⁸⁷ Kirkens arkiv. Synsprot.

⁸⁸ NM. Korrespondance. Sognepræst J. K. Smidth i brev til Henry Petersen 1. okt. 1895.

⁸⁹ NM. Korrespondance. Henry Petersen i brev til sognepræst J. K. Smidth 20. nov. 1895.

⁹⁰ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; Bilag. Farve og olie hjemkøbtes fra Lübeck.

Fig. 105. Skibets sydvestre hjørne, set fra våbenhuset, med rester af (†)kampestenskirken (s. 1366). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Southwestern corner of the nave, seen from the porch, with remains of the (†)fieldstone church.*

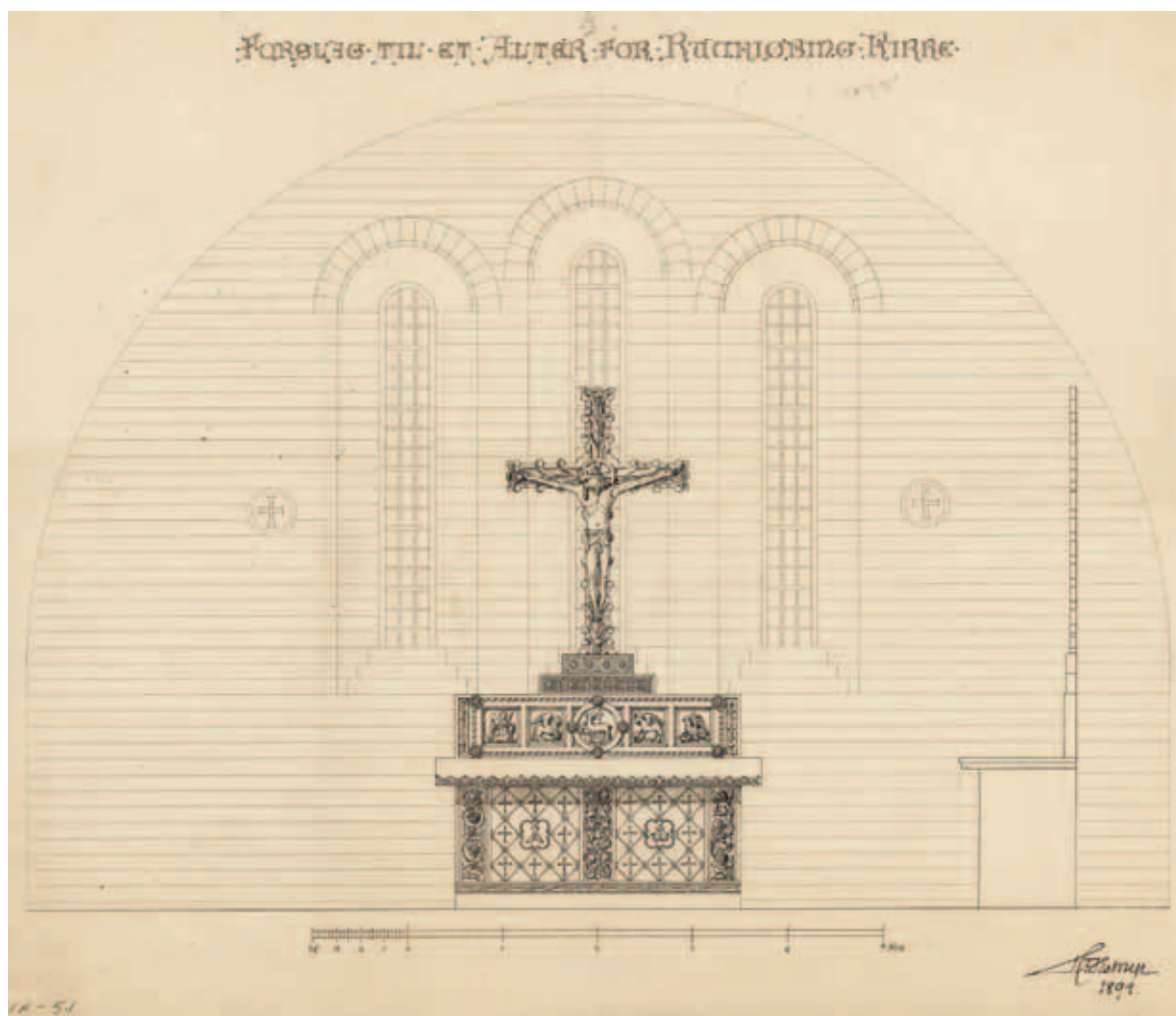

Fig. 106. Forslag til alterpanel og alterprydelser 1899 (s. 1413). 1:50. Tegning af Hector Estrup. I Horsens Museum. – Proposal for altar panel and altar decoration, 1899.

⁹¹ Jf. F. R. Friis, *Bidrag til dansk Kunsthistorie*, 1901.

⁹² LAFyn. *Bispeark*. Langeland hrd. breve. Inventariet er gengivet i *Kiilsgaard II*, 295.

⁹³ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; *Stiftsovr.ark.* Rgsk. Fra perioden 1587-99 er bevaret et læg med løsark, der summarisk viser regnskabsadministrationen i det nævnte tidsrum og nævner kirkens værger, men ikke giver detaljerede oplysninger om indtægter og udgifter.

⁹⁴ 1720-beretningen findes i afskrift i LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. 1719-88 (herefter *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (1720-indb.), 1742-beretningen i LAFyn. *Magistratsark.* Indb. 1742.

⁹⁵ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve 1815-42; *Stiftsovr.ark.* Rgsk. 1835-42

⁹⁶ NM. Indb. ved Einar V. Jensen 1951.

⁹⁷ Horsens Museum. 61A. Brev fra Niels Hansen til

Hector Estrup 18. april 1904 med kirkeinspektionens approbation af tilbuddet på bagsiden.

⁹⁸ Horsens Museum. 61A. Breve fra Jørgen Storck til Hector Estrup 14. juni 1904, og fra sognepræst Axel Christensen til samme 6. juli 1904.

⁹⁹ *Langelands Folkeblad* 28. sept. 1956.

¹⁰⁰ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Bilag; *Stiftsovr.ark.* Rgsk.

¹⁰¹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; Bilag; *Stiftsovr.ark.* Rgsk.

¹⁰² LAFyn. *Sogneark.* Inventariebog

¹⁰³ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve; *Stiftsovr.ark.* Rgsk.

¹⁰⁴ Kristusfigurens oprindelige hoved var 'helt naturalistisk, hældende, med tornekrone og krøllet hår og skæg' (jf. fig. 46). NM. Indb. ved Einar V. Jensen 1951.

¹⁰⁵ Estrup kan have været inspireret af det alter, H. B. Storck og Joakim Skovgaard i 1894 havde udført til Skt. Nikolaj Kirke i Svendborg (s. 172 og 175). Inspi-

rationen fra Valdemarstidens gyldne altre ses i talrige kirker med alterpartier fra 1900-tallets første del.

¹⁰⁶ Korrespondance i NM. Jf. også note 104.

¹⁰⁷ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; *Magistratsark.* Indb. 1742; *HofmFund* VI, 228.

¹⁰⁸ NM. Indb. ved Einar V. Jensen 1948.

¹⁰⁹ Salomons stik blev trykt i *La Sainte Bible*, Lyon 1557, som indledning til evangelierne. Stikket af Mattæus har dannet forlæg for Virgil Solis' billede af samme (dog spejlvendt), der er nøje eftergjort i Frederik II's Bibel 1589; jf. Georg Garde, »Lidt om dansk og fremmed bogkunst i det 16. århundrede«, *Fund og forskning* XIV, 1967, 10.

¹¹⁰ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (1720-indb.); LAFyn. *Magistratsark.* Indb. 1742.

¹¹¹ LAFyn. *Bispeark.* Synsforretninger over kirker 1718–35.

¹¹² *HofmFund* VI, 221; LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

¹¹³ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve. Fyns guvernør, prins Christian Frederik (Christian VIII) havde besøgt kirken i 1835 (jf. stolestader s. 1436).

¹¹⁴ De indsatte dele ses som umalede felter i rammeværket (jf. fig. 48–49).

¹¹⁵ *Kiilsgaard* II, 261.

¹¹⁶ Heinrich Eddelien havde bl.a. udført (†)altermaleri til Svendborg Skt. Nikolaj 1835 (s. 176).

¹¹⁷ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve; *Fyns Guvernementsarkiv.* Emneordnede sager 1815–40 (nr. 126). Prinsen skænkede altermalerier til flere fynske kirker, således Svendborg Vor Frue 1824 (s. 327), Nyborg Vor Frue 1833–34 (s. 956), Svendborg Skt. Nikolaj 1835 (s. 175) og Middelfart Kirke 1843 (*DK Odense* 2293).

¹¹⁸ *Rasmussen* 80. 1792 var der tre forslag til motivet, nemlig Nadverens indstiftelse, enten vist som Udde-lingen af brød og vin eller som Jesu tale til Judas, samt Peters fornægtelse. Hvilken af de første to fremstillinger, der blev valgt, er dog uvist. Jf. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Emneordn. sager.

¹¹⁹ Der var i 1839 overvejelser om at lade det gamle altermaleri flytte til Magleby Kirke (Langelands Sønder Hrd.). Kirkens ejer, Ahlefeldt-Laurvig, meddelte, at han ville være tilbøjelig til at modtage den 'omskrevne' altertavle til opsættelse i Magleby Kirke imod betaling på 10 rdlr. Tanken lader dog ikke til at være realiseret. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve.

¹²⁰ *Fynsk kirkesølv* 120. Et tilsvarende mesterstempel findes på et skjold fra 1698 i Museum für Kunst und Gewerbe i Hamburg. Mesteren er ikke identificeret.

¹²¹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (1720-indb.). 1742 anførte byfoged Friederichsen, at sættet havde stået ubrugt hos sognepræsten siden 1689, jf. LAFyn. *Magistratsark.* Indb. 1742.

¹²² *Fynsk kirkesølv* 34 og 110.

¹²³ LAFyn. *Stiftsovr.ark.* Rgsk.; *Fynsk kirkesølv* 15 og 72.

¹²⁴ LAFyn. *Stiftsovr.ark.* Rgsk.; *Fynsk kirkesølv* 72.

¹²⁵ Et tilsvarende sæt, med bevaret disk og oblatæske, findes i Grene Kirke (*DK Ribe* 2276).

¹²⁶ Således betegnet i indskriften på kirkens alterkalk (jf. ovf.). I kirkens regnskaber betegnes hun hhv. »Anna Mads« (LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Bilag), »Anna Madz Fæsters« (LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. 1587 ff.) og »Anna Sal(ig) Hans vestensens« (LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (1720-indb.)); i byfoged Friederichsens indberetning 1742 som »Anne, sal(ig) Hans Peitersen« (LAFyn. *Magistratsark.* Indb. 1742).

¹²⁷ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; *Stiftsovr.ark.* Rgsk.; *Fynsk kirkesølv* 152.

¹²⁸ LAFyn. *Magistratsark.* Indb. 1742; *HofmFund* VI, 227.

¹²⁹ Tilsvarende ben ses på alterstager i Heltberg og Rakkeby (*DK Tisted* 689 og 829) samt i Grene Kirke (*DK Ribe* 2276), alle dateret til o. 1600–50; endvidere på en stage i Glemmen Kirke i Norge (*NoK, Østfold* 2, 197), dateret til anden halvdel af 1600-tallet.

¹³⁰ På den ene stage er årstallet anført mellem de to skjolde, på den anden flankerer det skjoldene. Såfremt oplysningen i 1742-indberetningen samt *HofmFund* VI, 227, om stagerne giver er korrekt, må der være

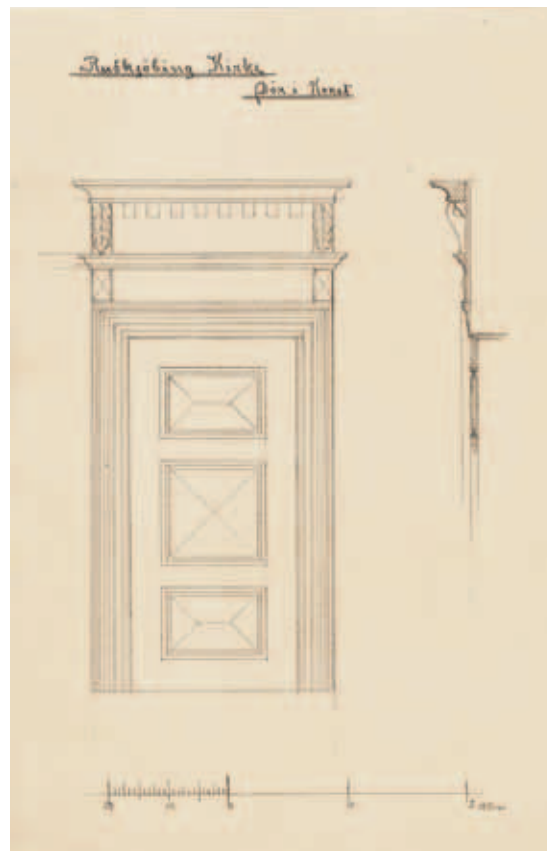

Fig. 107. †Dørfloj nr. 5, 1837, mellem koret og sakristiet (s. 1443). 1:40. Tegning af J. Nielsen 1896. I Horsens Museum. – †Door wing no. 5, 1837, between chancel and sacristy.

Fig. 108. Detalje af sygesæt nr. 4, o. 1910–20, fremstillet på Württembergische Metallwarenfabrik. Stempler under bunden af kalken (jf. fig. 60, s. 1421). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Detail of Communion set for the sick no. 4, c. 1910–20, made at Württembergische Metallwarenfabrik. Hallmarks beneath the bottom of the chalice (cf. fig. 60).*

tale om våbenskjolde for stiftslensmand Laurids Brockenuus og hustru Karen Skram.

¹³¹ Tilsyneladende var våbenskjoldene allerede på dette tidspunkt utydelige; LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (1720-indb.); Bilag.

¹³² Tilsvarende stager findes i Svendborg Skt. Nikolaj (1847, s. 183) og i Hansted Kirke (1862, *DK Århus* 4844). Typen går tilbage til G. F. Hetschs alterstager til Christiansborg Slotskirke 1826 (*DK KbhBy* 5, 257).

¹³³ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Bilag; Rgsk. Stagen omtales indirekte 1682, da der købes tællelys til sakristiet.

¹³⁴ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (1720-indb.).

¹³⁵ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; *Stiftsovr.ark.* Rgsk.; *Sogneark.* Rgsk.

¹³⁶ Niels Madsen Bang var rådmand i årene 1665–76, jf. *Kiilsgaard* IV, 43.

¹³⁷ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; Bilag. I byfoged Friederichsens indberetning 1720 anføres årstallet for donationen dog som 1684.

¹³⁸ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; Indk. breve.

¹³⁹ *Rasmussen* 80. Fontetypen er afbildet i Rendsbjerg Teglværks priskurant for sommeren 1830, gengivet i Arne Duus, *Rendsbjerg Teglværk 1783–1928. Fabrikdrift af første rang her i landet*, Gråsten 1996, 15.

¹⁴⁰ LAFyn. *Fyns Gvernementsarkiv*. Emneordnede sager 1815–40 (nr. 126).

¹⁴¹ En beslægtet font, ligeledes udført på Rendsbjerg Teglværk, blev 1843 skænket til Sottrup Kirke af tegl-

værkets ejer, Hans Heinrich Dithmer (*DK Sjyll* 2238). Den er nu i Museum Sønderjylland.

¹⁴² *Langelands Avis* 18. juni 1968; *Langelands Folkeblad* 29. juli 1971.

¹⁴³ Fontefoden er nævnt i Mackeprang, *Døbefonte* 413, uden yderligere kommentarer.

¹⁴⁴ *Rasmussen* 80. Oplysningen om salget fremgår ikke af kirkens regnskaber. En ældre tradition om, at en døbefont af granit, som findes i haven på Bjergbygård (Tullebølle Sogn, Langelands Nørre Hrd.) skulle stamme fra Rudkøbing Kirke, er blevet afvist, dels fordi den snarest har karakter af en påbegyndt, men aldrig færdiggjort font, dels fordi man anser den gotlandske kalkstensfont for at være Rudkøbing Kirkes oprindelige døbefont. Jf. brev af 31. marts 1980 fra Erik Skov til Jørgen Skaarup, Langelands Museum; i NM.

¹⁴⁵ Skrivelser fra J. Winther 18. maj 1927 og 10. okt. 1939, i NM.

¹⁴⁶ LAFyn. *Magistratsark.* Indb. 1742.; *HofnFund* VI, 229.

¹⁴⁷ I inventarielisterne fra 1830'erne er fonten således beskrevet som 'en fod med låg og messingfad'; LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

¹⁴⁸ Minusklerne er tydet som: »mlvcave«, og det er foreslået, at der kan være tale om en forkortelse, der kunne opløses som: »m(aria) l(ilium) v(irgo) c(asta) ave« (Maria, lilje, rene jomfru, hil dig); jf. indskrift på dåbsfadet i Verninge Kirke (*DK Odense* 3239); jf. også *DK Maribo* 930 (Vaabensted Kirke) og *SvK Gotland* VI, 5 (150), 424 (Rone Kirke). Det må dog bemærkes, at der ikke er tale om en velkendt forkortelse eller formulering. Indskriften er aftegnet i *Rasmussen* (tegning 1a og s. 75); en tilsvarende indskrift er afbildet som fig. 11 i Helge Kjellin, »Ornerade mässingsfat och deras inskrifter«, *Äldre kyrklig Konst i Skåne*, Otto Rydbeck og Ewert Wrangel (red.), Lund 1921, 201 ff. Sidstnævnte refererer forskellige tolkningsforsøg, men konkluderer, at det ikke er lykkedes at dechifrere indskriften, der muligvis gennem gentagelse er forvansket til blot at være ren dekoration, om end den oprindelig kan have haft en betydning (s. 219 ff.).

¹⁴⁹ Endvidere et fad i Historiska Museet Stockholm (inv.nr. SHM 23002.58), afbildet i Jan A. Gadd, »Brass Basins and Bowls from a Single Nuremberg Workshop, Around 1500–1580«, *Journal of the Antique Metalware Society*, 16, 2008, 19.

¹⁵⁰ Leveret gennem Selskabet for Kirkelig Kunst med betegnelsen 'en alterkande'; Rudkøbing Byhistoriske Arkiv. A. 117. Rudkøbing Kirke.

¹⁵¹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; *Stiftsovr.ark.* Rgsk.; *Sogneark.* Inventariebog.

¹⁵² NM. Indb. ved Karl Søndergaard Nielsen 1996.

¹⁵³ Krucifikset var med på en udstilling med titlen *Claus Berg på Fyn*, der blev afholdt på Fyns Stifts Kunstmuseum i Odense i 1967, uden at det dog direkte blev

tilskrevet Claus Berg. *Langelands Avis* 2. dec. 1967; Wermund Bendtsen, *Claus Berg på Fyn*, Odense 1967.

¹⁵⁴ Rudkøbing-krucifikset er ikke omtalt i hverken V. Thorlacius-Ussing, *Billedskæderen Claus Berg*, Kbh. 1922, eller Jan Friedrich Richter, *Claus Berg. Retabelproduktion des Spätmittelalters im Ostseeraum*, Berlin 2007.

¹⁵⁵ 'To postamenter' blev solgt til O. P. Olsen; LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.; *Rudkøbing byfoged*. Auktionsprot. 1829-49.

¹⁵⁶ Således blev der 1837 lagt grund under 'korgelænderet' og leveret ankre til det, ligesom det blev malet. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

¹⁵⁷ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.; LAFyn. *Sogneark.* Rgsk.

¹⁵⁸ Bevaringstilstanden for rammeværkets oprindelige bemaling vurderedes ved en prøveundersøgelse 1951 at være 'mindre god', hvorfor denne ikke blev søgt genfremdraget, men i stedet blev genfremstillet på baggrund af oprindelige farvespor. NM. Indb. ved Einar V. Jensen 1951; korrespondance i NM.

¹⁵⁹ Ved prøveundersøgelsen 1951 blev maleriet af Bønnen i Getsemane afdækket og bevaringstilstanden vurderet som 'ret god'. En genfremdragning af malerierne blev anbefalet. NM. Indb. ved Einar V. Jensen 1951.

¹⁶⁰ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Emneordn. sager; NM. Indb.

ved Einar V. Jensen 1951. De fem felter mod kirkerummet har således vist de fire evangelister og formentlig Kristus.

¹⁶¹ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.; Kirkens arkiv. Synsprot.

¹⁶² LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Emneordn. sager. 1785 nævnes, at der var nøgler til klapperne, jf. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

¹⁶³ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Emneordn. sager. For eksempler på stolestadegavle kronet af muslingeornament se f.eks. *stolestadegavle fra Odense Skt. Knuds Kirke fra 1751-53 (*DK Odense 584*) og gavle i Helnæs Kirke fra o. 1784 (Odense Amt).

¹⁶⁴ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Stolestadebog.

¹⁶⁵ *Kiilsgaard II*, 271.

¹⁶⁶ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.; *Sogneark.* Rgsk; Kirkens arkiv. Synsprot.

¹⁶⁷ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Emneordn. sager. En afskrift fra Rudkøbing bytings protokol vedrørende en stolestadestrid 1654 er gengivet i *Lütken* (note 12) 580 f.

¹⁶⁸ *Kiilsgaard II*, 269.

¹⁶⁹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Emneordn. sager. Jf. f.eks. Nyborg Vor Frue (s. 1004).

¹⁷⁰ 1742 nævnes, at stolen var skænket 'for en rum tid siden'; LAFyn. *Magistratsark.* Indb. 1742. Jf. også note 136.

Fig. 109. Nedtagne dele af stoleværket (s. 1450). Foto Arnold Mikkelsen 2015. – *Dismantled parts of pews.*

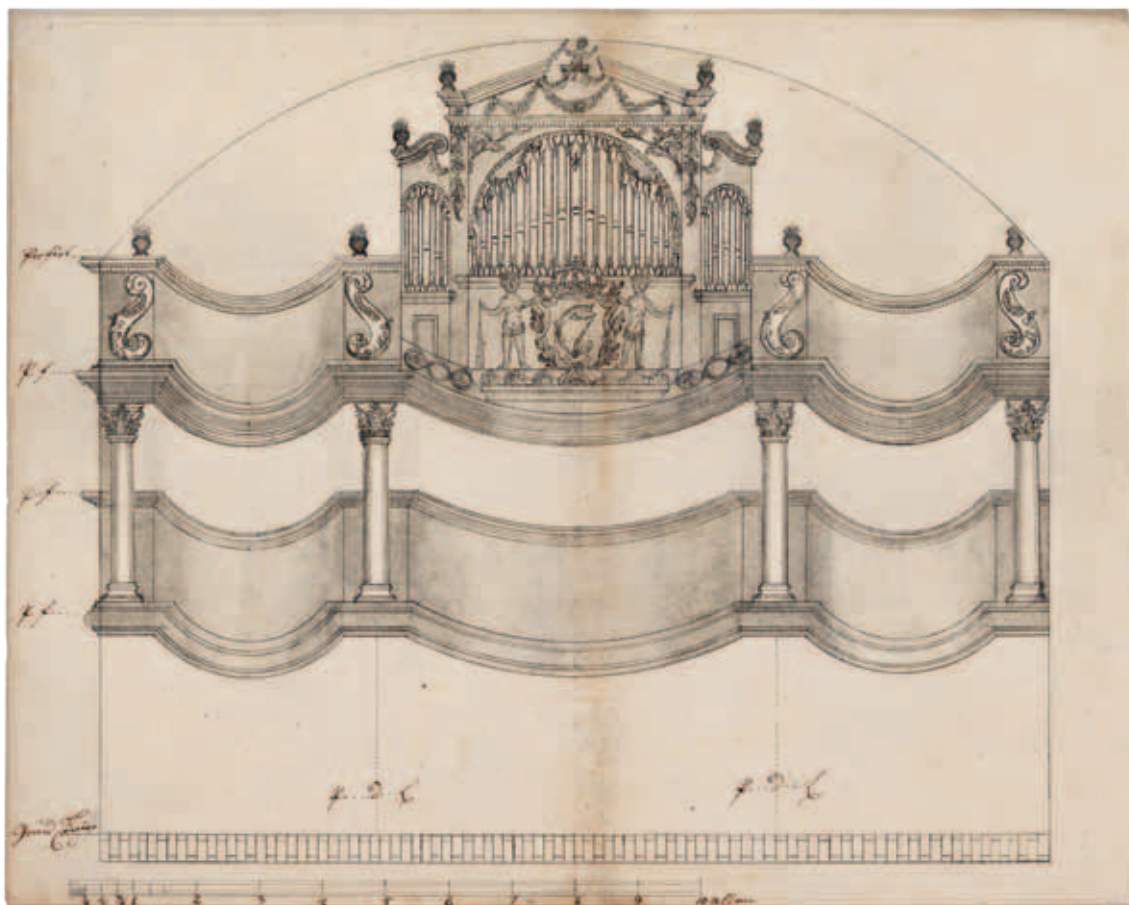

Fig. 110. Projekt 1787 ved snedker Jens Jacobsen, Tranekær, til orgelpulpitur og orgelfacade (s. 1451). I LAFyn. – Project, 1787, by the cabinetmaker Jens Jacobsen, Tranekær, for organ loft and organ casing.

¹⁷¹ Af licitationen fremgår, at der skulle udføres 'to nye skriftestole' i koret, samt 'to nye stole til præsten og degnen ved brystværket', ligesom det forud for malerarbejderne 1792 nævnes, at 'skriftestolene' og 'præste- og degnestolene' skulle males; LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Emneordn. sager. Skriftestolene er altså ikke identiske med \ddot{t} præste- og degnestole nr. 2-3 ndf.

¹⁷² LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; *Rudkøbing byfoged.* Auktionsprot. 1829-49.

¹⁷³ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.; *Magistratsark.* Indb. 1742.

¹⁷⁴ Pengegemmet blev anskaffet på foranledning af kirkebetjent og kordegn Christiansen, der ikke ønskede at opbevare de penge, der blev samlet ind i de ombårne tavler (jf. \ddot{t} pengetavler ndf.). LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve; Rgsk. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

¹⁷⁵ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; *Stolestadebog.*

¹⁷⁶ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* *Stolestadebog;* Emneordn. sager; *Küllsgaard II,* 269.

¹⁷⁷ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Bilag; *Stolestadebog;* Emneordn. sager.

¹⁷⁸ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve; *Stolestadebog;* Emneordn. sager.

¹⁷⁹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve; *Stolestadebog.*

¹⁸⁰ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; Emneordn. sager; *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

¹⁸¹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; Emneordn. sager.

¹⁸² En af de bevarede stole adskiller sig fra de øvrige ved at have svejfede forben og flet i den midterste del af ryggen.

¹⁸³ D.å. anskaffedes ti bænke, udført af snedker H. Barfod til brug i koret eller kirken. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. De otte opbevares nu i tårnet.

¹⁸⁴ LAFyn. *Magistratsark.* Indb. 1742.

¹⁸⁵ LAFyn. *Magistratsark.* Indb. 1742.; *HofmFund VI,* 229. Se f.eks. pengeblokke i Dybbøl Kirke (DK *Sjyll* 2218) eller Dover Kirke (DK *Århus* 3169).

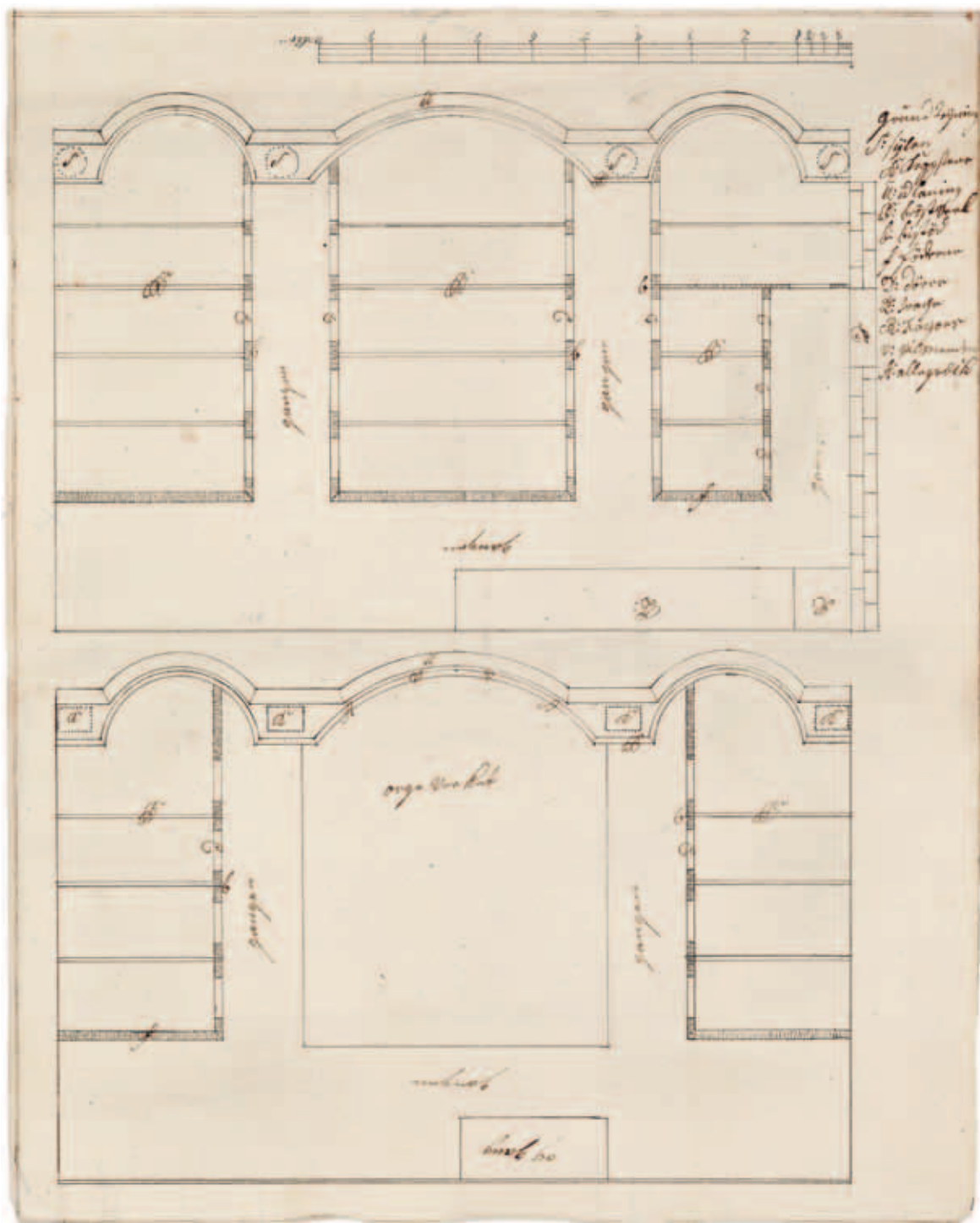

Fig. 111. Projekt 1787 ved snedker Jens Jacobsen, Tranekær, til orgelpulpitur og orgelfacade (s. 1451). I LAFyn. – Project, 1787, by the cabinetmaker Jens Jacobsen, Tranekær, for organ loft and organ casing.

- ¹⁸⁶ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; *Stiftsovr.ark.* Rgsk.; *Magistratsark.* Indb. 1742.
- ¹⁸⁷ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (1720-indb.). Jf. også Nyborg Vor Frue (*DK Odense* 1008 med note 477).
- ¹⁸⁸ Jf. *Kiilsgaard* III, 10 f.
- ¹⁸⁹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; *Magistratsark.* Indb. 1742.
- ¹⁹⁰ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve; Stolestadebog. I anden halvdel af 1700-tallet vekslede stolen mellem at være udlejet til forskellige borgere og stå ledig, jf. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.
- ¹⁹¹ Meddelelse fra orgelbyggeriet 1980.
- ¹⁹² Tremulanten er tilbygget 1998 af Th. Frobenius & Sønner, Kgs. Lyngby (if. meddelelse fra orgelbyggeriet).
- ¹⁹³ Det elektrisk fungerende koppel SV 16'-HV tilbyggedes 2005 af Th. Frobenius & Sønner (if. meddelelse fra orgelbyggeriet).
- ¹⁹⁴ Orglets intonation blev foretaget i samarbejde med Th. Frobenius & Sønner.
- ¹⁹⁵ 1789-orglet havde kun ét manualværk, men facadeopbygningen gav det udseende af at være et veludstyret købstadsinstrument med to manualer og pedal. Sidetårnene, der illuderer klassiske pedaltårne, havde prospektpiber fra manualværkets Principal 8 Fod.
- ¹⁹⁶ Billedhuggerarbejdernes oprindelige farvelag, grøn lasurfarve på hvid bund, er ikke bevaret.
- ¹⁹⁷ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Emneordn. sager. Facaden bar Christian IV's navnetræk, og det må derfor antages, at orglet tidligst var anskaffet 1588. 1636 ansattes Frederich Clamorsen som organist ved kirken; *Kiilsgaard* II, 263.
- ¹⁹⁸ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Guldsmeden betalte 1682 for fire kobberør til trompeten i orgelværket samt for nye messingtunger til orgelpiberne.
- ¹⁹⁹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (1720-indb.). Orglets størrelse på 14 stemmer fremgår også af *DaAtlas* VI, 830 (1774), hvorimod orgelbygger Amdi Worm 1773 angiver en størrelse på 12 stemmer; LAFyn. *Bispeark.* Langeland hrd. breve (overslag på nyt orgel 22. nov. 1773).
- ²⁰⁰ If. byfoged Friederichsens beskrivelse af kirken 1720 blev orgelværket 'næsten på ny omgjort'. Facaden bar stadig Chr. IV's navnetræk. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.
- ²⁰¹ Redegørelse 7. maj 1737 fra orgelbygger Chr. Abrahamsen Svane; LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve.
- ²⁰² LAFyn. *Bispeark.* Langeland hrd. breve (Amdi Worm: Overslag på nyt orgel 22. nov. 1773); *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve. I en redegørelse 22. juli 1764 fra orgelbygger Joh. Daniel Busch, Itzehoe, giver denne udtryk for, at instrumentet er i dårlig stand, men at det grundlæggende er af god kvalitet.
- ²⁰³ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve. Optegnelsen, der synes at være dikteret til en ikke-orgelkyndig, gengives her i korrigeret form. Dokumentet er udfærdiget med henblik på en auktionsforretning og rummer en optælling af orgelpiberne i de enkelte stemmer. Mere end halvdelen af piberne var på dette tidspunkt forsvundet.
- ²⁰⁴ Manualvindladen havde plads til ni stemmer; LAFyn. *Stiftsovr.ark.* Emneordn. sager (optegnelse 1789 vedr. auktion over det gamle orgel).
- ²⁰⁵ Oplysningen om en to fods rørstemme (tungestemme) må afvises som usandsynlig.
- ²⁰⁶ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Emneordn. sager. 8. marts 1738 betalte Christen Rasmussen Snedker for at 'indklæde orgelværket', et arbejde, der muligvis vedrørte orgelpulpituret; LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.
- ²⁰⁷ Orglets materialer bortsolgte på auktion; LAFyn. *Stiftsovr.ark.* Rgsk.
- ²⁰⁸ Skrivelse fra Amdi Worm til kirkens inspektør 24. jan. 1788; LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve.
- ²⁰⁹ Tremulanten anføres ikke i Amdi Worms tilbud, men navnet kan stadig læses over nodepulten, hvor tremulantens registertræk havde sin plads.
- ²¹⁰ Koplek M-P nævnes ikke i kontrakten, men dets tilstedeværelse fremgår af en udtalelse fra orgelbygger Gudme 25. maj 1845; LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve.
- ²¹¹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve (overslag fra Johan Andreas Demant 6. sept. 1860). Det anføres endvidere, at orglet er stemt ca. 1½ tone højere end den almindelige kammertone.
- ²¹² LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Copenhagen var tidligere medarbejder hos Amdi Worm og havde muligvis været hovedansvarlig for Rudkøbing-orglets opstilling.
- ²¹³ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve. Arbejdets pris, 150 rbdrl., indicerer, at dette havde et ikke ubetydeligt omfang. Hjorteberg udførte desuden mindre reparationsarbejder 1829 og 1830; LAFyn. *Stiftsovr.ark.* Rgsk.
- ²¹⁴ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve. 1. sept. 1833 gav stiftsdirektionen tilladelse til ansættelse af en bælgtræder, da orglet på denne tid gennemgik en hovedreparation. En anbefalingskrivelse vedr. Gudmes arbejde i Rudkøbing, udfærdiget 5. sept. 1833 af kirkens organist, Ib Schierbeck, findes i afskrift i Den Danske Orgelregistrant. En i flere trykte kilder gengivet oplysning om reparationsåret 1836 kan ikke bekræftes.
- ²¹⁵ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve. Mens det nye pulpitur blev bygget, havde Gudme orglet stående på sit værksted i Svendborg.
- ²¹⁶ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve (Johan Andreas Demants overslag 6. sept. 1860). Demant tilføjede, at enhver sagkyndig ville kunne se, at denne disposition ikke var tidssvarende, idet den rummede en mængde skrigende stemmer i stedet for fyldige. Hertil kom, at instrumentet var stemt for højt, hvilket skabte problemer for menighedssangen. Tremulanten, cymbelstjernen, pedalkoplet og spærreventilerne omtales ikke.
- ²¹⁷ De rektangulære pibefelter over spillebordet illuderer tilstedeværelsen af et brystværk. Sidetårnene, der

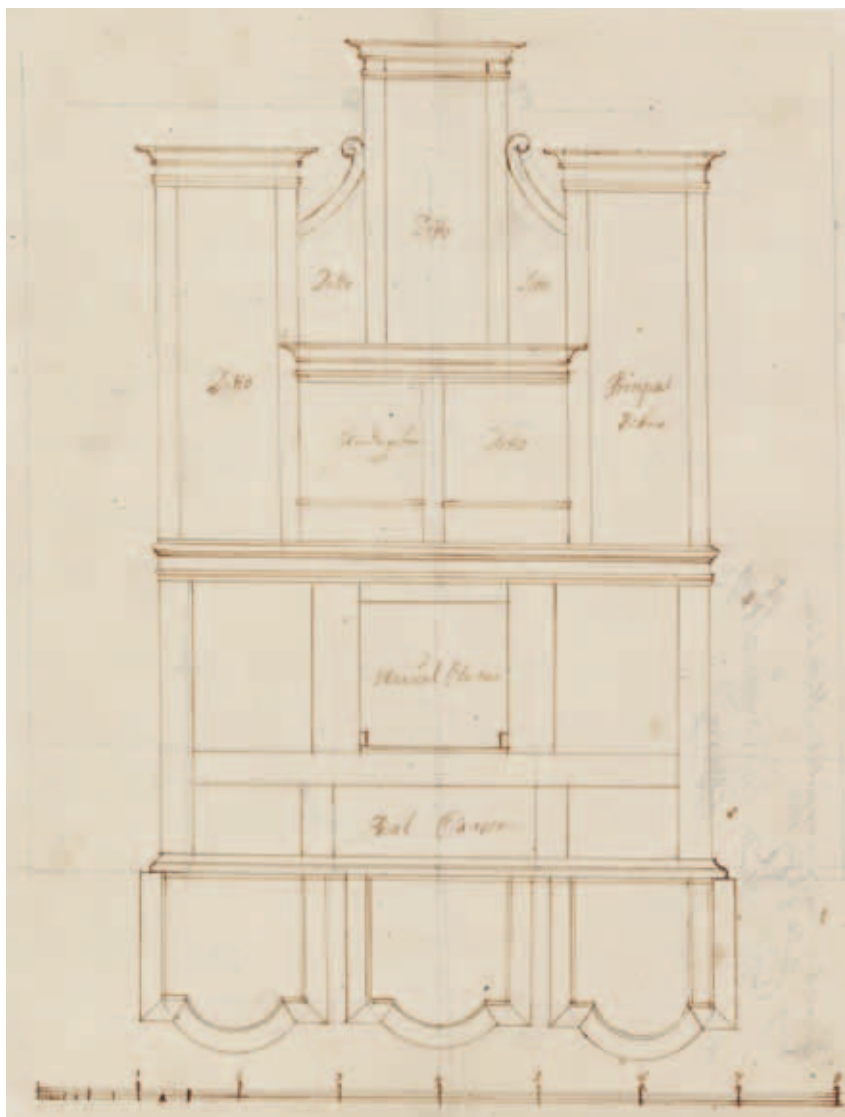

Fig. 112. Tegning til den bevarede orgelfacade fra \dagger orgel nr. 3, 1789, udført af orgelbygger Amdi Worm (jf. fig. 86, s. 1449. I LAFyn. – *Drawing for the preserved organ casing from \dagger organ no. 3, 1789, by organ-builder Amdi Worm (cf. fig. 86).*

er udformet som traditionelle pedaltårne, havde prospektpiber fra manualværkets Principal 8 Fod.

²¹⁸ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Emneordn. Sager. I licitations-skrivelsen 18. april 1792 beskrives arbejderne således: Orglet males hvidt øverst og underst perlefarvet. Det stafferes med kulører, »dog saaledes at det altid bliver kuns halve[?], og skal det være de Zarteste og smukkeste«.

²¹⁹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve. Dette malingslag omtales ikke i konservatorrapporten 1958 (NM).

²²⁰ Principal 8 Fod havde fælles bas med Gemshorn 8 Fod C-H.

²²¹ I sit overslag af 6. sept. 1860 foreslår Demant, at manual II indbygges i svellekasse; en sådan indretning nævnes dog ikke i kontrakten. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve.

²²² Viola di Gamba 8 Fod havde fælles bas med Copula 8 Fod C-H.

²²³ *Organist- og Kantorembederne* 3. udg., 1927, oplyser, at orglet har kopperne II-I, I-P og II-P.

²²⁴ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve (kontrakt med Demant 3. dec. 1863).

²²⁵ *Organist- og Kantorembederne*, 2. udg., 1916. En snedkerinskrift på orgelfacadens bagside, »Iulius

Winther den 16. Juli 1884«, kunne muligvis stamme fra Fr. Niensens restaurering.

²²⁶ *Organist- og Kantorembederne*, 3. udg., 1927.

²²⁷ LAFyn. *Stiftsovr.ark.* Rgsk. Malerens navn var Römer. Stafferingen af billedhuggerarbejderne omtales ikke i konservatorrapporten 1958 (NM).

²²⁸ Orgelhuset var en sammenbygning af Worms 90 cm dybe hus (1789) og en del af Rønne-orglets hus (1899), forbundet med et mellemstykke fra 1932. Rapport 29. juli 1975. I Den Danske Orgelregistrant.

²²⁹ Gamba 8 Fod C-H benyttede piber fra Gedackt 8 Fod.

²³⁰ Svelleindretningen, bestående af tre trinbetjente døre, stammede fra Rønne Kirkes orgel.

²³¹ Herudover var to stemmer forberedt: Gemshorn 4 Fod i manual I og Basun 16 Fod i pedalværket.

²³² Einar V. Jensens konservatorrapport 4. jan. 1958 (NM).

²³³ *Langelands Avis* 25. april 1959.

²³⁴ 14 træpiber fra dette orgel henstår i tårnets andet stokværk. Yderligere oplysninger om kirkens orgler findes i Den Danske Orgelregistrant.

²³⁵ 1836 anførte Nebelong, at orgelpulpituret havde en uheldig form, som optog næsten halvdelen af kirken og gjorde den mørk og lille (jf. s. 1391). LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve.

²³⁶ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve; *Kiilsgaard II*, 264 f.

²³⁷ LAFyn. *Stiftsovr.ark.* Rgsk.; *Kiilsgaard*, *Træk af Rudkøbing Købstads Udvikling*, Rudkøbing 1937, 30.

²³⁸ På loftet opbevares nedtagne dele af kirkens stoleværk. Stafferingen omfatter røde gavle og gulbrunt ramme- og panelværk; på indersiden grønne fyldinger med sorte profiler (fig. 109). Farvesætningen er formentlig udført i 1950'erne, således stod stolegavlene i skibet rødmaalede fra 1950'erne til den seneste bemaling i 2004, jf. NM. Indb. ved Karl Søndergaard Nielsen 1996.

²³⁹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Emneordn. Sager. Siden omtales dog kun to stole, jf. *Stolestadebog*.

²⁴⁰ Af kontrakten med orgelbyggeren fremgår, at han havde 'givet tegning ikke alene til det nye (orgel), men tillige til foden og pulpituret'. Endvidere at den nye 'fod' skulle udføres på kirkens bekostning, 'til dels efter tegningens udvisende, med mindre kirken vil have den anderledes'. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve.

²⁴¹ 'Snedker Jens Jacobsen i Tranekær betalt 10 rdlr. for den første tegning til foden under det nye orgelværk'; LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; *Stiftsovr.ark.* Rgsk.

²⁴² 1720 anføres, at kronen blev givet 'for 30 år siden', jf. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (1720-indb.); jf. også LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Bilag; *Stiftsovr.ark.* Rgsk. *Rasmussen* 80 anfører, at kronen blev skænket 1673; der må være tale om en sammenblanding med de to lysearme, som parret havde skænket dette år.

²⁴³ *Kiilsgaard II*, 266; *HofmFund VI*, 213.

²⁴⁴ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; *HofmFund VI*, 218.

²⁴⁵ LAFyn. *Stiftsovr.ark.* Rgsk.; *Sogneark.* Inventariebog.

²⁴⁶ *HofmFund VI*, 228.

²⁴⁷ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (1720-indb.); Bilag; *Stiftsovr.ark.* Rgsk.

²⁴⁸ Ifølge *Kiilsgaard II*, 293, fremgår ophængningsåret af papirer i skibets last.

²⁴⁹ Henningsen, *Kirkeskibe* 78. Skibet omtales tidligst i et udateret inventarium fra slutningen af 1700-tallet ('1 fregatskib, foræret af søfolket'); LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Bilag.

²⁵⁰ Ifølge *Kiilsgaard II*, 294, der henviser til skibspapirerne, bar det 1844 navnet »Frederik Carl Christian« (Frederik VII). Det er usikkert, hvornår navnet blev ændret til det nuværende, jf. Thalund, *Kirkeskibe* 99; Anngret Pods, *Kirkeskibe i Danmark og de tidligere her-tugdømmer Slesvig og Holsten*, Rendsburg 1989, 98.

²⁵¹ Kirkens Arkiv. Synsprot. Om restaureringerne i 1844 og 1903 vidner skibspapirerne, jf. *Kiilsgaard II*, 293 f.; *Langelands Avis* 1. juli 1967; Henningsen, *Kirkeskibe* 78.

²⁵² *Kiilsgaard II*, 293 f., oplyser, at skibet 1893 hed »Frederik«, og at det 1943 bar navnet »Fr. VI«; endvidere at begge skibe mistede deres navne ved reparationen 1943-44. Pods (note 250), 98, anfører, at skibet oprindeligt var døbt »Frederik VI«, hvilket ved en reparation 1844 blev ændret til »Frederik«.

²⁵³ Ved Embedet. Synsprot.; *Kiilsgaard II*, 293 f.

²⁵⁴ NM.

²⁵⁵ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; Indk. breve; *Stiftsovr.ark.* Rgsk.

²⁵⁶ *Kiilsgaard II*, 277 f.

²⁵⁷ Jens Lampe, »Tidsmåling og urmagere på Langeland«, *FyMi* 1982, 79 f.

²⁵⁸ *Rasmussen* 76 med henvisning til Rudkøbing magistrats kærnerregnskaber.

²⁵⁹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; *Magistratsark.* Indb. 1742; *HofmFund VI*, 227. Af samme grund er der kun få oplysninger om uret i kirkens regnskaber. Jf. også *Kiilsgaard II*, 276 ff.

²⁶⁰ *Kiilsgaard II*, 276.

²⁶¹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve; *Rudkøbing byfoged.* Auktionsprot. 1766-92.

²⁶² LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; *Stiftsovr.ark.* Rgsk.; Horsens Museum. 61A. Afskrift af byggeregnskab, underskrevet af sognepræst J. K. Smidth 25. marts 1898; udateret kladde til beretning.

²⁶³ *Kiilsgaard II*, 123 f.

²⁶⁴ I *Kiilsgaard II*, 275, fejlagtigt opfattet som 1634 eller 1643.

²⁶⁵ Det kan heller ikke udelukkes, at nr. †3, der på dette tidspunkt var helt ny, var omstøbt af en ældre, men helt ukendt †klokke.

²⁶⁶ Uldall, *Kirkeklokker* 73 f. Klokker af samme støber findes i Hansted (DK Århus 4852), Sønderup (Ålborg Amt) og Udbjerg (DK Sjyll 1292) kirker. Endvidere er en *klokke fra †Sortebrødrekirke i Vejle tilskrevet støberen (DK Vejle 263; jf. også Uldall, *Kirkeklokker* 43 ff.).

²⁶⁷ LAFyn. *Magistratsark.* Indb. 1742; Uldall, *Kirkeklokker* 21, nævner klokken, men behandler den ikke nærmere.

²⁶⁸ Rettet fra »Runde«.

²⁶⁹ Årstallet er aftegnet i 1742-indberetningen; en affotografering er gengivet i *Kiilsgaard* I, 29 og II, 227. Indberetningen er eneste kilde til klokken indskrift og datering.

²⁷⁰ 'Noget synderligt holdepunkt for antagelsen af en runeindskrift på klokken findes ikke i denne meddelelse (dvs. 1742-indberetningen). De (fejllæste) romertal giver i hvert fald intet holdepunkt herfor'; Lis Jacobsen og Erik Moltke, *Danmarks Runeindskrifter. Text*, Kbh. 1942, nr. 171. Uldall, *Kirkeklokker*, 20 ff., omtaler enkelte klokker med runeindskrift, bl.a. en *klokke fra Hæstrup Kirke (Hjørring Amt), formentlig fra 1200-tallet (nu i NM).

²⁷¹ Nyrop, *Kirkeklokker* 167 f.; jf. også Jens Vellev, »Et middelalderligt bronzestøberi i Odense – og noget om middelalderens klokker og gryder«, *FyMi* 1984, 79. Om røgelseskarrerne, se også *Jacobsen og Moltke* (note 270) nr. 172 ff.

²⁷² Nyrop, *Kirkeklokker* 124 f.

²⁷³ *Rasmussen* 75 f. Det afsluttende vers er forfattet af Thomas Kingo. Det findes også med små variationer på klokker i Snoldelev (*DK Kbh.Amt* 1031), Lellinge (*DK Præstø* 239) og Marslev kirker (Odense Amt), og fandtes desuden på en tårnklokke i Stenlille Kirke (*DK Holbæk* 465), jf. *Thomas Kingo. Samlede skifter* I, Hans Brix m.fl. (udg.), Kbh. 1975, 269 f.

²⁷⁴ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. Samme støber har bl.a. leveret klokker til Gudme (1737, Gudme Hrd.) og Fuglsbølle (1745, Langelands Sønder Hrd.) kirker.

²⁷⁵ Tak til campanologen Per Rasmus Møller for oplysninger vedr. klokkespillet.

²⁷⁶ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (1720-indb.). En lidt ældre præsteindberetning fra 1706 omtaler ligeledes otte epitafier, men navngiver blot de tre; LAFyn. *Topografica*. 6. Præsteindb. 1706–07.

²⁷⁷ *Kiilsgaard* II, 286. En præsteindberetning fra 1755 nævner, at kirken rummede 'en del' epitafier, hvoraf dog kun et enkelt var bemærkelsesværdigt (nr. †7), jf. KB. *Kallske Saml* 377. 4°, hvilket gentages i *HofmFund* VI, 208 (1760).

²⁷⁸ Som tårngravsten og tårnkirkegårdsmonument er i det følgende kun medtaget dem, der ud fra oplysninger i kirkens regnskaber kan knyttes specifikt til enten kirken eller kirkegården, samt til en navngiven person eller kreds af personer. Der er således monumenter, der omtales i kirkens regnskaber, men ikke er medtaget nedenfor.

²⁷⁹ »Her foruden findes paa RaadHuuset 3de Støkker gl: udhuggede Træ Skilderier som tilforn har Hængt i Kirken, mens for U duelighed der af udflottet; LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Emneordn. Sager.

²⁸⁰ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; *Rudkøbing byfoged.* Auktionsprot. 1766–92.

²⁸¹ *Jørgensen* 87.

²⁸² På auktionen solgtes bl.a. et 'skilderi' til Peder Garver i Rudkøbing (†epitafium nr. 7) og to til Mads Goth sammesteds for hhv. 4, 1 og 3 mark. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.; *Rudkøbing byfoged.* Auktionsprot. 1829–49.

²⁸³ *Rasmussen* 79, der samtidig beklagede salget: »... flere af de mindre gode Epitaphier (blev) bortsolgte og bortførte ved Kirkens sidste Hovedreparation (d.e. 1837). Vare disse Epitaphier end altfor simple og smagløse til at hænge inde i Kirken, burde de dog ikke have været solgte, især da det, som indkom derfor, var en reen Ubetydelighed af nogle Mark pr. Stk., men kunde have været forundt Plads på Kirkeloftet, saa meget meer, som de vedkommende Familier havde stiftet Legater til sammes Vedligeholdelse. Desuden kunde de muligt have tjent til at give Oplysning i Fremtiden«.

²⁸⁴ Således omtaler J. B. Løffler kun epitafium nr. 2–3 i sin fyldige indberetning fra 1875/76 (i NM), mens nr. *1 antagelig har været taget ned og opbevaret ved kirken.

²⁸⁵ Jf. f.eks. Nyborg Vor Frue Kirke, hvor hjemfaldne sten ligeledes blev hensat i våbenhuset med videresalg for øje (s. 1052); se også Svendborg Skt. Nikolaj og Vor Frue kirker (s. 217 og 369). Om genbrug af gravsten, se Vibeke Michelsen, »Genbrug af gravsten«, *Kirkens bygning og brug*, 181–200.

²⁸⁶ LAFyn. *Topografica*. 6. Præsteindb. 1706–07.

²⁸⁷ Beholdningen blev årligt opgjort i kirkens inventarium; LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (1720-indb.); *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

²⁸⁸ År 1800 blev en halv gravsten lagt foran døren til sakristiet, dvs. som trappesten. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

²⁸⁹ 1836 bemærkedes, at der 'på den indenbys kirkegård er aldeles ingen gravsteder, ligsten eller monumenter'; LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. Jf. også *Rasmussen* 79; *Trap* 1. udg. 775; Gustav Ludvig Wad, »Træk af Vandalismen i Fyen«, *Aarbog for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter*, 1926–30, 373. Ifølge *Kiilsgaard* II, 291, blev nogle af gravstenene genanvendt som trappesten ved bestemte ejendomme (Brogade nr. 25, Østergade nr. 24, Nørregade nr. 12), hvor de dog ikke umiddelbart lader sig påvise i dag.

²⁹⁰ Jf. dog også en liggende putto med kranium og timeglas på hængestykket på et lidt yngre epitafium i Ribe Domkirke fra 1650–51 (*DK Ribe* 560); desuden Merete Bergild og Jens Jensen, »Ribe-værkstedet« – Jacob Jacobsen, billedhugger i Haderslev – 1651–1683 – «, *Sønderjyske Årbøger* 1991, 94 og 103. *Kiilsgaard* II, 287, foreslår, at epitafiet er opsat over sognepræst og provst Torkild Christensen (†1686), hvilket dog må afvises.

²⁹¹ Ved samlingen mellem storstykket og topstykket er den lodrette profilliste afbrækket foroven i begge

sider. Den tilsvarende nedre, vandrette liste mangler, og der er som nævnt ingen nedre profil. Er der tale om en sekundær indramning, kan det naturligvis heller ikke udelukkes, at der er tale om dele fra to forskellige, omtrent samtidige epitafier.

²⁹² Således dateret i byfoged Friederichsens indberetning; LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (1720-indb.). I præsteindberetningen fra 1706 angives året for epitafiets opsættelse dog som 1638, jf. LAFyn. *Topografica.* 6. Præsteindb. 1706-07 og KB. *GKS* 2351. 4°. Udskrift af Præstekabets i Fyens Stift Antegnelser om Kirkerne i Fyen og underliggende der i Stiftet, for det meeste samlede og indgivne til Stiftets Øvrighed 1706-07, med nogle faae Tegninger af Gravsteder og Vaabener. For 1633-dateringen taler dog, at epitafiets stifter, Erik Bredal, i perioden 1637-39 opholdt sig i Rostock, jf. *DaBiogrLeks* 1. udg.

²⁹³ *Kiilsgaard* II, 281; Wiberg, *Præstehist* 2, 656 f.

²⁹⁴ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (1720-indb.); *Kiilsgaard* II, 205 ff.

²⁹⁵ Samme motiv er anvendt på et epitafium fra 1632 i Slangerup Kirke over rådmand Søren Jensen (*DK Frborg* 2088) og på et epitafium i Strängnäs Domkirke over borgmester Hans Petterson Fick (†1653) (*SvK* 159, 69). Endvidere ses det skåret på Køge Kirkes prædikestol fra 1624 (*DK Kbh.Amt* 208), hvilket kunne tyde på, at der har eksisteret et ældre forlæg for stikket i Merians Bibel.

²⁹⁶ Jf. også *Kiilsgaard* II, 205 ff.

²⁹⁷ Fra Jørgen Ringnis' værksted kendes 23 prædikestole og otte altertavler samt andet kirkeinventar, jf. *DK Maribo* 1593 ff. (kunsthistorisk oversigt).

²⁹⁸ Tilskrivningen findes i *Kiilsgaard* II, 281, med henvisning til brevveksling med NM.

²⁹⁹ NM. Indb. ved Einar V. Jensen 1951. Allerede 1849 var indskriften overmalet, jf. *Rasmussen* 79. Såfremt egetræsmalingen allerede var udført på dette tidspunkt, er der tale om et relativt tidligt eksempel på denne type bemaling, jf. Karin Vestergaard Kristiansen, »500 års farver i de danske kirker – at udsmykke, pryde og bevare«, *NMArb* 2015, 225 ff.

³⁰⁰ Fundatsen er ikke kendt fra trykte kilder.

³⁰¹ Jf. også *Kiilsgaard* II, 282 ff.

³⁰² LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (1720-indb.); LAFyn. *Topografica.* 6. Præsteindb. 1706-07.

³⁰³ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (1720-indb.); *Kiilsgaard* IV, 14 ff.

³⁰⁴ I byfoged Friederichsens indberetning 1720 anføres »1662« som året for opsættelsen; LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (1720-indb.). *Kiilsgaard* II, 285, argumenterer imidlertid overbevisende for, at der må være tale om en fejl, idet der ikke på dette tidspunkt fandtes en rådmand i Rudkøbing af dette navn. Derimod kendes tolder, rådmand og byfoged Christen Lauritzen og hustru Margrethe Torkildsdatter i 1600-tallets første årtier (jf. også s. 1362).

³⁰⁵ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (1720-indb.); LAFyn. *Topografica.* 6. Præsteindb. 1706-07; *Kiilsgaard* IV, 21 ff.

³⁰⁶ KB. *Kallske saml* 377. 4° (1755), ifølge hvilken epitafiet blev opsat 'for en snes år siden'. Dermed fandtes der efter alt at dømme to epitafier over Anna Rosina Bøthners i kirken (jf. f.eks. de to epitafier over Sidsel Knudsdatter (†1648) i Nyborg Kirke (s. 1062 og 1105)). Jf. også *Kiilsgaard* II, 286.

³⁰⁷ *HofmFund* VI, 208.

³⁰⁸ »... betalt Nicolay beusk maller 1 Regning for Mad(am) Sal(ig) Anne Rosines Epitaphium samt Sal(ig) Claus Bertelsens at reneuer, der af Kalckning blev maculered«. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

³⁰⁹ LAFyn. *Rudkøbing byfoged.* Auktionsprot. 1829-49.

³¹⁰ Således beskrevet af sognepræst Niels Gjødesen med tilføjelsen 'og Gud ved det var meget imod min vilje'; LAFyn. *Rudkøbing Sogn.* Kirkebog 1686-1814; jf. også *Rasmussen* 188.

³¹¹ *Kiilsgaard* II, 289.

³¹² *Kiilsgaard* II, 291 f.

³¹³ Sammen med den lå et brudstykke af endnu en gravsten, der dog ikke er beskrevet nærmere. NM. Indb. ved J. B. Löffler 1875/76.

³¹⁴ Samme år var hans hustru blevet begravet på kirkegården, og der var betalt for 'en ligsten at åbne'. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

³¹⁵ *Kiilsgaard* II, 114.

³¹⁶ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; *Stiftsovr.ark.* Rgsk.: *HofmFund* VI, 218.

³¹⁷ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; Emneordn. sager. Ingeborg Marie Brandt var anden gang gift med montmester Christen Wincken i København, jf. *Kiilsgaard* II, 105. 1737 donerede Oluf Borch Lund 100 rdlr. til kirken, hvoraf renten skulle anvendes til vedligeholdelse af hans halvpart af begravelsen; *HofmFund* VI, 221.

³¹⁸ Datoerne angiver begravelsesdagen og er anført efter *Kiilsgaard* II-III samt oplysninger i kirkens regnskaber.

³¹⁹ Sidsel Lauridsdatter blev i første omgang begravet i kirken, men liget blev siden flyttet til kapellet; LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; *Stiftsovr.ark.* Rgsk.

³²⁰ I det følgende beskrives kun de to murede grave. For jordfæstebegravelserne henvises til en, dog ikke fuldstændig, liste over begravede i kirken i *Kiilsgaard* II, 189 f., samt til oplysninger i kirkens regnskaber.

³²¹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; *Kiilsgaard* II, 290.

³²² LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; *Stiftsovr.ark.* Rgsk. Sidstnævnte var også kordegn og fik gratis begravelse pga. sin 'lange tjeneste og (...) flid og troskab i hvervet'.

³²³ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Christopher Friederichsen var forfatter til de to indberetninger om kirken 1720 og 1742, jf. note 94.

³²⁴ KB. *Kallske saml* 377. 4°; *Rasmussen* 78.

³²⁵ *Kiilsgaard* II, 255.

³²⁶ *Kiilsgaard* II, 254 f.

³²⁷ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; Indk. breve; *Stiftsøvr. ark.* Rgsk. Ægteparret havde allerede 1746 testamenteret 100 rdlr. til kirken til erhvervelse af et gravsted, hvorpå der skulle lægges en sten, og vedligeholdelse af samme; jf. *HofmFundVI*, 223.

³²⁸ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; *Jørgensen* 87. Jf. også KB. *Kallske saml* 377. 4°, hvor yderligere udstyr, f.eks. i form af harnisk eller sabel, antydes: 'Hans fane og hvad dertil hører hænger over hans grav oppe i koret' (jf. f.eks. *genstande, der hang i Odense Vor Frue Kirke i tilknytning til et epitafium over løjtnant von Køker

(†1721) (DK Odense 1143)). Fanen er formentlig identisk med et »Epitaphium« over generalmajor Samsøe, der kun kendes fra omtale i *DaAtlasVI*, 830.

³²⁹ *Kiilsgaard II*, 110.

³³⁰ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. Samme havde 1703/04 købt en gravsten fra kirkegården, uvist til hvilken brug.

³³¹ 1749 donerede Mogens Hansens efterkommere 100 rdlr. til kirken til vedligeholdelse af hans begravelse, jf. *HofmFundVI*, 223; LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

³³² *Kiilsgaard II*, 108 f.

RUDKØBING CHURCH

Historical introduction. The town seems to have originated as a trading place in the 1100s and may have attained the status of a market borough in the first half of the 1200s. Its municipal charter was confirmed in 1287, 1296 and 1355 – not by the Danish King but by the Schleswig Dukes. For on the death of King Valdemar the Victorious in 1241 his son Abel inherited Langeland along with the Duchy of Schleswig, and the island remained in Abel's family from then until 1358. Rudkøbing was struck by devastating fires in 1580 and 1610, and after a few years of relative prosperity came wars and occupations, particularly harsh in the case of the Swedish War when Karl Gustav landed in 1658.

Until 1812 the church was surrounded by a †churchyard, whose size corresponded approximately to that of the present church square.

BUILDING

Overview. The church (fig. 18) is a Romanesque / Late Romanesque building of brick with chancel and nave in one. The western part of this building, the actual nave, contains the remains of an older (†)church of fieldstone, probably from the last part of the 1100s. The †chancel of the fieldstone church was demolished in connection with the rebuilding of the church as the present long nave building in the middle of the 1200s. This rebuilding was begun in the east with a new, wide chancel with masonry vaults. At the same time a sacristy was built into the north side of the chancel. This was followed by the rebuilding of the western part of the church, where the walls were built in brick from about 2 m above the ground. This part of the church was never vaulted, but stood with a flat wooden ceiling which was replaced in 1696 by a barrel vault in wood.

To the north side of the church a transept was added around 1500, and above the northwestern

arm of the transept a tower was built in 1621 with a Renaissance spire. A Late Medieval †porch on the south side of the nave was demolished in 1837 when the main entrance was placed at the west end of the church. In front of the south side of the chancel there was another †extension of unknown age (see below). Between the sacristy and transept there was a small †sepulchral chapel in the 1700s.

Today the church appears in its main features in the form given to it in an extensive restoration of 1895–97, headed by the architect Hector Estrup. The latest major repairs were done in 1956 by the architect Marinus Andersen.

The *Late Romanesque brick church* (fig. 13) which forms the core of the building was built, as mentioned, from east to west. In the *chancel section* preparations were made for the two vaults with vault toothings, which can still be seen in the roof interior, and other toothings show that the sacristy too was planned from the beginning (figs. 23–24). The finest ornament of the chancel section is the east gable with its triple window and gable recesses (fig. 21). In front of the bricked-up †priest's door in the south a small †extension was built later which perhaps served – as is known from Germany – as the priest's 'porch'. In the interior of the chancel there are a total of six wall niches, the largest of which, in the south wall, may have been used as a kind of seat. The *nave*, which was rebuilt in brick shortly afterwards, has – like the chancel – round-arched, bevelled †windows, further characterized by double rabbeting both outside and inside (fig. 27). The roof gable in the west is decorated with two horizontal stepped friezes.

Architectural background. The nave form of the brick church, which became a common church type in the later Middle Ages, is rare in the Danish church-building of the 1200s. The closest parallels are the town churches of Skælskør and Vejle. In Rudkøbing, during the successive stages of rebuilding, a variety of stylistic features were

used, presumably because each of the succession of master-builders came from the outside with his own background. The finely arranged chancel gable shows an affinity with among other buildings the Church of Our Lady in Odense; and the double-rabbeted windows are also known from the chancel in the Skt. Nikolaj Church in Svendborg. The motifs were probably borrowed from close-lying northern Germany, where building in brick was thriving in those days.

Dating. The transformation of the church into a nave church must have been begun c. 1225–50, since the window group in the chancel gable cannot be much older than 1225. The nave, which as mentioned was also given round-arched windows, was probably finished shortly after the middle of the 1200s.

Additions to the Romanesque church. The Late Medieval *transept* on the north side of the church was originally covered by two †vaults which were taken down in connection with the erection of the tower in 1621. The *Renaissance tower* is topped by a tall spire that rises above four curving gables. The tower has a total of four floors, and the bells are hung in the actual loft behind the four gables. Until 1780 the curving gable crests were decorated with masonry †pinnacles. The tower bears resemblances to the slightly older church towers in Horne and Ringe, both on Funen.

Maintenance and restorations. In a refurbishing of the church in 1837 by the young architect N. S. Nebelong the †porch was torn down and eight large, segmentally arched windows with frames of cast iron were installed. Nebelong, like his mentor G. F. Hetsch, worked without any interest in the medieval construction history and ‘style’ of the church. His signature addition was a neo-Gothic †portal in the west which gave the church a clear central axis.

In the *restoration of 1895–97* the architect Hector Estrup tried on the other hand to restore to the church some of its original Romanesque appearance. The triple window in the chancel gable, which had been bricked up, was reopened and furnished with *stained glass* after designs by the architect. The two windows of the chancel in the south were recreated in conformity with the

Romanesque window in the north. Nebelong’s †portal was replaced by a new round-arched portal, which was a copy of the brick portal in the north transept of Ringsted Church. Large areas of the outside facades were rebuilt with new bricks in medieval formats. Inside, the vaults were renewed in the chancel, and the ‘chancel arch’ between chancel and nave was built up again. The walls were cleaned of plaster and whitewash, after which the church interior appeared in red brick (cf. fig. 88).

Two generations later, however, many people perceived the interior of the church with its bare brickwork as dark and gloomy, and in the *restoration of 1956*, headed by the architect Marinus Andersen, the walls were whitewashed again, directly on the bricks.

†*Ceiling paintings.* The barrel vault in the nave was supplied when it was set up in 1696 with King Christian V’s monogram and the name of the town recorder. The painter, according to the preserved vouchers, was a “Monsieur Steen Winkel”, presumably a member of the well known Dutch artist family Steenwinkel, who worked in Denmark in the 15–1600s.

Wall paintings. Two Late Medieval consecration crosses in the chancel were uncovered in 1895. At the same time there emerged on the north wall fragments of a †figure painting from c. 1500 (fig. 43). All that was preserved was two sacred figures with haloes, and the paintings disappeared again during the subsequent restoration.

FURNISHINGS

Besides the foot from the Romanesque ★(†)font (in the Langeland Museum), the oldest preserved furnishings of the church comprise only objects from the later part of the Middle Ages. This is the case with a *bell* that can be dated to the time around 1400, and the *chancel arch crucifix* from c. 1530. The *baptismal dish* was made around 1550, while a set of *altar candlesticks* was donated in 1585 by the Lord Lieutenant Laurids Brockenhuus.

In the first half of the 1600s there were several important new acquisitions. In 1608 the church paid for a *pulpit*, in 1611 Mayor Niels Nielsen

and his wife Anne Panck donated a †*chancel screen*; in 1612 Christen Nielsen and his heirs donated a large ★(†)*altarpiece*, and on Christmas Eve 1623 Mayor Peder Thomassen and his wife Anne Mortensdatter donated a *chandelier* with 16 arms, which was hung up in or near the chancel. Both the nave and the transept were furnished with †*pews*, as were the two †*galleries* which had been built along the north wall of the transept and the west wall of the nave. On the latter the †*organ* also stood; it was mentioned earliest in 1634. In 1662 a †*tower clock* is mentioned.

In the second half of the 1600s the church received a number of gifts in the form of altar plate and textiles. In 1691 Cathrine, widow of the alderman Niss Feddersen, donated an eight-armed *chandelier*, which was hung in the transept. In 1682 and 1693 new †*bells* were acquired, the second of which was cast by the bell-founder Albert Benning from an older bell.

In 1704 the steward Rasmus Pedersen and his wife Anna Hendrichsdatter paid for the erection of a †*gallery* along the south wall of the nave. In 1717 an †*organ* was acquired, partly funded by the above-mentioned Rasmus Pedersen and the town recorder Christopher Friederichsen, and in 1729 Maria Elisabeth Kjeldsen, widow of the churchwarden Laurids Kjeldsen, donated a *chandelier* which was hung at the western end. In 1741/42 two older bells were recast into a new †*bell*, which was however recast again in 1778, and in 1783 a new ★(†)*tower clock* was acquired, made by the clockmaker Claus Fabricius in Ærøskøbing.

In the years 1780-92 all the pews, the chancel screen and the organ loft were renewed in Louis Seize style; the southern gallery was taken down, and a new †*organ* was procured. The modernization was completed in 1792 with a complete *repainting* of the furnishings in various stone colours and marblings as well as new paintings on the altarpiece and pulpit.

The restoration of 1837 by N. S. Nebelong again brought important changes in the furnishings: an †*altar rail* of slender brass balusters and new †*closed officiants' pews*, and the chancel screen was replaced with a low †*chancel rail*. The incumbent Hans Peter Egede Lund donated a

font of artificial stone to the church, and Prince Christian Frederik donated an (†)*altar painting* by Heinrich Eddelien. The pews were rebuilt, and a new †*gallery* was set up in the transept. In 1844 the †*organ* loft was replaced by a smaller one, which was however expanded again in 1864 in connection with the acquisition of an †*organ*.

In Hector Estrup's restoration of 1895-97 the chancel was refurbished again; the altarpiece, the officiants' pews, the altar rail and chancel rail were removed. A new (†)*altar rail* was followed in 1904 by the present *altar area* in neo-Romanesque style, both after designs by the architect. In 1932 a new †*organ* was procured.

In the restoration in the 1950s by Marinus Andersen the altar decorations were coated with gold, and the chancel was furnished with a new *altar rail* designed by the architect, as well as *loose chairs*. The pews were painted and their gables were decorated with inscriptions, including a list of incumbents. In 1979 the present *organ* was acquired.

The *colour scheme* was established by a restoration in the 1950s and a refurbishing in 2004. In the chancel this comprises the natural, warm nuances of wood and leather as well as the gold coating of the altar decoration; in the nave and the transept various shades of grey, contrasting with the decoration of the pews with light blue, red and gold, as well as the re-created polychroming of the pulpit.

Older colour schemes are only known to a limited extent. In 1792 the furnishings were painted with various marblings as well as pearl and stone colours, supplemented with gilt inscriptions on the altarpiece, glazes on the pulpit and 'delicate colours' on the organ and organ gallery.

DESCRIPTION. In the following the most important furnishings are described in the same order as in the Danish text and with references to the figures in brackets.

The *altar* (figs. 46-47), from 1904, was designed by Hector Estrup and carved by the sculptor Niels Hansen, Copenhagen, in neo-Romanesque style. It consists of a Communion table panel, a retable and a crucifix.

An *(†)altarpiece (fig. 48) from 1612, donated by Christen Nielsen and his heirs, is in the Langeland Museum. The large Renaissance altarpiece is decorated with paintings of the Fall and Christ on the Cross (fig. 49) as well as the Four Evangelists (figs. 50–51). An (†)altar painting (fig. 52), signed by Heinrich Eddelien in 1838 and donated by Prince Christian Frederik (later Christian VIII), the Governor of Funen and Langeland, with Christ at Emmaus as its subject, was installed in 1839 in the large panel of the altarpiece. It now hangs in the transept.

The altar chalice (fig. 54) is from 1689 and was donated by Mayor Mogens Hansen. On the footplate there is an unidentified master's mark and the town mark for Itzehoe in Holstein. The bowl was renewed in 1833 using the silver from a †Communion set for the sick. The wafer box (fig. 56), from 1695, is attributed to the goldsmith Ove Mortensen in Svendborg and was donated by the churchwarden Sten Jensen and his wife Karen Jacobsdatter. A Communion set for the sick (fig. 57) was made in 1841 by the goldsmith Hans Jørgen Thrane, Rudkøbing, of the silver from an older †predecessor; another three Communion sets for the sick (figs. 58–60) come from the period 1858–1920. The altar jug from 1751 (fig. 61) was made by the goldsmith Abraham Hyphoff, Rudkøbing, of the silver from an †altar set and an †altar jug.

One of the sets of altar candlesticks (fig. 63) was donated in 1585 by the Lord Lieutenant Laurids Brockenhuus, the other one (fig. 64) was supplied in 1850 by the court brazier Herlov Dalhoff, Copenhagen.

A *chasuble from 1771 (fig. 66), sewn by Sofia Kalf, in bright red velvet with a cross on the back of gold braid, is in the Langeland Museum.

The altar rail (cf. fig. 1) from 1955 was designed by Marinus Andersen. It consists of flat bars of steel beneath a handrail of oak.

The present font from 1968 (cf. fig. 1), of grey granite, was made by the sculptor Ulf Rasmussen, Frederikssund. A font (fig. 70), of artificial stone was donated in 1837 by the former incumbent and county dean Hans Peter Egede Lund. It was made at the brickworks Rendbjerg Teglværk at Flensburg Fjord as an almost identical copy of an

alabaster font from 1807 in Augustenborg Church (DK Sjyll 2166). It is stored in the sacristy.

The foot of a Romanesque *(†)font (fig. 72), of Gotlandish limestone, is in the Langeland Museum. It was found beneath the church floor in 1856.

The baptismal dish (fig. 71) is from c. 1550, and is of southern German origin. It is brass and has a representation of the Annunciation at the bottom, surrounded by a scroll with a minuscule inscription.

The chancel arch crucifix (fig. 73) is from c. 1530; the cross staff is secondary. The crucifix hangs on the south wall.

The pulpit (figs. 74–76), in High Renaissance style, was acquired in 1608 and ornamented in 1613. It consists of a body with rediscovered original paintings of scenes from the Passion, a curving undercanopy and an octagonal canopy. The steps are from the 1950s.

The pews (cf. figs. 44, 83 and 85) are from 1780–81 and were probably made by the cabinetmaker Jesper Clausen Bossel, Odense. The gables have moulding-framed panelling with a painted inscription from 1958: in the nave hymn verses, in the transept the names of the priests since 1476, thus forming a *list of incumbents*.

The door wings are from the restoration of 1895–97. They were designed by Hector Estrup and executed by the cabinetmaker J. Winther. The latticework door inside the western entrance (fig. 82) was made by the cabinetmaker Birkemose in 1854.

The gallery in the north wall of the transept (cf. fig. 83) was furnished in connection with the restoration of 1895–97. It is accessed from the tower.

The organ (fig. 86) is from 1979 and was built by the firm Fyns Orgelbyggeri. It has 19 stops, two manuals and a pedal. The organ casing from 1789 was re-used from an †organ, while the organ loft was set up in 1844 and expanded in 1864.

Chandeliers. The oldest and largest chandelier is from 1623 and was donated by Mayor Peder Thomassen and his wife Anne Mortensdatter (fig. 89). It hangs in the nave facing the opening to the transept. An eight-armed chandelier with scallop-shaped candle bowls (fig. 90), which hangs in the transept, is probably identical to the

chandelier which Alderman Niss Feddersen's widow, Cathrine, gave the church in 1691. The chandelier in the chancel (cf. fig. 1) was donated in 1729 by Maria Elisabeth Kjeldsen, widow of the churchwarden Laurids Kjeldsen, and the couple's children, while the chandelier in the western end of the nave was acquired in 1862.

The church has two *church ships*, both donated by seamen. The *Kronprins Frederik*, a navy frigate with 18 guns on each side (fig. 92), was hung up in 1795; the *Frederik*, a navy frigate with 14 guns on each side and a mermaid as figurehead (fig. 93), was hung up in 1811.

A *(†)tower clock (fig. 94) was made in 1783 by the clockmaker Claus Fabricius in Ærøskøbing. It is now in the Langeland Museum. In the tower stands a (†)tower clock from 1945, made by Frithjof Bertram-Larsen, Copenhagen. The *clock face* (fig. 95, cf. also fig. 7), 1896, was designed by Hector Estrup.

Bells. The church has three bells. The oldest, the 'Storm Bell' from c. 1400 (fig. 96), was founded by "Olug Jurgensun". It has a minuscule inscription as well as imprints of the founder's seal. The 'Ten Bell' (fig. 97) was founded in 1778 by Michael Carl Troschell, Copenhagen, while the 'Twelve Bell' (fig. 98) was founded in 1863 by the firm Gamst og Lunds efterfølgere in the same place. Both were recast from older †bells.

The *carillon* with 16 bells was cast by the firm Petit & Fritsen, Holland, in 1988.

SEPULCHRAL MONUMENTS

The church has only two *sepulchral tablets* (figs. 101-102), which can be dated to 1633 and c. 1706. A further **sepulchral tablet*, from c. 1625 (fig. 100), is in the Langeland Museum. No tombstones are preserved.

From written sources we know of seven †*sepulchral tablets* from the 16-1700s as well as a number of †*tombstones* and †*churchyard monuments*. The lost sepulchral tablets were sold at auction in 1791 and 1837, while reverted tombstones were regularly taken up from the church floor or brought in from the churchyard and placed in the †porch, where interested citizens could buy them, furnish them with new inscriptions and use them for their own burial places. Before the restoration of 1837 the tombstones from both the church and the old churchyard were removed and sold.

In 1707 the town recorder Claus Berthelsen and his son-in-law, the steward Rasmus Pedersen, built a †*sepulchral chapel* on the north side of the chancel. In 1808 the coffins were buried in the churchyard, and in 1815 the chapel was demolished.

†*Burials.* The church only seems to have had two masonry tombs, both established in the 1700s, one in the chancel and the other at the western end of the nave. To these we can add a number of inhumation graves that were distributed all over the church and the †porch. The graves were filled in in the years around 1800.